

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, акад. НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ–33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет; ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22 жовтня 2009 року (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ–601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Булгаков Ю.

Основні аспекти зовнішньополітичної діяльності Гетьманату Павла Скоропадського у висвітленні сучасних вітчизняних істориків 4

Вахонєєв В.

Заснування грецьких апойкій в районі Боспору Кіммерійського: історіографічний огляд 7

Гончаревський В.

Цивілізаційний підхід до визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історіографії 12

Гордієнко Г.

Матеріально-побутове забезпечення інвалідів вітчизняної війни в УРСР в 1944–1948 роках 15

Казакевич Г.

"Свої" варвари: кельти в арміях елліністичних держав (III-I століття до н.е.)..... 19

Казьмирчук М.

Специфіка "пам'ятних книжок" у відображенні соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX століття..... 24

Капелюшний В., Доморослий В.

Творець українського парламентаризму..... 26

Колесник В.

Джерела з історіографії коренізації національних меншин в Українській СРР 29

Комаренко О., Василенко В.

Місце культурних та природних пам'яток країн СНД у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО 34

Литвинова Д.

Дніпропетровська община Слов'янська Православна Віра: діяльність та ключові ідеологічні позиції..... 36

Медведська Л.

Гендерний аспект боротьби за московський престол кінця XVII століття у російській історіографії 39

Ніколасць К.

Кадрова політика в УРСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х років: історіографія..... 44

Орлова Т.

Українська жіноча преса від минулого до сучасності у світлі історіографії 48

Пономарьов О.

Дипломатичні взаємини між Росією і Туреччиною щодо встановлення кордону згідно рішень бухарестського миру 1812 року 53

Семеніст І.

Американсько-японський союз безпеки: передумови прийняття нового союзного договору (1991–1996 роки)..... 57

Сухобокова О.

Український відділ радіостанції "Голос Америки": до 60-річчя від створення 60

Фабрика Н.

Основні аспекти зовнішньої політики адміністрації Ліндона Джонсона щодо Ірану (1964–1968 роки) 64

CONTENTS

Bulgakov Yu

Key aspects of foreign policy Hetmanat Paul Skoropadskiy in the coverage of current local historians..... 4

Vakhonieiev V.

Foundation of the Greek apoykias in the Cimmerian Bosphorus: historiographical review 7

Goncharevs'kiy V.

Civilization's Theory in the Search of Social-cultural identity of Ukraine in Modern Ukrainian Historiography..... 12

Gordienko G.

Social care for the patriotic war invalids in UKRSSR in 1944–1948 15

Kazakevich G.

"Friendly" barbarians: the Celts in the armies of the Hellenistic states (III-I cent. BC)..... 19

Kazmyrchuk M.

The specific of the memory books on the social developments reflection of Kyiv gubernya
at the end of xix and the beginning of the xx century 24

Kapelyushny V., Domorosly V.

Creator of Ukrainian parliamentarism 26

Kolesnyk V.

The article is analyzed the main groups of historiography's sources of "korenization"
of National Minorities in Ukrainian SRR..... 29

Komarenko O., Vasilenko V.

The place of the cultural and natural sights of countries of the CIS in List of world heritage of UNESCO 34

Litvinova D.

Dnepropetrovsk community Slavic Orthodox Faith: activities and key ideological positions..... 36

Medvedska L.

The gender aspect of the struggle for the Moscow throne of the end
of the 17th century in the Russian historiography..... 39

Nikolayets K.

Personnel policy in the USSR in late 1960 – early 1980: Historiography 44

Orlova T.

Ukrainian female media from past to present in the light of history 48

Ponomariov O.

Diplomatic relation between Russia and Turkey as per determining
of boundary according to decisions of bucharest peace 1812..... 53

Semenist I.

US-Japanese security alliance: the prerequisites of a new union contract decision (1991–1996 years)..... 57

Suhobokova O.

Ukrainian Service of Voice of America radio station: the 60 years anniversary 60

Fabryka N.

The key aspects of the foreign policy of the L. Johnson administration towards Iran (1964–1968)..... 64

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО У ВИСВІТЛЕННІ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ

Проаналізовано внесок сучасних вітчизняних істориків у вивчення основних аспектів зовнішньополітичної діяльності уряду Павла Скоропадського.

The article analyzes the include of the modern Ukrainian historians in the investigation of basic aspects of foreign polical activity of Pavlo Skoropadsky government.

Упродовж 1991–2005 рр. в українській історичній науці чимало уваги приділялося дослідженню історії вітчизняної дипломатії в цілому та за доби визвольних змагань 1917–1922 рр. зокрема. Це було зумовлено передусім тією обставиною, що перед молодістю українською державою, що постала 1991 року, гостро стояла проблема налагодження дипломатичної служби, формування відповідного законодавства, розвитку прикордонних та митних формувань тощо. Важливим у цьому процесі було вивчення попереднього досвіду, який було накопичено українськими урядами початку ХХ ст.

Проблеми зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду знайшли своє відображення у наукових дослідженнях, які були присвячені історії Гетьманату в цілому, окремим аспектам даної проблеми, або спеціально розглядали його міжнародну діяльність. Поряд з дослідженням окремих векторів зовнішньої політики Української Держави (відносин з різними державами та блоками держав) дослідники зосередили свою увагу й на її основних аспектах. Саме аналіз внеску сучасних вітчизняних істориків у вивчення цих аспектів зовнішньої політики Гетьманату є метою даного дослідження.

Наукова розробка зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду була розпочата Т.Зарудою. Першим кроком у цьому напрямку стала стаття, присвячена українсько-російським переговорам 23 травня – 7 жовтня 1918 р., що вийшла друком у 1992 році [4]. Наступного 1993 року дослідник перейшов до більш ґрунтовного вивчення зовнішньополітичної діяльності уряду П.Скоропадського. Зокрема, під час проведення Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження гетьмана Павла Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави 1918 р., яка відбувалася 13–15 травня 1993 року в Києві, Чернігові, Тростянці, Т.Зарудою було виголошено доповідь "Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави". Вчений приділив увагу історії створення та функціонування дипломатичної служби за часів Гетьманату, підбору кадрів, проаналізував склад дипломатичного корпусу, що представляв в Україні інтереси інших держав, зокрема Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, Фінляндії, Польщі, Румунії, Іспанії, Данії, Греції, Норвегії, Швейцарії, Швеції, Італії, Персії, Португалії, Нідерландів, Бельгії, Росії, Дону, Кубані, Білорусі, Грузії, Вірменії, Азербайджану [5, с. 79–80]. Таким чином, дослідник окреслив основне коло питань щодо історії зовнішньополітичних стосунків Української Держави.

Згодом міжнародна діяльність гетьманського уряду стала предметом всебічного вивчення у його кандидатської дисертації [6], де він розглянув пріоритетні напрямки зовнішньої політики Гетьманату у різні періоди його існування; формування дипломатичної служби як сукупності державних установ для здійснення міжнародної політики мирними засобами; вплив зовнішніх чинників на розробку зовнішньополітичного курсу України; взаємозв'язок між боротьбою політичних сил та угруповань всередині керівництва держави і вибором зовнішньополітичних пріоритетів; відносини України з іншими дер-

жавами та державними групами (Четверний союз, Антанта, новопосталі державні утворення) [6, с. 4].

Одним із перших дослідників, хто зробив значний внесок у розробку проблеми становлення зовнішньополітичної служби України 1917–1921 рр. був також Д.Веденєєв. У працях узагальнюючого характеру вчений розглянув це питання у контексті зовнішньополітичної діяльності всіх українських урядів, в тому числі й уряду П.Скоропадського. Аналізові історії становлення та функціонування дипломатичної служби присвячено його статтю "З досвіду побудови дипломатичної служби України" [2], а також дисертаційну роботу [3]. Маючи змогу порівняти внесок кожного українського уряду в розбудову дипломатичної служби, Д.Веденєєв прийшов до висновку, що "Поява повномасштабної дипломатичної служби України на законодавчих засадах і з певними штатами пов'язана з недовгою, але надзвичайно плідною для відродження української державності діяльністю "останнього гетьмана" П.Скоропадського" [2, с. 31].

У кандидатській дисертації Д.Веденєєв стосовно Гетьманату проаналізував організаційну структуру МЗС, особливості підбору дипломатичних кадрів та вимог щодо їхньої службової діяльності, законодавчу базу функціонування зовнішньополітичних служб. Серед досягнень у формуванні української дипломатії Веденєєв відзначив залучення урядом П.Скоропадського "до дипломатичної праці широкого кола справді талановитих і здібних людей: В.Липинського, відомого історика і політолога, видатного ідеолога відродження української державності (посол у Відні), радника того ж посольства І.Токаревічського-Карашевича – доктора філософії, автора наукових праць на чотирьох іноземних мовах, Ф.Штейнгеля – засновника історико-етнографічного музею Волині..." та інших. За підрахунками дослідника, іноземний дипломатичний корпус в Українській Державі був репрезентований 11 посольствами та дипмісіями, а також 40 консульствами з 15 країн світу [2, с. 33].

Того ж 1994 року вийшла стаття Е.Мірошниченка, присвячена огляду історії української митниці. Дослідник зазначив, що усі українські уряди приділяли увагу організації митного контролю на кордонах з іншими державами. "Часті зміни влади значною мірою не впливали на роботу митних установ, які тільки й встигали "перепідпорядковуватися" тій чи іншій владі. Свої ж основні функції завжди виконували ретельно" [7, с. 4]. Згадуючи митну політику уряду П.Скоропадського він, зокрема, вказав, що з 20 до 30 квітня 1918 р. в Києві працювала окрема комісія по заснуванню на території України митних установ. Основна увага спрямовувалась на організацію митного контролю на австрійському кордоні, де за доповідями з місць виникала термінова необхідність захистити кордон і державу від спроб безмитного ввезення імпортованих товарів та вивезення українських. Комісія ухвалила рішення про створення тимчасового митного контролю в прикордонних пунктах Радзівілов, Волочиск, Гусятин, Новоселиця, Збараж. Передбачалося здійснювати митний контроль за іноземними вантажами і поштовими відправленнями та переправлення їх під митним забезпеченням на митні

склади Одеси, Києва, Харкова. Дещо пізніше було організовано митний контроль і на кордоні з Росією [7].

У лаконічній формі оцінювально-констатуючий матеріал з досліджуваної проблеми вміщено в одній з узагальнюючих праць з історії Української революції, зокрема висновки про досягнення в митній та торговельній політиці Гетьманату: "Гетьманський уряд завершив формування власних митних органів, які намагалися навести порядок в обліку продуктів харчування, сировини та інших товарів, що вивозились з України. Впорядкуванню цієї проблеми сприяло також скорочення кількості прикордонних пунктів для передачі експортної продукції представникам Німеччини та Австро-Угорщини. Влітку гетьманському уряду певною мірою вдалося зосередити в своїх руках контроль над зовнішньою та внутрішньою торгівлею. Він зміг дещо обмежити вплив німецьких монопольних товариств на вітчизняну економіку" [12, с. 105].

У 2000 році посилювався інтерес дослідників до історії українського митного права та міжнародних економічних стосунків. Зокрема, сучасний український науковець К.Сандровський зазначив, що за доби Гетьманату було підписано угоду між Українською Державою і Росією, за якою на митному кордоні між ними почали діяти пости Харківської митниці – в Білгороді і Валуйках [9, с. 25]. Далі К.Сандровський звернув увагу на укладання гетьманом 10 вересня 1918 р. "Протоколу економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік". Дослідник зазначив, що в одному з додатків до цього документу був розділ "Угода про мито", в якому, зокрема, йшлося про необхідність впровадження "упрощення і полегшення українських митових формальностей" [9, с. 25].

Значним внеском у дослідження історії дипломатії України можна вважати вихід у 2001 році "Нарисів з історії дипломатії України". У них певною мірою висвітлено й міжнародну діяльність уряду Української Держави, чому присвячено окремий параграф восьмого розділу, написаного О.Павлюком, який висвітлює історію дипломатії незалежних українських урядів 1917–1920 рр.

Щодо зовнішньополітичної діяльності уряду П.Скоропадського О.Павлюк зазначив, що гетьман приділяв набагато більше уваги міжнародній політиці і розбудові української дипломатичної служби, ніж керівники УНР. В цілому, у цей період у Києві було акредитовано 11 зарубіжних місій: з Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Польщі, Румунії, Фінляндії, Кубані, Азербайджану та Грузії. 10 українських дипломатичних представництв було виряджено за кордон: до Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Дону, Фінляндії, Швейцарії, Румунії, Кубані та Швеції. (Гетьманський уряд також призначив дипломатичну місію до Польщі, але з її відправленням свідомо не поспішав з огляду на українсько-польські територіальні суперечності, й місія так ніколи і не виїхала до Варшави). Розпочалося становлення української консульської служби. Відбулася реорганізація Міністерства закордонних справ, що мало сприяти підвищенню ефективності його роботи [8, с. 327].

Водночас, у "Нарисах" цілком слушно підкреслено, що здійснення зовнішньої політики Українською Державою відбувалося у складних умовах. Німецька та австро-угорська окупація позбавляли гетьманський уряд можливості маневру й вибору зовнішньополітичної орієнтації. Зрозуміло, що домінуючим напрямком дипломатичних зносин гетьманської держави стали взаємини з Німеччиною та її союзниками. Передусім зазначалося, що вони різнилися від задовільних і безпроблемних з Болгарією та Туреччиною, дещо конфліктних, але в цілому доброзичливих з Німеччиною, до вельми напружених з Австро-Угорщиною [8, с. 328].

Другим напрямком зовнішньої політики гетьмана Скоропадського, на думку автора, було вирішення спірних територіальних питань і розвиток взаємин з сусідами та іншими державними утвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії: Польщею, Фінляндією, Литвою, Білоруссю, Доном, Кубанню, Грузією, Вірменією, Кримом тощо. Головне завдання на цьому напрямку полягало в урегулюванні відносин з Радянською Росією [8, с. 330].

Гетьманський уряд також намагався налагодити взаємини з Антантою та нейтральними країнами. Зокрема, у Швеції та Швейцарії перебували українські дипломатичні місії. Але, як зазначено в "Нарисах", розвивались ці відносини дуже важко, оскільки, з одного боку, до цього негативно ставилась Німеччина, яка не була зацікавлена в тому, щоб український уряд зближувався з нейтральними державами, а через них – з країнами Антанти. З другого боку, нерішуче діяла українська дипломатія. Щоб поліпшити ставлення Антанти й США до України, П.Скоропадський наважився радикально змінити свою зовнішньополітичну орієнтацію, призначивши у листопаді 1918 р. міністром закордонних справ замість Д.Дорошенка Т.Афанасьєва. Однак, повалення режиму Гетьманату перекреслило будь-які можливості для розвитку контактів Української Держави з країнами Антанти і США, що виникли пізньої осені 1918 р. Саме на цьому, на думку О.Павлюка, закінчився другий етап дипломатичної діяльності національних українських урядів періоду визвольних змагань [8, с. 333 – 335].

Серед проблем, яких рідко торкаються інші автори, О.Павлюк проаналізував історію українського військового аташату у період гетьманської держави. Поновлення військово-дипломатичної діяльності, котра була невідривною складовою функціонування козацько-гетьманської республіки, розпочалося в період Центральної Ради. Однак, організаційно-правниче утворення військово-дипломатичного апарату було пов'язане з діяльністю адміністрації гетьмана П.Скоропадського.

Зокрема, у "Нарисах" зазначено, що "вже навесні 1918 р. розгорнулася робота щодо створення організаційних і директивних засад військового аташату. Його працівники ("військові агенти" – за тогочасною термінологією) мали призначатися з офіцерів Генштабу. При цьому встановлювалися суворі вимоги щодо професійних і моральних якостей кандидатів на військово-дипломатичну роботу" [8, с. 336]. Військово-дипломатична діяльність зосереджувалася у складі Генштабу, де було створено відділ закордонного зв'язку або закордонний відділ. Саме цей підрозділ взяв на себе основне навантаження щодо формування системи військово-дипломатичного представництва України. За намірами Генштабу, головними функціями військової дипломатії мали бути постачання інформації про стан збройних сил іноземних держав і вивчення кращих надбань військово-теоретичної думки за кордоном. О.В.Павлюк детально проаналізував затверджену 31 травня 1918 р. начальником Генштабу цілком таємну "Інструкцію закордонним військовим агентам при представниках (по частині розвідочній)". Цей документ був першою комплексною директивою стосовно організації поточної роботи українського військового аташату щодо збирання інформації про стан збройних сил і військового будівництва країн акредитації. Автор вважає, що "Інструкцію..." можна розглядати як і концептуальний документ щодо цілеспрямованого збирання відомостей розвідувального характеру, виходячи з тогочасного рівня уявлень про завдання військової розвідки як такої [8, с. 337].

За проектом військового відомства при посольствах Української Держави 1-го розряду (12 осіб за штатом) повинні були отримати акредитацію військовий агент (посада отамана бригади), його помічник (полковник) та старшина для доручень (курінний), а при посольствах

2-го розряду (3 особи) – військовий агент (полковник) і його помічник (курінний) [8, с. 338]. Створено було також і систему військово-морських агентів при посольствах Української Держави. Вони були акредитовані в Німеччині, Австрії, Угорщині, Румунії, Туреччині. Роботою військово-морської дипломатії керував закордонний відділ Морського Генерального штабу. Цей підрозділ обробляв інформацію щодо організації та озброєння військово-морських сил іноземних держав, яка надходила від військово-морських аташе, та давав їм відповідні інструкції [8, с. 338 – 339].

О.Павлюк, досліджуючи історію військової дипломатії, прийшов до цілком слушного висновку про те, що при впровадженні військово-дипломатичних агентів український уряд наштовхувався на дискримінаційне ставлення до України держав австро-німецького блоку. Уряди Австрії та Німеччини відмовили у приїзді українським військовим дипломатам, посилаючись на те, що при їхніх штабах армій вже працюють представники від українських Збройних сил. Зазнавали військові аташе й певних перепон з боку Міністерства закордонних справ, яке іноді відмовлялось сприяти їхній роботі при дипломатичних представництвах. Ці обставини, на думку О.Павлюка, призводили до послаблення ефективності роботи військової дипломатії за кордоном. Зрештою, аби уникнути подібних суперечностей, 10 листопада 1918 р. Військове міністерство запропонувало ввести посади військових дипломатів безпосередньо до штатів посольств України. МЗС в цілому підтримало цю пропозицію, однак втілити її в життя не вдалося [8, с. 339].

Таким чином, вихід у світ "Нарисів з історії дипломатії" став значним кроком уперед на шляху вивчення міжнародних взаємин незалежних українських урядів 1917-1920 рр. в цілому, та зовнішньої політики гетьманського уряду зокрема. Проаналізувавши значне коло джерел, серед яких спогади Д.Дорошенка, П.Скоропадського, П.Христюка, а також документи ЦДАВО України, автори розкрили основні напрями зовнішньополітичної діяльності Гетьманату, показали труднощі становлення дипломатичної служби, в тому числі військово-дипломатичної, в цілому високо оцінивши здобутки гетьмана П.Скоропадського та його уряду у сфері міжнародної діяльності.

Концептуальний аналіз зовнішньополітичного курсу Гетьманату здійснює у своїй статті В.Слодатенко. На його думку, повною мірою беззастережність становища компенсувалася тим, що на чолі зовнішньополітичного відомства опинилися справді талановиті люди, палкі патріоти, для яких національний інтерес був важливою точкою виміру своєї діяльності: М.Василенко та Д.Дорошенко. Значною мірою завдяки їх зусиллям вдалося реалізувати об'єктивні можливості, що виникли на міжнародній арені для входження України в європейський простір як нового суб'єкта міжнародного життя [11, с. 117].

2002 рік було ознаменовано й виходом у світ оригінальної праці В.Сергійчука, у якій зроблено спробу встановити основні аспекти ставлення країн Європи та Америки до Української державності доби визвольних змагань [10]. Одразу слід зазначити, що дослідник не ставив собі за мету детально проаналізувати історію міжнародних стосунків України доби визвольних змагань. Не приділяє він також спеціальної уваги зовнішньополітичній діяльності гетьманського уряду. В цілому дана праця представляє собою публікацію документів переважно із складу архівних фондів ЦДАВО України, які репрезентують відношення представників 38 країн світу (передусім дипломатів, державних діячів, окремих громадян) до молодшої української державності. Відомості щодо досліджуваної проблеми містяться у нарисах, присвячених огляду взаємин України із Кримом, Доном, Грузією, Росією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Ту-

реччиною, Румунією. Є окремі згадки про зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду в деяких інших розділах дослідження, зокрема у розвідці щодо взаємин із Вселенським патріархатом.

На жаль, серед значного документального масиву, оприлюдненого В.Сергійчуком, порівняно незначна кількість документів торкається часу Гетьманату. Передусім, вони висвітлюють проблеми встановлення приязних взаємин із державними новоутвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії – Кримом, Доном та Грузією. Зокрема, у нарисі "Крим" вміщено документи, які містять цінну інформацію щодо умов приєднання Криму до України та ходу переговорів з цього питання між кримською делегацією та українським урядом. Серед них – "Лист голови Кримського крайового уряду генерала С.Сулькевича до гетьмана П.Скоропадського про готовність вести переговори щодо умов приєднання півострова до України", "Інструкція кримській делегації на переговори в Києві", "Конфіденційна пам'ятна записка для кримської делегації на переговорах у Києві" (усі три документи датовані 26 вересня 1918 р.), а також датовані жовтнем 1918 р. "Умови з'єднання Криму з Українською Державою, запропоновані Урядом Павла Скоропадського", "Пропозиції кримської делегації щодо з'єднання Криму і Української Держави" та "Протокол переговорів між кримською та українською делегаціями в Києві щодо об'єднання" [10, с. 142–155].

Серед документів, що представляють взаємини Української Держави із Доном безперечний інтерес представляють такі, як "Попередня угода про розмежування між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським" від 7 серпня 1918 р. та "Промова повноважного посланника Все великого Війська Донського генерала Черячукина під час вручення вірчих грамот гетьману Павлу Скоропадському" виголошена 28 вересня 1918 року [10, с. 163 – 165].

Не обминув своєю увагою дослідник й взаємини Гетьманату із Грузією, яка також звільнилася від російського панування. Серед документів, що представляють дану проблему у праці В.Сергійчука слід згадати "Лист міністра закордонних справ Грузії А. Чхенкелі до представника Української Держави у Берліні з пропозицією визнання" від 6 червня 1918 р., "Лист керівників Грузинської Демократичної Республіки до міністра закордонних справ Української Держави з повідомленням про призначення представників при українському уряді" від 4 липня 1918 р., а також "Договір між Українською Державою і Грузинською Республікою" укладений 5 грудня 1918 р. [10, с. 507 – 514].

Значний інтерес представляють документи, які репрезентують взаємини гетьманського уряду із більшовицькою Росією. Серед них, передусім, слід виділити "Договір між РСФСР і Українською Державою про тимчасові умови перемир'я" від 12 червня 1918 р. Заслугує на увагу дослідників й такий документ, як "Записка Голови Української мирової делегації С.П.Шелухіна про мирові переговори з Росією", складена у серпні 1918 р. [10, с. 183–193].

Як відомо, взаємини Гетьманату із Німеччиною та Австро-Угорщиною відзначалися значною інтенсивністю. Це помітно й у роботі В.Сергійчука, оскільки вони представлені досить широким спектром опублікованих та проаналізованих джерел. Серед них – "Нота гетьмана Павла Скоропадського послові Німеччини в Україні барону фон Мумму щодо розв'язання кримської проблеми" від 10 травня 1918 р., "Звернення Уряду Української держави до німецького посла фон Мумма щодо антиукраїнських дій представників німецьких окупаційних військ у Таврійській губернії" травень 1918 р., "Договір про розподіл військового майна на території України між українським і німецьким урядами" 1918 р., листи міністра закордонних справ Української

Держави Д.Дорошенка до барона фон Мумма, посла Гетьманату у Німеччині барона О.Штейнгеля до Д.Дорошенка та інші документи представляють взаємини із Німеччиною [10, с. 304–319].

Стосунки із Австро-Угорщиною представлені переважно дипломатичним листуванням. Це, зокрема дві ноти, що були подані послом Австро-Угорщини графом Форгачем Голові Ради Міністрів України щодо виконання поставок продуктів Центральним державам 1 червня 1918 р. та послом Української Держави у Відні В'ячеславом Липинським міністру закордонних справ Австро-Угорщини графу Буріану у зв'язку з анулюванням останнього таємного договору щодо поділу Галичини 24 липня 1918 р., а також лист Дмитра Дорошенка до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини щодо проблеми Холмщини, датований 12 червня 1918 р. Має певний інтерес й "Проект адміністративно-територіального устрою частини України, зайнятої австро-угорськими військами" 1918 р. [10, с. 337–350].

Менше уваги дослідник приділив висвітленню взаємин Гетьманату із Румунією та Туреччиною. Вони також представлені дипломатичним листуванням. Це, зокрема, "Повідомлення міністра закордонних справ Туреччини про призначення Ахмеда Мухтар-бея посланником Оттоманської Порти в Україну" від 30 серпня 1918 р., "Вербальна нота дипломатичної місії Оттоманської імперії Дмитру Дорошенку щодо обміну полоненими" від 19 жовтня 1918 р., а також "Нота посла Української держави до міністра закордонних справ Румунії" від 20 квітня 1918 р., "Лист представників комісаріату Румунського уряду в Україні до військового міністра Української Держави Рогози щодо долі українського військового майна на території Румунії" від 9 вересня 1918 р. [10, с. 367 – 369, 473 – 481]. В цілому аналіз та публікація документів з історії зовнішньополітичних стосунків Української Держави, здійснені В.Сергійчуком мають велике наукове значення, хоча й не охоплюють усього спектру проблем, які доводилося розв'язувати гетьманському уряду у цьому напрямку.

Інформаційний аспект міжнародної діяльності Гетьманату знайшов своє відображення у другому розділі "Міжнародно-пропагандистська діяльність української національної державності у 1917–1920 рр." кандидатської дисертації О. Будкова, що була захищена в 2004 р. Дослідник наголосив на тому, що помітний крок вперед у справі міжнародного інформування було зроблено за часи Української Держави гетьмана П.Скоропадського, коли значно розширилась мережа дипломатичних і консульських установ України за кордоном.

Охарактеризувавши основні напрями зовнішньої політики гетьманату, які потребували інформаційно-пропагандистського забезпечення, науковець зазначив, що у структурі МЗС постачанням інформації до вищих органів влади, закордонних представництв, обробкою

відомостей з-за кордону й контрпропагандою відав відділ преси, випуск бюлетенів іноземної преси та підготовку публікації документів іноземними мовами здійснював архівно-літературний відділ. Особливими здобутками, на думку дослідника, відзначалася пропагандистська робота посольств у Відні, на Кубані, яку Гетьманат вважав зоною стратегічних інтересів. Існували проекти створення за кордоном Інформаційного бюро як координаційного центру зовнішньополітичної пропаганди. До міжнародного інформування залучалися можливості Департаменту преси при МВС Української Держави, до складу якого увійшли Українське Телеграфне Агентство (УТА), яке мало корпункти за кордоном, та редакції ряду офіційних видань. Під егідою Департаменту у Відні почало виходити інформаційне видання з українських справ "Україніше Блеттер". Обробкою відомостей зовнішньополітичного характеру займався і "освідомчий відділ" Гетьманської похідної канцелярії [1, с. 8].

Таким чином, в узагальнюючих працях з історії дипломатичної діяльності українських урядів доби визвольних змагань серед аспектів зовнішньополітичної діяльності Гетьманату найбільш повно досліджено створення та функціонування дипломатичної служби, митниці, військового аташату, інформаційний аспект цієї діяльності й ставлення до неї країн Європи та Америки. Практично залишилися поза увагою вчених міжнародна політика Гетьманату в гуманітарній сфері. Частково досліджено історію військово-дипломатичної діяльності. У своїх оцінках дослідники не були однозначними, відзначаючи як різноманітні здобутки Гетьманату, так і певні прорахунки в цих сферах його діяльності.

1. Будков О. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917 – 1923 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук / О. Будков – Донецьк, 2004. – 18 с. 2. Веденєєв Д. З досвіду побудови дипломатичної служби України / Д. Веденєєв // Розбудова держави.-1993.-№3.-С. 30 – 36. 3. Веденєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Д. Веденєєв – К., 1994. – 17 с. 4. Заруда Т. Переговори між Українською Державою та Радянською Росією (23.У-7.Х 1918 р.) / Т. Заруда // Історичні зошити. – К., 1992. – В.1. – С. 19-40. 5. Заруда Т. Становлення та основні напрями зовнішньої політики Української Держави / Т. Заруда // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). – К., 1993. – С. 66 – 82. 6. Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави. 1918 рік.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. Заруда – К., 1995. – 15 с. 7. Мірошниченко Е. Митниця – атрибут державності / Е. Мірошниченко // Політика і час. – 1994. – № 5. – С. 3 – 7. 8. Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В.А. Смолія – К., 2001. – 736 с. 9. Сандровський К. Таможенне право в Україні: національне і міжнародне / К. Сандровський – К., 2000. – 208 с. 10. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук – Львів, 2002. – 704 с. 11. Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс Гетьманської держави П.Скоропадського / В. Солдатенко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.: Збірник наукових статей / За ред. проф. В.Верстюка – К., 2002. – С. 116 – 135. 12. Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.). – К., 1998. – 284 с.

Надійшла до редколегії 25.03.09

В. Вахонсєв, асп.

ЗАСНУВАННЯ ГРЕЦЬКИХ АПОЙКІЙ В РАЙОНІ БОСПОРУ КІММЕРІЙСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

It is analyzed a historiography of colonization of Cimmerian Bosphorus in the end of VII – first half VI century BC in article. The author stops attention to the fullest researches of the domestic researchers, devoted to the problem of becoming of policies on Bosphorus.

В статті проаналізовано історіографію колонізації берегів Боспору Кімерійського в кінці VII – першій половині VI ст. до н.е. Автор зупиняє увагу на найбільш змістовних працях вітчизняних дослідників, присвячених проблемі становлення апойк на Боспорі.

Тема, пов'язана з питаннями Великої грецької "колонізації" будь-якого регіону, дуже складна і вимагає від дослідника ретельного аналізу всіх наявних типів джерел. Так само тема грецької "колонізації" Боспору не

може бути висвітлена ізолювано, поза контекстом всього процесу грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е., що має свої внутрішні причини, закономірності і правила. "Колонізація" – не простий процес, він має складний

зміст. Це багатовимірне явище, що охоплює дуже широке коло питань.

Актуальність даного дослідження полягає в багатфакторному аналізі історіографічної традиції колонізаційного процесу Боспору. Мета зводиться до обґрунтування специфіки історіографії, а завданням є комплексний підхід до багатфакторного аналізу напрацювань вчених-боспорознавців.

В літературі неодноразово підкреслювалося, що термін "колонізація" стосовно явища, що розглядається, не точний, не відображає адекватно його суті. Найяскравіше це показав ще у 1966 В.В. Лапін. Він зазначав, що термін "заимствован из сферы явления римской, а не греческой общественной жизни: римская или латинская *colonia* не идентична греческой *ἀποικία*; ей не идентична даже афинская *κλήρουχία* V в. до н.э." [21, с. 5]. Той самий В.В. Лапін пропонував більш відповідний термін "μεταβάστασις" (переселення, виселення), хоча і зазначаючи, що істотних причин для того, щоб відмовитися від традиційного використання терміну "грецька колонізація" нема. В подальшому з цим погоджувалися всі дослідники, визнаючи, що міняти цей термін недоцільно у зв'язку з його традиційним характером та широким використанням в науковій літературі. Термін "колонізація" адекватніше відносити до більш пізніх історичних періодів. Ми не повинні враховувати більш пізні смислове навантаження, пов'язане з ворожою експансією, освоєнням нових територій в інтересах лише метрополії, де колонія є невід'ємною частиною метрополії, повністю залежною від неї у всіх відношеннях. Стосовно античної доби, а особливо архаїчного періоду, необхідно врахувати зовсім інакшу ситуацію. Давньогрецька колонізація – це перш за все еміграція населення, тобто виселення частини мешканців полісу у зв'язку з певними внутрішніми чи зовнішніми обставинами, насамперед економічного характеру, що визначають нагальну необхідність такого виселення. Апоїкія, заснована емігрантами, не є додатком метрополії та існує незалежно від її інтересів. Це повністю новий суспільний організм, пов'язаний з попередньою Батьківщиною, можливо, лише кровноспорідненими та релігійними відносинами. В економічному та політичному житті новозаснована апоїкія є незалежною від своєї метрополії.

Наведені термінологічні дефініції необхідні для розуміння мети дослідження та дозволяють зосередити увагу на дійсно вузлових моментах колонізації, вірно розставити акценти, відрізнити причини від приводу тощо. В зв'язку з цим набуває більшої ваги вирішення питання про те, з чого власне необхідно починати вивчення колонізації як історичного явища в цілому і як конкретного його прояву в певному регіоні античного світу. Серед вчених нема єдиної думки з цього приводу. Аналізуючи причини і рухомі сили грецької колонізації значна частина спеціалістів звертається до джерел з історії заснування апоїкії. Це, зокрема, матеріали археологічних досліджень на місці існування колонії. Дуже часто інтерпретація саме цих даних слугує базою для висновків про причини заснування даної конкретної колонії. На нашу думку, також дуже важливим є проблема вирішення демографічної ситуації району, що підлягав колонізації, та його екологічних особливостей.

Однак існує і інший напрямок у вирішенні поставлених питань. Неодноразово виділялася проблема необхідності вивчення історичної ситуації, що склалася в метрополії напередодні та під час колонізації. Не дарма Г.А. Кошеленко та В.Д. Кузнецов дуже влучно зауважили, що наврод чи підлягає сумніву той факт, що "выявление причин и движущих сил такого эпохального явления архаики, каким была греческая колонизация, необходимо начинать с изу-

чения социально-экономических и политических отношений самой Греции" [19, с. 7]. Ми повністю погоджуємося з цією думкою, вбачаючи вихід у вирішенні поставлених питань через комплексний аналіз всіх типів джерел. Як можна робити дослідження колонізації, не врахувавши ту ситуацію, яка склалася в метрополії і яка змусила частину її мешканців покинути рідне місто? А потім буде вже доцільним казати про те, куди відправилися емігранти з даного полісу з метою заснувати апоїкію, в якому географічному і демографічному середовищі і яким чином вони влаштувалися на новому місці, які склалися взаємовідносини з місцевим населенням тощо. Розгляд першого блоку питань є важливим з огляду на характер колонізаційного процесу. Дійсно, як можна, наприклад, говорити про те, що дана апоїкія виведена з торговими цілями, якщо не з'ясоване місце та роль торгівлі в економіці метрополії? Ми не можемо задовольнитися загальною фразою про те, що дана метрополія була дуже розвинутим торговельним центром, тому в колонізації вона переслідувала свої торговельні інтереси. Це так само можуть бути і інтереси в пошуках сировини. Такою фразою ми не доведемо зв'язок між колонізацією і торгівлею. Проте, за таким ходом мислення відбувається стовідсотковий варіант перенесення сучасних понять на історичні події. В цьому випадку складається враження про те, що мета заснування апоїкії метрополією полягала в отриманні певної користі останньою. Відповідно до цього, правильніше буде говорити, що метою виселення частини мешканців полісу була спроба вирішення внутрішніх проблем за рахунок зменшення кількості громадян. Прискорення ж розвитку торгівлі в архаїчну добу скоріше було наслідком процесу еміграції, що швидко поширюється і в результаті якого були освоєні нові території, ресурси яких залучалися в обіг, а не його причиною.

Нагальна необхідність вивчення ситуації в метрополії для вірного розуміння причин еміграції не означає, що археологічні матеріали з апоїкії не мають важливого значення. Це не так, вони досить важливі, хоча і дуже складні для вірної інтерпретації. Тому вимагається підвищена обережність при будь-яких спробах зробити певні узагальнюючі висновки.

Першими грецькими апоїкіями, що були виведені в Північне Причорномор'я, є, як відомо, Березанське та Таганрогське поселення, засновані в VII ст. до н.е. Заселення ж берегів Боспору Кімерійського (Керченської протоки) – території майбутнього Боспорського царства – почалося не пізніше першої половини VI ст. до н.е. Не дивлячись на те, що проблема грецької колонізації Боспору завжди привертала увагу дослідників, вона ще далека від свого остаточного вирішення і до сьогодні ще не стала предметом монографічного дослідження. Не ставлячи своєю метою надати повний аналіз історіографії даного питання, відмітимо основні моменти.

Однією з найважливіших в принциповому плані може вважатися опублікована в 1930 році стаття академіка С.А. Жебелева, в якій детально розглядалася історія колонізації греками території Боспору [13, с. 799-820; 14, с. 48-73]. Автор відзначав, що грецькі мореплавці-торгівці відвідували цей регіон задовго до початку колонізації цього регіону і завезли сюди керамічну продукцію, що відноситься до кінця VII ст. до н.е.

Грецькі колонії іноді засновувалися там, де в результаті діяльності грецьких торговців виникали факторії. Природно, що новозасновані колонії створювалися не в безлюдних місцях і частина місцевого населення могла вливатися в склад їх населення. Найдавнішими грецькими містами на цій території були Пантікапей та Фанагорія, що виникли в 40-ві роки VI ст. до н.е. Цікаво, що автор розглядає хронологію виникнення найвідомі-

ших причорноморських колоній, приходячи до висновку про неможливість використання короткого шляху через Понт. В Мілеті, метрополії Пантікапея, причиною виведення колонії стала гостра внутрішня суспільно-політична боротьба, в Теосі, метрополії Фанагорія, – перська навала. Дещо пізніше були засновані також Феодосія, Гермонаса, Кепи.

Показово, що С.А. Жебелев прагнув обґрунтувати свої висновки саме співставленням даних археології та письмової традиції, причому останню він розумів подвійно: як письмову традицію відносно проникнення греків на Боспор, так і відносно подій, що проходили в метрополіях (тобто в Малій Азії, в перше чергу в Мілеті).

В подальшому багато вчених тією чи іншою мірою підтримували цю концепцію, розвиваючи окремі її сторони. В 1947 році вийшла в світ книга О.О. Ісєна [16], в якій особлива увага приділялася аналізу негрецького археологічного матеріалу з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я. Автор доводив, що грецькі міста засновувалися на території місцевих поселень. Він виступав з ідеєю "двобічного" характеру колонізації, стверджуючи, що в створенні грецьких колоній були однаково зацікавлені як греки, так і місцеве населення.

Дещо пізніше з'явилися ще три праці, в яких також спеціально розглядалося це питання. Їх автори розвивали доволі близькі концепції, хоча і сперечаючись в деталях.

В 1949 році вийшло одразу дві великі монографії. Перша з них була написана Д.П. Каллістовим і містила розділ "Колонізація побереж'я Боспору" [17, с. 43-80]. Автор доводив, що епізодичне перебування грецьких кораблів в районах майбутніх колоній проходило в ранні часи. Це знайшло своє відображення в міфологічних сюжетах. Пізніше, приблизно в VII ст. до н.е., у зв'язку з розвитком торгівлі почали створюватися факторії, з яких потім утворювалися грецькі міста. Таким чином, грецька колонізація Північного Причорномор'я (в тому числі й Боспору) мала переважно торгівельний характер. Час заснування перших грецьких міст на території Боспору Д.П. Каллістов відносив до середини VI ст. до н.е. В аналізі письмової традиції про заснування грецьких міст він цілком наслідує С.А. Жебелева.

В цьому ж 1949 році публікується і капітальна праця В.Ф. Гайдукевича [12]. Він також вважав, що окремі купці-мореплавці проникали в басейн Чорного моря вже в середині II тисячоліття до н.е. В перші століття I тисячоліття до н.е. основна роль в торгівлі з Північним Причорномор'ям належала карійцям. Починаючи з VII ст. до н.е. по слідах карійців рушили і греки. Найдавнішими поселеннями греків були торгівельні факторії та рибно-промислові сезонні стоянки. В.Ф. Гайдукевич намагався підкріпити тезу про існування на місці грецьких міст місцевих поселень новим археологічним матеріалом (який зрештою виявився хронологічно відірваним від античних шарів). В розумінні подій в метрополії Пантікапея Мілеті він також цілком слідує за С.А. Жебелевим.

Нарешті, найбільш завершений вигляд система поглядів на питання грецької колонізації набула в роботі В.Д. Блаватського [2, с. 7-44]. Він розділив історію грецьких колоній на три етапи. Перший – час випадкових відвідувань Чорного моря кораблями егейських центрів, що знайшло відображення в грецькій міфології. В VII ст. до н.е. з'являються перші торгівельні факторії греків, що, як правило, створювалися на території місцевих догрецьких поселень. На третьому етапі емпорії перетворюються в міста. Для Пантікапею час переходу емпорію в місто – перша половина VI ст. до н.е., для Німфея – близько середини VI ст. до н.е., для Мірмекія – кінець VI ст. до н.е. тощо.

Подібна система поглядів на грецьку колонізацію Боспору була широко розповсюджена і користувалася загальним визнанням. Для нас важливо виділити два найголовніші аспекти цієї концепції:

1. торгівля як перший імпульс колонізації;

2. масове переселення греків як результат внутрішніх конфліктів в Мілеті близько середини VI ст. до н.е.

Разом із тим, необхідно зауважити, що на складання системи поглядів тогочасних дослідників на проблему колонізації Боспору вплинула чи, вірніше, могла вплинути ціла серія факторів. В їх системі виділяється п'ять основних факторів [10, с. 75]:

1. Незаперечний в той час марксистський постулат про тиск "надлишкового населення" на розвиток виробничих сил суспільства і, як наслідок такого тиску, – "примусова еміграція" частини населення. Грецька колонізація розумілася марксистами як вид такої "примусової еміграції";

2. Теорія Н.Я. Марра, одним з наріжних каменів якої на додаток до грецької колонізації було твердження, що греки-колоністи в Північному Причорномор'ї прийшли не на пусті місця, а оселилися в містах, створених на той час місцевим населенням, так званими "кімерами";

3. Пануюча у вітчизняній науці гіпотеза Е. Мейєра про торгівельний характер грецької колонізації;

4. Наукові погляди авторитетного академіка С.А. Жебелева;

5. Археологічні матеріали Боспору Кіммерійського, отримані як в дорадянський час, так і відкриті в результаті масштабних досліджень, що розгорнулися на боспорських городищах в 1930-ті рр.

Розглянемо більш детально наведені фактори. Навряд чи можна говорити багато слів про те, що у вірності першого з них сумніватися не слідувало. З Н.Я. Марром сперечатися також було доволі важко. Лише згодом після розвінчання маррівської теорії цитати з його праць у наших дослідників зникли, хоча по суті від цього в них майже нічого не змінилось.

Концепція торгівельної колонізації в умовиводах вітчизняних вчених, як відомо, вилилася у "емпоріальну теорію" чи гіпотезу про три етапи освоєння греками Північного Причорномор'я. Слід підкреслити, що автором "емпоріальної теорії" був не В.Д. Блаватський, з іменем якого зазвичай її пов'язують, і не В.Ф. Гайдукевич, і навіть не С.А. Жебелев, а Е.Р. фон Штерн, який сформулював її на межі XIX–XX ст.

Рішучим противником попередніх поглядів виступив київський дослідник В.В. Лапін [21]. Він категорично відкидав торгівельні стимули в колонізаційному процесі, постійно підкреслюючи аграрний характер колонізації. Його критика була спрямована на найбільш слабкий та вразливий пункт пануючої раніше концепції: на уявлення про те, що грецьким містам передували торговельні факторії. Археологічно ця точка зору зазвичай підкріплювалася знахідками ранніх негрецьких речей, що з'являлися при дослідженні грецьких міст, і з цього робився висновок про те, що греки-торгівці селилися на місцевих поселеннях (кіммерійських чи скіфських). В.В. Лапін чудово показав, що всі ці знахідки відносяться чи то до кінця II тис. до н.е., чи до самого початку I тис. до н.е. Між найпізнішими місцевими речами і найранішими грецькими існував величезний, в декілька століть, хронологічний розрив. Тим самим руйнувалася ідея про вселення греків у місцеві населені пункти, і, відповідно, про існування грецьких емпоріїв. В подальшому цілий ряд досліджень призвів до загального переконання в тому, що чорноморське узбережжя і ті райони, де засновувалися грецькі апойкії, були незаселеними на момент переселення сюди греків.

Точка зору В.В. Лапіна набувала все більше прихильників, хоча переважна більшість дослідників говорила про "крайнощі" двох концепцій і намагалася поєднати точку зору В.В. Лапіна з гіпотезою "Блаватського-Гайдукевича-Каллістова" [1, с. 9].

Але відзначимо, що книга В.В. Лапіна є вельми змістовною. На матеріалі березанського поселення автор спробував виявити деякі загальні закономірності грецького колонізаційного процесу. Він прийшов до висновку, що колонізація носила землеробський характер. Дослідження археологічного матеріалу дозволило йому стверджувати, що в соціальному відношенні переселенська маса складалася з трудових та незаможних прошарків. Розкопки в ольвійському регіоні ілюструють, що поряд з містами в процесі колонізації швидко виникали сільськогосподарські поселення на хорі. Хоча з рядом тверджень Лапіна важко погодитися (наприклад, його оцінка Березані як суто аграрного поселення), його монографія, безсумнівно, є значним вкладом у вітчизняну історіографію грецької колонізації Північного Причорномор'я. Основні висновки монографії В.В. Лапіна були прийняті й в послідовній літературі.

Однак, поки йшла дискусія, поступово накопичувався новий археологічний матеріал, який ставив під сумнів традиційні дати заснування грецьких апойкії на території Боспору. Тим самим руйнувався і другий базис старої концепції – ідеї С.А. Жебелева відносно зв'язку масової колонізації Боспору з політичною боротьбою в Мілеті в 40-ві рр. VI ст.

Серйозним стимулом до розширення досліджень по проблемі грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я став перший Цхалтубський симпозиум 1977 року. Ряд авторів представив цікаві напрацювання, які зрештою були опубліковані з урахуванням навіть тексту дискусій [23].

В своїй дискусійній роботі І.Б. Брашинський та О.Н. Щеглов, зробивши короткий історіографічний опис про концепції торгівельної (Е. Мейер) та аграрної (Ю. Белох) колонізації й підкресливши важливість понятійно-термінологічного апарату, запропонували свою систему "колонізаційної" термінології [5, с. 29-46]. Вони пояснили такі терміни, як "колонізація", "колонія", "доколонізаційні зв'язки", "факторія", "пригород", встановлюють поняття "поліс-хора", "контактні зони". Далі міститься коротке викладення сучасних концепцій грецької колонізації. Перелічивши точки зору радянських дослідників, що займалися питаннями колонізації, автори доповіді відзначили, що в останні десятиліття ряд закордонних вчених прийшов до висновку, що процес колонізації не можна розглядати як однобічне явище. "Предполагается, что характер колонизации зависит от целого комплекса конкретных исторических ситуаций как в центрах колонизации – метрополиях, так и в районах, куда эта колонизация была направлена" [5, с. 35]. Далі розглядалися вузлові питання колонізаційного руху: ситуації в районах колонізації, доколонізаційні зв'язки, контактні зони, понтіїська колонізація.

Що стосується першого питання, то тут все більшу увагу привертають демографічні ситуації: "густота и характер заселения территории, общественная организация данного конкретного общества, уровень его социально-экономического развития, политическая организация и т.д." [5, с. 36]. В зонах з чисельним осілим населенням та високим рівнем його соціальної організації, грецькі колоністи мали справу чи з протидією, чи зі сприянням. В районах з нестабільним кочовим населенням колоністи отримували "большую свободу выбора при определении экономического характера колонии и её территориальной организации" [5, с. 37]. Лише при вивченні кожної конкретної ситуації в кожному конкретному випадку, зазначають автори, "можно будет понять

конкретные цели колонизации и попытаться определить изначальный характер той или иной колонии". За гіпотезою Ж. Вале, в залежності від конкретних географічних та демографічних ситуацій в районах колонізації її ціллю могло бути чи створення "колоній для заселення", чи торгівельних колоній.

До питання про доколонізаційні зв'язки автори відносяться доволі скептично. Вони вказують, що при вивченні західної колонізації більшість дослідників зараз приходять до негативних висновків у відношенні доколонізаційних зв'язків. Виходячи із свого визначення доколонізаційної торгівлі [5, с. 33] автори стверджують, що в Північному Причорномор'ї такої торгівлі не існувало. Вони визнають пропонуване Е. Вілем поняття "доколонізаційного плавання" більш вдалим, ніж "доколонізаційна торгівля".

Відносно контактних зон автори виказують думку, що в колонізаційних районах завжди створюються системи поліс-хора (за виключенням факторій на варварських поселеннях), і це на території розселення варварських суспільств з моменту заснування полісу призводить до утворення контактних зон, в яких створюються нові ситуації, наприклад, розкладу попередніх соціально-економічних відношень і утворенню нових у варварських суспільствах, а в самих грецьких колоніях – до появи нових форм експлуатації, етнічному змішуванню, новим зв'язкам тощо.

На завершення І.Б. Брашинський та О.Н. Щеглов ілюструють ряд викладених ними положень на прикладі різних зон грецької колонізації Причорномор'я.

Необхідно відмітити корисний інформаційний характер статті, який коротко вводить читачів в коло теоретичної проблематики грецької колонізації. Завдяки цьому більшість дослідників змогла ознайомитися з окремими положеннями робіт Ж. Вале, Е. Лепоре, А. Дж. Грейма, Е. Віля та інших закордонних вчених. Основний недолік даної роботи – рясні loci communes, трохи прикриті сучасною термінологією, такою, як контактні зони, колонізаційні моделі, демографічні чи палеографічні ситуації, система поліс-хора, прикордонна зона тощо. Бідна фактологічна база – вся стаття містить лише окремі посилання на археологічні дані та декілька посилань на давніх авторів, чого, авжеж, цілком недостатньо для того, щоб трактовані положення набули доказової сили, щоб викладення стало "тканью живого исторического исследования" [25, с. 36].

Важливим недоліком також є некоректне розширення терміну "колонія": неможна всерйоз ставити в одну площину поліс та риболовецьку станцію [5, с. 32].

Серйозний недолік містить історіографічний розділ – формування аграрної теорії колонізації зобов'язане не тільки Ю. Белоху, скільки П. Про, дослідження якого "Земельна власність в Греції" вийшло в 1893 році одночасно з "Історією Греції" Ю. Белоха та другим томом "Історії давнини" Е. Мейера. Основна ж думка статті про те, що процес грецької колонізації не може звестися лише до аграрної чи торговельної теорії, фігурувала ще півсторіччя тому в праці Ж.Тутена [25, с. 37]. В цілому, стаття зіграла помітну роль до поживлення обговорення вітчизняними дослідниками проблеми грецької колонізації Північного Причорномор'я, в тому числі й Боспора.

Найбільша частина збірки присвячена грецькій колонізації Північного та Східного Причорномор'я, причому основна увага приділена дослідженню колонізації ольвійсько-березанського регіону.

В 1982 році була опублікована монографія В.П. Яйленко, присвячена проблемі грецької колонізації за даними епіграфічних джерел [25]. Хоча робота безпосередньо не торкається колонізації Боспору, все ж вона містить ґрунтовний історіографічний розділ як зарубіжних досліджень,

так і вітчизняних, тому ця книга залишається настільною для багатьох дослідників колонізації і сьогодні.

Наступного року Інститут всесвітньої історії АН СРСР видає двотомник "Античная Греция". Перший том ("Становление и развитие полиса") містив 2 статті, які нас цікавлять. Перша – стаття В.П. Яйленка, присвячена темі "архаїчна Греція" [26]. Автор починає дослідження проблеми безпосередньо з питань грецької колонізації. Хоча увага автора безпосередньо не зосереджена на Боспорі, проте доволі розлого характеризується колонізація Нижнього Побужжя. Слушне зауваження щодо поділу колоній на аграрні та торгівельні: "Это скорее результат ограниченности наших сведений о той или иной колонии, речь может идти об отдельных полисах, в фундаментальной своей сущности всегда остающихся аграрными, но в силу каких-либо благоприятных обстоятельств ставших торгово-ремесленными центрами" [26, с. 132]. Поділ колоній на аграрні та торгівельні не більше як дослідницький прийом, який з накопиченням нових знань все більше втрачає свою застосовність до того чи іншого конкретного випадку.

Чи не єдина згадка боспорських міст в роботі мала, якщо можна так висловитися, революційний сенс. Розглядаючи проблему створення хори новозаснованих апойкій, автор виділяє декілька шляхів розвитку подій в залежності від конкретних умов. Перший шлях найбільш розповсюджений, коли освоєння території колонії проводилося у вигляді утворення невеликих сільськогосподарських поселень на хорі. Інший шлях характерний був для Боспору та Кірені, де існувала постійна загроза з боку кочовиків. Саме в таких нестабільних регіонах освоєння хори проходило через створення невеликих містечок (Тірітака, Мірмекій, Патрей) [26, с. 135]. Наявність автор після трьох останніх прикладів ставить слово "тощо", але сьогодні цікаво було б дізнатися продовження цього переліку. На нашу думку теза про утворення невеликих укріплених містечок на хорі боспорських полісів має дуже важливе значення і в подальшому буде підтримуватися в роботах Ю.О. Віноградова.

Друга стаття збірника написана московським дослідником Ю.Г. Віноградовим [11, с. 366-420.]. Автор розпочинає з переліку північнопричорноморських колоній, наводячи дати їх заснування, базовані на даних письмової традиції, а також археологічних матеріалів з розкопок. Ю.Г. Віноградов вважав Пантікапей, Мірмекій, Тірітака незалежними полісами, а такі малі міста як Кімерік, Кітей, Акра, Порфмій, Парфеній – виселками існуючих боспорських апойкій, перед всім Пантікапем. Надалі слід відзначити пропоновану хронологію колонізації Північного Причорномор'я (три етапи), яка залишається в своїй основі незмінною і зараз.

Цікавий аспект роботи стосується наявності архаїчних фортифікаційних споруд на ранніх апойкіях Боспору. Автор відкидав їх існування в VI ст., але, як відомо, всього через 10 років на Мірмекії буде відкрита така фортифікаційна споруда, а згодом і на Порфмії.

В 1985 році публікується текст дисертації Ф.В. Шелова-Коведяєва [24, с. 5-187]. Автор зробив ґрунтовний аналіз палеогеографії Боспору, але колонізації присвячений лише невеликий нарис. Проте структура розділу про колонізацію Боспора залишається базисною і для сучасних досліджень.

Згодом Є.О. Молев присвятив проблемі колонізації невеликий нарис в своїй монографії, коротко сумувавши напрацювання попередників [22]. Нарешті серію статей по проблемам колонізації та місто утворення на Боспорі присвятив петербургський дослідник Ю.О. Віноградов, підтримавши тезу В.Яйленка про "аграрні містечка" (Основні результати його досліджень підсумовані в колективній праці співробітників ІІМКУ: Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб., 2005. С. 211-296).

Дослідник вважає полісами в даному регіоні лише ті центри, свідчення про які зберегла антична традиція, котрі карбували монету та мали власний етнікон. Його спеціальні дослідження показали, що висунутим вимогам в тій чи іншій мірі відповідають шість центрів: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Фанагорія, Гермонаса та Кепи [6, с. 79; 7, с. 65]. Можливо, до них слід додати сьомий. Це Горгіппія, де нещодавно були відкриті будівельні комплекси другої половини VI ст. до н.е. Якщо є вірним широко розповсюджене ототожнення Горгіппії з Синдською Гаванню, то про останню відомо, що вона була "населеною еллінами, що прийшли з сусідніх міст" (Ps.-Scymn., 889), а це, в принципі, можна розглядати як свідчення про заснування поселення.

Решту пунктів, в тому числі і ті, які давні автори називають містами, на думку автора, вважати автономними центрами особливих підстав немає, скоріше всього вони входили в склад того чи іншого полісного утворення. Для західного берегу Керченської протоки можна гадати, що суди були виведені всього дві давньогрецькі колонії – Пантікапей та Німфей, при цьому поселення північно-східної частини півострова (Тірітака, Мірмекій, Парфеній, Порфмій) входили в склад Пантікапейського полісу. Південно-східна частина, відділена Чурбашським озером і грядою пагорбів, належала Німфейському полісу [9, с. 223, рис. 16].

Порівнюючі колонізаційний процес двох античних центрів Північного Причорномор'я, Боспору та Ольвії, Ю.О. Віноградов відмічає деякі особливості. Сільськогосподарська округа Ольвії в архаїчну добу складалася з великої кількості порівняно невеликих поселень (сіл). На Боспорі ж, особливо європейському, все дещо інакше. Кількість архаїчних поселень тут вельми мала. Можемо зробити припущення, що в Східному Криму запанувала інша система заселення сільськогосподарської території – не кущами сіл, а у вигляді порівняно великих поселень, розташованих на березі протоки на невеликій відстані одне від одного в місцях, зручних для оборони. Ці поселення, що в подальшому перетворилися в "аграрні містечка" типу Мірмека чи Тірітаки, скоріш за все і склали сільську округу Пантікапея, а можливо, і деяких інших боспорських полісів [6, с. 88]. Ця специфічна система розселення в вигляді "малих міст" пояснюється Ю.О. Віноградовим демографічними особливостями району – близькість до Боспору сильного сусіда в обличчі Предкавказької Скіфії, який до того ж робив періодичні пересування через протоку [7, с. 68; 9, с. 221-223].

На початку 1990-тих років активно проблемами колонізації займалися Г.Кошеленко та В.Кузнєцов, які чи не вперше почали ґрунтовне дослідження виведення апойкій на Боспор в контексті загальнорецького процесу колонізації [19, с. 6-28] та детально розробили хронологію утворення грецьких поселень на Керченському та Таманському півостровах [20, с. 31-37]. Автори виокремили три колонізаційні хвилі: 590-560-ті, 540-ві рр. до н.е. та одразу після іонійського повстання, підкріпивши свою гіпотезу археологічними матеріалами з розкопок боспорських поселень.

У 2001 році була проведена тематична конференція Боспорський феномен, присвячена в тому числі й колонізації регіону [4].

Нарешті одним з останніх є узагальнююче дослідження В.М. Зінко та В.М. Зубаря, де автори також резюмують основні напрацювання попередників [15].

Завершуючи історіографічний огляд, насамперед, слід відзначити тривалий та поступовий характер еволюції наукового пізнання сутності та ходу грецької колонізації Боспору. На наше глибоке переконання, було б недоцільним вдаватися в детальну критику тих чи інших положень, гіпотез і теорій згаданих вище досліджень, оскільки, як правило, вони відкидалися чи отри-

мували підтвердження в наступних працях. Жодна зі згаданих робіт не повинна бути відкинута – всі вони зберігають історіографічний інтерес, всі вони, кожна в своєму роді та ступені, сприяли наближенню до істини наших уявлень про грецьку колонізацію даного регіону.

1. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984. 2. Блаватский В.Д. Архаический Боспор // МИА. 1954. № 33. 3. Блаватский В.Д., Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. 4. Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Ч.1. СПб., 2001. 5. Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. 6. Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология. Вып. 9. Саратов, 1993. 7. Виноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ, 1995, №3. 8. Виноградов Ю.А. Греческая колонизация и греческая урбанизация Северного Причерноморья // Stratum plus, 1999, №3. 9. Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб., 2005. 10. Виноградов Ю.А. Концепция греческой колонизации Боспора в трудах В.Ф. Гайдукевича // Проблемы изучения античной археологии Северного Причерноморья. Материалы научной конференции. СПб., 2005. 11. Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы

развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. 12. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949. 13. Жебелев С.А. Возникновение Боспорского государства // Известия АН СССР. Отд-ние гуманитар. наук. 1930. №10. 14. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. М.-Л., 1953. 15. Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ, Вып. 12. Симферополь-Керчь, 2006. 16. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья: её предпосылки и особенности. Л., 1947. 17. аллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949. 18. Кошеленко Г.А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. Т. 1. М., 1983. 19. Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // ОАИБ. М., 1992. 20. Кузнецов В.Д. Ранние апоикии Северного Причерноморья // КСИА. № 204. 1991. 21. Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966. 22. Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI-IV вв. до н.э. Нижний Новгород, 1997. 23. Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Материалы 1 Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Тбилиси, 1979. 24. Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. М., 1985. 25. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII-III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. М., 1982. 26. Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983.

Надійшла до редколегії 15.04.09

В. Гончаревський, здобувач

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті досліджено основні варіанти використання цивілізаційного підходу в ході визначення соціокультурної ідентичності України сучасній вітчизняній історіографії.

This article is devoted to the research of the main lines of using civilization's theory to the search of social-cultural identity of Ukraine in modern Ukrainian historiography.

Початок сучасного етапу розвитку української історичної науки, який розпочався з 90-х років XX століття, позначився поступовим відходом вітчизняних істориків від радянської історіографічної традиції, провідне місце в якій займала методологія теорії формацій. Цей процес зумовив собою потребу пошуку таких альтернативних до неї методологічних підходів, які мали б натомість також відповідати і її глобальному масштабові охоплення історії. У відповідності до цих критеріїв, значного поширення в якості новітнього методологічного підґрунтя вітчизняних історичних досліджень набув цивілізаційний підхід, вибір якого був зумовлений як власною альтернативністю до теорії формацій, так і більшою, у порівнянні з нею, методологічною толерантністю до поєднання з іншими підходами.

В плані застосування цивілізаційного підходу до вивчення Давнього, Середньовічного, Ранньомодерного, Нового та Новітнього періодів української історії, в сучасній вітчизняній історіографії набув широкого поширення також і напрямок, метою якого є визначення соціокультурної ідентичності України в кожному з цих періодів.

Актуальність історіографічної систематизації основних варіантів використання цивілізаційного підходу до окреслення соціокультурної ідентичності України пов'язана, перш за все, з посталою на сьогодні перед кожною країною світу, і Україною зокрема, необхідністю осмислення та обґрунтування свого цивілізаційного місця як в процесі власного історичного розвитку, так і в ході сучасних інтеграційних процесів світової глобалізації.

Слід відзначити, що тема історіографічного аналізу особливостей використання цивілізаційного підходу до визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історичній науці є на даний час практично нерозробленою. Пов'язано це насамперед з тим, що цивілізаційний підхід, не дивлячись на свій досить тривалий час розвитку в науковому просторі західної історичної науки, в рамках української історіографії, з огляду на свою появу в ній лише на початку 90-х років

XX століття, виступає як порівняно сучасний методологічний напрямок, використання якого в працях вітчизняних істориків ще не стало до цього часу предметом належного історіографічного узагальнення та аналізу. Звідси основою наявної джерельної бази стали роботи, які відповідно не подають прямого висвітлення історіографічного аналізу моделей застосування цивілізаційного підходу, а натомість репрезентують своїм змістом його практичне використання вітчизняними істориками в ході визначення соціокультурної ідентичності України.

Метою даного дослідження є узагальнення та визначення на основі аналізу відповідних історіографічних джерел провідних варіантів використання цивілізаційного підходу в контексті визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історіографії.

Розвиток цивілізаційного підходу, на противагу формаційній теорії, та прагнення вітчизняних науковців позбутися радянської історіографічної традиції, згідно якої Україна поставала як складова загальноросійського ("Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією") та загальносоюзного (в рамках історії СРСР) історичного процесу, співпало за часом з проголошенням нашою державою курсу на євроінтеграцію, у відповідності з чим найбільш широкого поширення в сучасній українській історіографії набула концепція європейської соціокультурної ідентичності України, де вона представлена як органічна складова історичного розвитку Європейської цивілізації.

Виходячи з цього, історіографічне позиціонування України як складової такої цивілізації, що соціокультурно співпадає з Росією, являє собою серед наявних робіт українських вчених наразі швидше виключення, проте і в цьому разі вже не Росія, а саме Україна постає її цивілізаційним центром [4, с. 159, 172; 16, с. 149 – 164; 18].

Одним з найбільш поширених напрямків обґрунтування належності України до Європейської цивілізації є концепція Середньої або Центрально-Східної Європи. Так, на думку ряду провідних вітчизняних істориків, регіон Центрально-Східної Європи, будучи інтелектуаль-

ною конструкцією, водночас являє собою з позицій історичної ретроспективи те місце, де здавна стикалися різні цивілізаційні потоки, що йшли зі сходу, заходу, півдня, півночі та створювали складну й неповторну ситуацію "пограниччя" культур, що відбивалася на розвитку як народів і країн регіону, так і Європейського континенту в цілому. З огляду на цю особливість, остання має усі підстави для самостійного вивчення як особлива зона формування єдиної Європейської цивілізації. Причому, як правило, відзначається те, що Україна входить до її соціокультурного ареалу "автоматично", тобто у відповідності з самими географічними координатами Центрально-Східної Європи, становлячи у відповідності з цим невід'ємну частину історичного розвитку цього регіону [7, с. 4, 7 – 8].

Широка популярність концепції Центрально-Східної Європи стала підґрунтям до організації дослідницьких гуртків та спеціалізованих друкованих видань. Так, наприклад, під керівництвом відомої вітчизняної дослідниці Н. Яковенко на базі Національного університету "Києво-Могилянська Академія" організоване Товариство дослідників Центрально-Східної Європи.

Поряд з цим силами Інституту історії України НАН України видається спеціальний часопис "Україна в Центрально-Східній Європі", в якому висвітлюються різні історичні, історіографічні, соціально-економічні та інші аспекти означеного регіону. Зокрема у передмові до першого видання збірника, його відповідальний редактор академік В. Смолій, відзначаючи як факт процес інтеграції української історичної науки у русло загальноєвропейської історіографії, вказує на те, що Україна на сторінках часопису постає не в якості буферного плацдарму між Сходом і Заходом, а повноправним політичним суб'єктом – творцем відповідного цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні Європейського континенту [19, с. 5].

Іншим прикладом обґрунтування європейської цивілізаційної ідентичності України є визначення її, в контексті так званих фронтір-студій, як східної частини Великого Кордону Європи на межі із Степом, що є досить широко розробленою в працях відомих вітчизняних істориків Л.Л. Залізняка, В. Брехуненка, С. Леп'явка та ін. Причому, під впливом поширення ідей концепції С. Хантінгтона про маргінальний статус територій, які знаходяться на стику великих цивілізацій, Україна, як один з форпостів Великого Кордону Європи, постає в рамках цього напрямку вже не як безсумнівна складова цивілізаційного простору Європи, а натомість як перехідна територія "між Сходом і Заходом", що має відповідний міжцивілізаційний (маргінальний) статус [1, с. 454, 468; 5, с. 103; 10; 11].

Найбільш помітний вплив на поширення ідеї міжцивілізаційного статусу української території справила концепція історії України академіка О. Прицака, що була викладена у серпні 1990 року на I Конгресі Міжнародної асоціації українців у м. Києві. Проте сам її неоднозначний характер викликав, відповідно, і різні її тлумачення та подальший, подекуди навіть відмінний від свого початого варіанту, розвиток у власних дослідженнях українських істориків. В цьому контексті можна виділити декілька підходів до інтерпретації міжцивілізаційної соціокультурної ідентичності України: 1) Україна є маргінальною, перехідною, територією між Сходом і Заходом; 2) Українська історія формувалася як результат синтезу Східних і Західних цивілізаційних впливів; 3) Україна, як результат синтезу соціокультурних впливів Сходу і Заходу являє собою унікальну цивілізацію.

Перший з названих підходів здобув свій найбільш докладний розвиток в роботах авторського колективу за участю відомих вітчизняних вчених В.Г. Кременя, Д.В. Табачника та В.М. Ткаченка. В своїй концепції соціоку-

льтурної ідентичності України дослідники виходять з того, що питання про самовизначення України у світовій співдружності саме по осі "Схід – Захід" або "Європа чи Євразія" нині є одним із найактуальніших.

Пов'язано це, як відзначають вчені, із самою суттю історичного буття України як "пограничної землі" між кочовим Степом і осілим Лісостепом, де в свою чергу всі державні утворення розвивалися, на пограниччі впливу християнських цивілізацій – візантійської православної і римської західної. З іншого боку, дотримуючись цивілізаційного підходу в його інтерпретації британським мислителем А.Дж. Тойнбі, дослідники характеризують період української історії після Переяславських угод 1654 р. і до нашого часу як домінуючий вплив російської православно-християнської цивілізації [8, с. 16, 30 – 31].

В основі обґрунтування концептуальних положень вчених полягає ідея академіка О. Прицака про те, що Україна протягом свого історичного розвитку становила перехрестя багатьох культур і релігій. Звідси, розташована між світами греко-візантійської та західної культур, Україна, як законна частина їх обох, намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель, наближаючись до цього синтезу у великі епохи своєї історії – в період Київської Русі та козацьких XVII ст. Проте, хоч ці епохи були багаті на потенціальні можливості та часткові досягнення, в обох випадках, як відзначають дослідники, остаточний синтез завдав невдачі. У відповідності з цим, основним завданням подальшого історичного розвитку України є вирішення проблеми збалансованості та гармонізації відносин як з Росією, так і з Заходом [8, с. 14, 46, 81; 17, с. 59].

Цю думку також висловлював свого часу і академік І.Ф. Курас, маючи на увазі актуальність сучасного осмислення цивілізаційної історії України. За словами науковця, незалежна Україна практично заново будує свою цивілізацію, з огляду на що неабиякої важливості в цьому процесі набуває завдання, свого часу окреслене ще В. Липинським, про необхідність синтезу в соціокультурному просторі України і Сходу, і Заходу, що передбачає передусім гармонізацію в собі культурних надбань цих двох цивілізацій [9, с. 4 – 8].

Засадничою основою прибічників другого підходу в розумінні міжцивілізаційного статусу України є положення про те, що саме синтез Східних та Західних впливів і виступає по суті діалектичним рушієм її історії. Найбільш докладний свій розвиток ця візія історичного поступу України отримала в працях відомого вітчизняного історика Н.М. Яковенко.

В цілому погоджуючись з тим, що "азійський Схід" та "європейський Захід" являють собою те тло, де розгортаються події української історії, Н.М. Яковенко ставить собі на меті наповнити конкретним змістом як ці поняття, так і саму концепцію України як цивілізаційного перехрестя "між Сходом і Заходом".

В цьому процесі, як відзначає дослідниця, єдино можливим методологічним підходом до історії України, яка містить в собі відповідно досить різні соціокультурні витоки, має стати визначення основи її цивілізаційної вкоріненості та, зокрема, центру міжцивілізаційного синтезу, яким в її концепції виступає первинне Київське протоукраїнське ядро. Саме воно, як відзначає вчена, відіграло роль своєрідного центру тяжіння, до якого й приєднувалися та поступово зливалися українські регіональні етнічні одиниці, формуючи тим самим усталені в XX ст. обриси території України та відповідну ним єдину усвідомлювану цілісність.

Лише беручи до уваги цей – зсередини України – погляд на історично-культурне докільля можна, за словами дослідниці, збагнути внутрішню тканину української культури в широкому розумінні – від побутових навичок до способу вираження в соціумі та політичних чинах.

Відкидаючи таким чином тезу про соціокультурну "розколотість" України як цивілізаційного пограниччя, Н.М. Яковенко вказує, натомість, на приклади міжцивілізаційного синтезу в ході української історії. За висновком вченої, окреслене розмаїття переплетень західної ("європейської") та східної ("азіатської") цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому наразі в сучасний період подекуди навряд чи можливо відокремити "власне" від набутого [22, с. 14–26].

Підґрунтям для формування третього підходу до визначення соціокультурної ідентичності України, у відповідності з яким вона виступає як унікальна цивілізація, стала думка, свого часу висловлена ще на початку 1990-х років академіком О. Прицаком про те, що в результаті історичної зміни та зникнення державних утворень і цивілізацій з просторів України, саме цивілізація українська *par excellence* стала протягом двох останніх століть головною, а то й панівною на всій теперішній українській території. Таким чином, в контексті конкретизації наукового простору української історії, предметом історії України має виступати візія історичних процесів, що призвели до зникнення на українській території цілої низки цивілізацій, а з іншого боку до їх інтеграції в українській національній спільноті цивілізації-держави [17, с. 60].

Слід сказати, що не останню роль в ході поширення ідеї "української цивілізації" в українській історичній науці зіграли й політичні процеси, метою яких було прагнення "радикального" розведення української та російської історії, а також відповідне їм формування як сучасного наукового "національного міфу", так і звичайної, досить поширеної в перші часи незалежності, історичної міфотворчості, які наразі виступали засобами для згуртування нації довкола нових перспектив історичного поступу, що виникли після отримання Незалежності.

Проте, не дивлячись на свій "радикальний" образ на початку 1990-х років ХХ ст., подальший розвиток ідеї про цивілізаційну ідентифікацію України як унікального соціокультурного утворення, викликавши численні дослідження історичного, історіографічного, мовно-лінгвістичного, політологічного тощо характеру, довів на сьогоднішній момент її історіографічну конструктивність, згуртувавши навколо питань розробки концепції "української цивілізації" ряд провідних українських науковців.

На думку деяких сучасних вітчизняних дослідників, саме, колись здавалося б неприродне, поєднання національного та цивілізаційного вимірів історичного процесу є наразі характерною ознакою новітньої постмодерної цивілізації, яка не тільки не заперечує національні, в тому числі й етнічні, особливості функціонування та розвитку, а навіть навпаки, до певної міри сприяє їх збереженню та актуалізації [20, с. 263–264; 21].

З іншого боку, співставлення національних та цивілізаційних процесів в контексті їх постмодерного поєднання стало можливим також і завдяки наявній історіографічній ситуації в розвитку цивілізаційних студій. Пов'язано це з тим фактом, що сьогодні цивілізаційний аналіз нагадує швидше дерево, гілками якого виступають дослідницькі напрямки і проекти, де поняття цивілізації виконує переважно інструментальну функцію. Яскравою ілюстрацією тут виступає виникнення та рівноправне існування його різних визначень, серед яких поняття людської, світової, локальних, регіональних тощо цивілізацій, а також їх виділення на основі хронологічного (антична, середньовічна і т.д.), еволюційно-технологічного (землеробська, індустріальна і т.д.), геополітичного (східні, західні і т.д.), етнонаціонального (слов'янська, арабська і т.д.), релігійного (християнська, мусульманська і т.д.) тощо чинників.

Співвідношення національного та цивілізаційного компонентів в українському соціокультурному просторі схилиє деяких дослідників до визначення в цьому взаємовідношенні пріоритету саме цивілізаційного. Так, за словами історика О.М. Майбороди, український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій, а тому усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься саме цивілізаційним вибором, адже ані європейська, ані євразійська ідентичності не виражені у ній достатньо чітко для того, щоб співвіднести їх з тою чи іншою цивілізаційною приналежністю [12, с. 72, 74].

Іншими словами, соціокультурна ідентичність України, яка постає на межі цивілізаційних впливів Сходу і Заходу, Півночі та Півдня може трактуватися як цивілізаційний простір їхнього синтезу (Н.М. Яковенко), або, натомість, з рівним правом може бути інтерпретованою як унікальна цивілізація, що постала в результаті такого синтезу, увібравши та розвинувши в собі протягом власного історичного поступу всі складові "прийшлих" соціокультурних впливів в межах власної цивілізаційної цілісності.

Як на один з формують цивілізаційних чинників України, вітчизняні історики вказують на існування релігійно-світоглядної основи її соціокультурної унікальності, в ролі якої виступає культурно-історичний феномен українського православ'я [2, с. 31–35; 6, с. 43].

Цивілізація, за словами дослідника М. Михальченка, може як збігатися з національними кордонами, так і виходити за них та навіть охоплювати цілу Землю як світова чи людська цивілізація. У відповідності з цим, вчений визначає українську цивілізацію як осередкову, або мікроцивілізацію, що зароджувалася, починаючи з часів Київської Русі як українська етнічна цивілізація, а в Новітній період своєї історії трансформувалася в українську політичну цивілізацію.

Можливість такого визначення полягає перш за все в тому, що на початку ХХІ століття склалася нова конфігурація цивілізацій, яка не вкладається у формулу "західна – незахідні цивілізації". Пов'язано це з тим, що процес глобалізації всесвітньої цивілізації супроводжується регіоналізацією цивілізацій, створенням нових субрегіональних цивілізацій, які класифікуються за релігійним, економічним, політичним та іншими критеріями, а також сплеском активності самих локальних цивілізацій на державній та етнічній основах: держави-цивілізації, етноси-цивілізації тощо [13, с. 20–21, 25; 14, с. 63, 68, 72; 15, с. 29–31].

Подальший розвиток цієї ідеї було здійснено авторами "Цивілізаційної історії України", які в своїй роботі виходили з положення про те, що кожна нація – це унікальна цивілізація. Вказуючи поряд з цим, що навіть в енциклопедичних виданнях таких термінів як "цивілізація (або цивілізації) в Україні" чи "Українська цивілізація" не існує, в дослідженні, що обумовлено таким методологічним підходом, розглядаються такі соціокультурні утворення як українська козацька цивілізація, українська цивілізація в Російській імперії, Речі Посполитій та Габсбурзькій монархії, українська цивілізація в ХХ столітті тощо [3, с. 10–14].

Узагальнюючи підсумки проведеного дослідження, можна виділити головні підходи до визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історіографії, обґрунтування яких здійснюється вітчизняними істориками на основі використання цивілізаційної методології.

Як такий, що найбільш інтенсивно розвивається, виступає напрямок обґрунтування європейської соціокультурної ідентичності України, згідно якого вона постає або як безпосередньо складова Європейської цивілізації, або як

складова Центрально-Східної Європи, або як окраїна Східного (Великого) Кордону Європейської цивілізації.

Поряд з цим підґрунтям до сучасного процесу євроінтеграції виступає і визначення України як маргінальної, перехідної, території між Сходом і Заходом, яке сформувалося у вітчизняній історіографії як під впливом власних традицій (В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький), так і під впливом сучасних концепцій С. Хантінгтона та О. Прицака. Тут, як правило, вказується і на традиційне ще з радянських часів тлумачення слова "Україна" як "окраїна, пограниччя".

Альтернативним до цього підходу є напрямок окреслення України як соціокультурно розташованої між Сходом і Заходом, що має досить широку традицію в українській історичній, історіософській, геополітичній тощо думці. Основною причиною поділу його на ряд паралельних ліній розробки стало питання про наявність та наслідки цивілізаційного синтезу Східних і Західних впливів як на території України, так і в контексті її історичного розвитку.

Найбільш популяризовано виступає наразі концепція маргінального, перехідного, статусу України, у відповідності з якою її територія постає місцем міжцивілізаційної взаємодії, а подекуди й відкритого міжцивілізаційного зіткнення. В результаті цього сама соціокультурна розколотість її території і зумовила своєю чергою полярність цивілізаційних орієнтацій протягом її історичного розвитку, що й стало головною перепорою на шляху до остаточного міжцивілізаційного синтезу на її теренах Східних і Західних впливів.

Поряд з цим прибічники другого підходу виходять з того, що саме наявність міжцивілізаційного синтезу Сходу і Заходу на українській території і стала головним діалектичним рушієм її подальшої історії. Проте в своїх роботах вони не виділяють Україну з огляду на це як особливе соціокультурне утворення, а натомість використовують поняття історичного розвитку цивілізацій на українській території.

В той час визначення третього підходу саме і стало можливим завдяки окресленню міжцивілізаційного синтезу на території України як основної причини, що дає можливість виділення України як унікальної цивілізації, що суміщає в своєму соціокультурному просторі цивілізаційні надбання і Сходу, і Заходу.

Виходячи з результатів проведеного дослідження, перспективи подальшого використання цивілізаційного підходу до визначення соціокультурної ідентичності України в сучасній вітчизняній історіографії необхідно пов'язати, перш за все, з поступовим відходом від надмірної політизації цієї проблеми та, натомість, потребою формування власних варіантів інтерпретаційного застосування концептуальних положень теорії цивілізацій, де відправною точкою аналізу сучасного цивіліза-

ційного різноманіття має стати Україна та її власна соціокультурна специфіка. Цей процес, своєю чергою, вимагає відповідного вироблення в рамках національної історіографії авторських підходів до поняття цивілізації, плюралістичний характер визначення якого закладений у самій цивілізаційній методології.

1. Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтва / В. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найд. часів до кін. XVIII ст.). – Вип. 6. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2006. – С. 453 – 486.
2. Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: [монографія] / Борис Борисович Глотов. – Д.: Дніпропетровський регіональний ін-т управління УАДУ при Президентові України, Вид-тво "Моноліт", 2002. – 218 с.
3. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України: [нарис] / Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. – 632 с.
4. Залізняк Л. Від склавинів до української нації: [монографія] / Леонід Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 242 с.
5. Історія українського козацтва: [науково-популярне видання]: нариси у 2 т. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. Дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – Т. 1. – 2006. – 800 с.
6. Історія української культури: у 5 т. / [гол. ред. Б.Є. Патон]. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України / [Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін.]; ред. П.П. Толочко. – 2001. – 1134 с.
7. Історія Центрально-Східної Європи: [посіб. для студ. іст. і гуманіт. ф-тів ун-тів] / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2001. – 660 с.
8. Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: у 2 т. / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: Промінь, 2003. – Т. 1. Критика історичного досвіду. – 2003. – 384 с.
9. Курас І.Ф. Цивілізаційне місце України в сучасному світі / І.Ф. Курас // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 4 – 8.
10. Леп'яко С.А. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.): [монографія] / Сергій Анатолійович Леп'яко. – Запоріжжя: РА "Тандем – У", 2001. – 64 с. – (Запорозька спадщина; Вип. 12).
11. Леп'яко С. Українське козацтво і теорія Великого Кордону / С. Леп'яко // Козацька спадщина: [альманах]. – Нікополь: Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 36 – 59.
12. Майборода О.М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії / О.М. Майборода // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. – С. 71 – 74.
13. Михальченко М. Цивілізаційна чи ціннісна розколотість України? / М. Михальченко, Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6 (21). – С. 18 – 28.
14. Михальченко М.І. Українська осередкова цивілізація: методологічний аспект аналізу / М.І. Михальченко // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 63 – 76.
15. Михальченко М. Українська цивілізація: логіка, закономірності та курйози становлення / М. Михальченко, З. Самчук // Актуальні проблеми внутрішньої політики: [науковий журнал] / [ред. О. Рафальський]. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 4. – С. 29 – 31.
16. Павленко Ю.В. Походження та цивілізаційна ідентичність українського народу / Ю.В. Павленко // Collegium. – 2004. – № 15. – С. 149 – 164.
17. Прицак О. Що таке історія України? / О. Прицак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53 – 60.
18. Теплицький Ю.М. Від Київської Русі – до суверенної України: цивілізаційна спадкоємність: [навч. посіб.] / Юрій Михайлович Теплицький. – Луґанськ: Вид-во СНУ, 2000. – 352 с.
19. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 463 с.
20. Шкляр Л.М. Етноси та нації в процесі змін цивілізаційних парадигм / Л.М. Шкляр // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 252 – 264.
21. Шкляр Л.Є. Нація в умовах "розколотості" цивілізації / Л.Є. Шкляр // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. – С. 207 – 219.
22. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: [монографія] / Наталія Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

Надійшла до редколегії 13.04.09

Г. Гордієнко, асп.

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНВАЛІДІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В УРСР В 1944–1948 РОКАХ

The living conditions of invalids of the Patriotic War (during the war and post-war periods) are investigated in the article. The efficiency of measures taken by the Soviet State aimed at social welfare of invalids, front-line soldiers are analysed.

В статті досліджено матеріально-побутові умови життєдіяльності інвалідів Вітчизняної війни в роки війни і повсюдний період. Проаналізовано ефективність заходів радянської держави, спрямованих на соціальне забезпечення інвалідів-фронтовиків.

Усі військові конфлікти супроводжуються появою великої кількості покалічених як фізично, так і духовно людей. Але Велика Вітчизняна війна, найкривавіша складова Другої світової війни, призвела до небаченого зростання числа інвалідів. Сотні тисяч ще недавно здо-

рових і повноцінних чоловіків повернулися з фронту в міста і села України. Це були, в основному, вчорашні молоді люди – ще кілька років, або навіть місяців тому сильні, здорові, зі своїми життєвими планами. Період їхньої адаптації до свого інвалідного становища, до

повоєнного суспільства співпав з адаптацією самого українського суспільства до нових умов життя після перемоги над нацизмом.

Процес дослідження життєдіяльності цієї важливої і численної соціальної групи повоєнного українського суспільства протягом останнього десятиліття вже розпочався. Деякі аспекти ситуації, в якій опинилися інваліди Вітчизняної війни після перемоги над нацизмом вивчалися українськими і зарубіжними істориками. Питання чисельності та умов побуту інвалідів війни в СРСР у перші роки після закінчення війни розглядалися в монографії російської дослідниці О.Зубкової "Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953." Щоправда, автор залишила поза увагою проблеми інвалідів Вітчизняної війни по УРСР, які дещо відрізнялися від проблем інвалідів-фронтовиків в інших республіках СРСР [18, с.29]. Ставлення до цього контингенту радянського режиму аналізував український дослідник війни О.Лисенко у своїй статті "Підсумки Другої світової війни та Україна" [20, с.134]. Історик В.Король у дослідженні "Визвольні бої Червоної Армії на території України (1943 – 1944 рр.)" вказав на бажання режиму приховати масштаби трагедії покалічених фронтовиків [19, с.16]. Український автор В.Гаврилов у своїй дисертації "Соціальне становище сільськогосподарського населення у 1943 – 1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України)" звернув увагу на неготовність радянської системи соціального забезпечення опікуватися такою великою масою інвалідів [4, с.15]. Хоча, варто зазначити, що всі ці вартісні спостереження не набули розгорнутого вигляду у формі статей чи монографій, які були б повністю присвячені покаліченим захисникам радянської держави та умовам їх життя. Тому, на нашу думку, дослідження матеріально-побутових умов життєдіяльності інвалідів Вітчизняної війни в період радянсько-німецької війни і повосенні часи є актуальним.

Чисельність інвалідів-фронтовиків почала стабілізуватися в УРСР у 1946 р. На 1 січня 1946 р. кількість інвалідів Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу, згідно зі статистичними даними Наркомату соціального забезпечення УРСР становила 401030 чол. З них, інвалідів I групи – 7399, інвалідів II групи – 167110, інвалідів III групи – 226521 чол. [12, с.2]. Сюди, щоправда, не включена кількість інвалідів-фронтовиків офіцерського складу, оскільки вони тоді перебували на обліку у військових комісаріатах. Доволі різке зростання кількості інвалідів війни зафіксоване протягом третього кварталу 1946 р. На середину вересня 1946 р. органи соціального забезпечення УРСР взяли на облік 616400 покалічених військових. З них: рядового складу – 565300, офіцерського – 51100 [17, с.104]. У подальшому кількість інвалідів-фронтовиків починає скорочуватись.

Згідно зі зведеним звітом чисельності і складу отримувачів пенсій і допомог на 1 січня 1948 р. по Міністерству соціального забезпечення УРСР військовослужбовців, які стали інвалідами після 22 червня 1941 р., налічувалось 395691 чол. З них: інвалідів I групи налічувалось 9784 чол., інвалідів II групи – 112067 чол., інвалідів III групи – 273840 чол. [13, с.1] Частина інвалідів III групи не отримували пенсії, тому що, згідно з іншими даними того ж Міністерства соціального забезпечення, станом на 1.01.1948 р. в УРСР у цьому відомстві було зареєстровано 364703 інвалідів Вітчизняної війни з числа рядових, сержантів і старшин. Інвалідів Вітчизняної війни офіцерського складу налічувалось 49276 осіб. Тобто, всього інвалідів-фронтовиків на початку 1948 р. було 413973 чол. [14, с.64-65].

Радянська система соціального забезпечення, яка утвердилася в довоєнний період виявилася нездатною охопити всіма видами опіки зростаючу кількість покалічених військових. Виплати пенсії було недостатньо, оскільки пенсія не давала можливості інвалідові придбати найнеобхідніше для себе і для своєї родини. Тому навесні 1942 р. спочатку союзний уряд ухвалює постанову від 6 травня №640 "Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни", а 20 травня РНК УРСР спільно з ЦК КП(б)У, вслід союзній постанові, ухвалюють власну постанову №115 "Про трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни". Згідно з цими документами, інваліди Вітчизняної війни отримують особливий статус. Інваліди-фронтовики виділяються із маси інших інвалідів (інвалідів праці, інвалідів дитинства, інвалідів інших військових конфліктів).

Постанови покладали персональну відповідальність за працевлаштування покалічених фронтовиків на республіканських наркомів соціального забезпечення. Документи наголошували на необхідності організації навчання і перенавчання інвалідів радянсько-німецької війни. Від керівників підприємств і організацій вимагалось у стислі терміни надавати роботу тим інвалідам, які були направлені органами соціального забезпечення. Постанови союзного і українського урядів зобов'язували відповідні відомства, установи та організації створити необхідну інфраструктуру для працевлаштування фронтовиків. Ці ж постанови торкалися й окремих аспектів матеріально-побутових умов життя інвалідів. Тут містилися пункти, в яких наказувалось керівникам підприємств і установ при розподілі житлової площі в першу чергу забезпечувати інвалідів Вітчизняної війни.

На нараді із завідувачами військовими відділами обласних комітетів КП(б)У восени 1945 р. М.Хрущов визначив основні напрями матеріально-побутового обслуговування інвалідів війни. Секретар ЦК КП(б)У закликав партійні і радянські організації приділяти увагу виготовленню протезів для фронтовиків. Головний партфункціонер України вимагав від місцевих чиновників забезпечити роботу майстерень по виготовленню протезів, а також наголошував на необхідності стежити за якістю цієї продукції.

М.Хрущов вимагав від місцевого керівництва, щоб інваліди були забезпечені одягом, харчуванням і паливом на зиму. На партійні і радянські організації секретар поклав відповідальність за забезпечення інвалідів житлом [3, с.3-4]. У своєму виступі М.Хрущов встановив коло відповідальних за становище інвалідів Вітчизняної війни. Ними стали місцеві партійні організації, виконавчі комітети місцевих рад, відділи соціального забезпечення (соцбези).

Нарком соціального забезпечення УРСР Є.Легур більш детально окреслила завдання держави щодо матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. В доповіді на нараді заступників голів обласних виконавчих комітетів депутатів трудящих вона наголошувала на тому, що матеріально-побутове обслуговування це, насамперед, надання інвалідам Вітчизняної війни житла поза чергою і допомога їм у придбанні найбільш необхідного для помешкання (ліжок, стіл, стільці). Нарком закликала низову ланку радянського керівництва забезпечувати доставку палива, відкривати спеціальні їдальні і магазини, а в загальних їдальнях виділяти окремі столи для обслуговування інвалідів-фронтовиків поза чергою. Керівник республіканського соцзабезу вимагала від виконкомівських чиновників відкривати майстерні для ремонту взуття, одягу, побутових речей для покалічених захисників батьківщини, організовувати для них позачергове обслуговування в лазнях, пральнях і т.п. [10, с.67]. Отож, робота

Наркомату соціального забезпечення по матеріально-побутовому обслуговуванню фронтників зводилась до того, що місцеві соцзабези спонукали виробничі, кооперативні, сільськогосподарські та інші організації надавати відповідну допомогу фронтникам-інвалідам з власних фондів.

Соцзабези вели облік роботи по матеріально-побутовому забезпеченню інвалідів Вітчизняної війни. Так, до наркомату соціального забезпечення обласні відділи щоквартально подавали інформацію про те, скільки інвалідів потребує кредиту на будівництво будинків, ремонту квартир, придбання житлоплощі або будівельних матеріалів, худоби для підсобного господарства і т.п. [2, с.16-17].

Після визволення України від нацистських окупантів виявилось, що травневі постанови 1942р. вже не охоплюють всього кола проблем, які постали перед покаліченими військовими. Тому, в розвиток вищезгаданих постанов, 23 лютого 1944р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У ухвалюють постанову №117 "Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни". В ній вказувалося на необхідність відкриття облторгвідділами закритих крамниць промислового краму і продуктів харчування та їдалень для інвалідів Вітчизняної війни в обласних центрах і великих промислових містах. На облспоживспілку покладалась відповідальність за постачання продуктів і промислових товарів інвалідам війни, які проживали на селі. Постанова вимагала від керівників органів соціального забезпечення організувати каси взаємодопомоги і соціально-побутові комісії для поліпшення побутових умов інвалідів-фронтників. Для створених кас взаємодопомоги планувалось виділення об'єгових коштів [22, с.9].

Так, вже на 1 липня 1944 р. у визволених 12 областях УРСР, згідно з постановою Укоопромради, було організовано 23 майстерні по ремонту взуття і 15 майстерень по ремонту одягу для інвалідів Вітчизняної війни. Облпромради зобов'язали в усіх інших майстернях обслуговувати поза чергою фронтників-інвалідів [11, с.57].

Соцзабези ще в роки війни і деякий час після неї розподіляли т.з. "американські" і "канадські подарунки" – одяг, взуття, продукти серед фронтників. Отож, як бачимо, матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни містило низку напрямів, які реалізовувалися партійними, радянськими і урядовими структурами.

Серед основних напрямів матеріально-побутового обслуговування першість займала діяльність по забезпеченню інвалідів-фронтників житлом. Житлова проблема стояла дуже гостро протягом усього повоєнного періоду в Україні. Багато фронтників-інвалідів не мали житла, деякі з них мешкали із своїми сім'ями в землянках, колишніх бліндажах [27, с.17]. Державою вживались відповідні заходи. Так, міністр соціального забезпечення УРСР М.Ананченко навесні 1947 р. інформував ЦК КП(б)У, що протягом 1946 р. для інвалідів війни в Україні було збудовано 16874 будинки, однак потребували житла ще 10494 інваліди-фронтники [5, с.1]. Минуло три роки після закінчення війни, а ситуація з житлом для інвалідів залишалася вкрай несприятливою. В 1948 р. в УРСР потребували житла, або поліпшення житлових умов 27412 інвалідів Вітчизняної війни [2, с.16 – 17].

Важливо зазначити, що місцеві органи соціального забезпечення безпосередньої матеріальної допомоги інвалідам, за винятком незначних виплат із так званих спеціальних фондів, не надавали. Місцеві соцзабези стимулювали різні установи і організації задля матеріальної допомоги фронтникам-інвалідам. Так, станом на 1 серпня 1944 р. у Полтавській області інваліди отримали

84396 крб. допомоги грошима. Окрім цього вони отримали 77 центнерів зерна, 153 центнери картоплі, 1,1 центнери олії, 346 кг цукру, 180 кг круп, 51 кг м'яса, 616 кг риби. Промисловими товарами було надано таку допомогу: 767 пар взуття, 974 пар білизни, трикотажних виробів 3936 штук, готового одягу 82 пари, мануфактури 8816 метрів, мила 1337 кг; 1304 інваліди отримали палива у кількості 3577 кубометрів; для дітей інвалідів було надано місць в дитсадках – 383, в яслах – 1014. По Ворошиловградській області каси взаємодопомоги при колгоспах видали грошима інвалідам Вітчизняної війни і їх сім'ям 26126 крб. Тут інваліди отримали також допомогу зерном, овочами обсягом 131 центнер. По Запорізькій області інваліди отримали допомогу: грошима – 19100 крб., зерном – 16 центнерів, молоком – 350 л., крупами – 1,5 центнери, сухофруктами – 1,1 центнера. У визволених областях серед інвалідів Вітчизняної війни в цей період активно розподілялися т.з. "американські подарунки" – комплекти одягу і взуття [6, с.93].

Згідно зі звітом про роботу Харківського обласного відділу соціального забезпечення за період з 1.І. 1944 р. по 1.VI. 1944 р., на 12257 інвалідів Вітчизняної війни було виділено такий обсяг матеріальної допомоги. Одноразову допомогу отримали 897 осіб сумою 133820 крб. По облсоцзабезу, відповідно, 478 осіб отримали допомогу сумою 50650 крб. По міськсоцзабезу допомогу отримали 419 осіб сумою 83170 крб. Як і в інших областях харківські інваліди-фронтники отримували "канадські подарунки". Відповідно, облсоцзабезом було розподілено 7195 пар "подарунків", міськсоцзабезом – 3634 пари. Всього – 10829 пар. Щоб скласти уявлення про те, що містили ці "подарунки", слід взяти до уваги ще й такі цифри. З "канадськими подарунками" фронтники Харківщини і їх сім'ї отримали: пальт чоловічих – 13 шт.; взуття чоловічого – 288 пар; взуття жіночого – 225 пар; суконь жіночих – 2195 шт.; джемперів 365 шт. та інше.

Харківські інваліди за цей період отримали талонів на промтовари – 1408 шт., на продовольче харчування – 4973 шт., на тютюнові вироби 3276 шт., на винні вироби – 2000 шт. Окрім цього соцзабез посприяв, щоб його підопічні отримали 10 тонн картоплі, 5 тонн буряка. Інвалідам області виділяли також і паливо: вугілля – 200 тонн (по 250 кг на інваліда) і гас – 1550 літрів (по 1,5 літра на інваліда) [16, с.23].

Однак, невдовзі виявилось чимало недоліків у проведенні роботи по матеріально-побутовому обслуговуванню інвалідів війни. На селі опіка над фронтниками покладалась, фактично, на колгоспи (колгоспні каси взаємодопомоги), а також безпосередньо на колгоспників, які й самі в цей час бідували. Нерідко, продовольчі картки покалічених фронтників отovarювались замінниками справжніх продуктів. А створені незабаром після визволення від нацистів спецмагазини, відділи і їдальні для інвалідів стали місцем зловживань, а то і прямих злочинів.

Доволі непрозорим був процес розподілу "американських" і "канадських" подарунків. Так, обстеження Чернігівської системи соціального забезпечення, яке проводили фахівці з наркомату в 1944 р., виявило наступне. Розподіл "американських" подарунків відбувався через міськторг по рознарядці облсобезу. При перевірці документів про передачу інвалідам вказаних подарунків (відомості із підписами фронтників про отримання) виявлено не було. Натомість, перевіряючим надали перелік виданих подарунків і список фронтників, які нібито їх отримали [1, с.52].

Про масштаби зловживань з розподілом іноземної допомоги свідчать матеріали перевірок відповідних установ, на які було покладено завдання справедливого розподілу цієї допомоги серед фронтників. Так, у

своєму "Донесенні" на ім'я заступника начальника Головного політичного управління Червоної Армії генерал-лейтенанта Шікіна начальник політичного управління Львівського військового округу Смольянов повідомляв наступне. Спеціально створена група із представників командування округу перевірила Львівський, Рівненський, Дрогобицький і Волинський обласні воєнкомати, які повинні були б займатися розподілом одягу із т.з. "американських" подарунків. Виявилось, що протягом 4 кварталів 1944 р. і 1 кварталу 1945 р. обласні ради депутатів трудящих вказаних областей отримали 125536 різних предметів одягу із "американських" подарунків. Обкоми партії і облвиконкоми взяли на себе зобов'язання розподілу одягу, не допустивши до цієї справи військових. Окремою ухвалою Львівського облвиконкому від 27.12.1944р. із 43506 предметів одягу, які надійшли в область тільки 6949 предметів було передано органам соціального забезпечення для розподілу між інвалідами-фронтамиками та сім'ями військовослужбовців. Виявилось, що й ці речі були вже із залишків і поганої якості. Всі інші 36557 предметів одягу були спрямовані на базу Львівського міськпромторгу. Виконкомівські і партійні чиновники заборонили оприходувати ці речі. В подальшому, їх видавали по запискам із обкому партії і облвиконкому представникам львівської партійно-радянської номенклатури. Достатньо навести тільки один приклад, щоб скласти уявлення про те, куди йшла американська допомога, яка мала цільовий характер (інвалідам війни і сім'ям загиблих). Дружина начальника Львівського управління НКВС відібрала для себе зі складу міськпромторгу 14 жіночих пальт і близько 70 інших речей [7, с.32–34].

При Наркоматі соціального забезпечення в 1945 р. було створено Республіканську комісію сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу. Такі ж комісії діяли і при обласних та міських соцзабезах. Однак, доволі швидко члени цих комісій, які мали значний обсяг повноважень, замість того, щоб допомагати своїм підопічним, зайнялися вирішенням власних матеріальних проблем. Ледь не половина грошових коштів і матеріальних цінностей, які призначалися інвалідам-офіцерам осідала безпосередньо в комісіях. Зокрема, із загальної кількості 137 виданих одноразових грошових допомог у розмірі 82350 крб. членам та активу Київської міської комісії сприяння інвалідам-офіцерам було видано 36500 крб. Голова комісії Грабар протягом 1946 р. отримав 97 предметів одягу: 2 шкіряних пальта, 1 хутряну куртку, 4 різних демісезонних пальто, 5 відрізів тканини, 6 пар взуття і т.д. [25, с.61]. Отож, як бачимо, обсяг призначених для інвалідів війни матеріальних цінностей суттєво зменшувався на шляху до фронтників.

Але й ті речі, які отримували соцзабези для розподілу між своїм контингентом не завжди потрапляли до адресата. Непоодиноким явищем у ці роки був нерівномірний розподіл промтоварів серед інвалідів. Зокрема, в наказі наркомату соціального забезпечення №8 від 17 березня 1945 р. "Про роботу Київського обласного і міського відділів соціального забезпечення по пенсійному забезпеченню, трудовому влаштуванню, навчанню і матеріально-побутовому обслуговуванню інвалідів Вітчизняної війни" вказувалося, що через відсутність індивідуального обслуговування інвалідів-фронтників "...матеріальна допомога надається не тим, хто її гостро потребує, а тим, хто частими відвідуваннями райсоцзабезів, криком і шумом вибиває собі одяг". Так, наприклад, у Сталінському районі м. Києва протягом 1944 р. було видано інвалідам Вітчизняної війни Друцькому С. – 26, Грибачову М. – 21, Альперт В. – 20, Доманевич Д. – 17 предметів різного одягу [23,

с.18]. Тодішній нарком соціального забезпечення В.Муратов зазначав з цього приводу: "...встановлено факти, що дуже часто допомогу надають не тим, хто її вкрай потребує, а тим, хто її наполегливо добивається... Це стається тільки тому, що одні кричати вміють, милиці в хід пускають і для того, щоб від них відчепитися – їх задовольняють, а скромні, які не вміють кричати і вимагати – часто нічого не отримують" [27, с.16].

Серед заходів, спрямованих на підтримку покалічених фронтників, радянський уряд визначив організацію спеціальних установ для утримання, навчання і перенавчання інвалідів – інтернати для інвалідів Вітчизняної війни. На 1945 р. було заплановано відкрити 22 інтернати для інвалідів війни по УРСР на 2000 місць. На 1.08. 1945 р. було відкрито лише 17 на 700 місць [27, с.25]. Досвід роботи таких закладів протягом 1944 р. в Україні показав їх неефективність. Фронтники намагалися уникати цих установ. Щоб зрозуміти мотивацію вчорашніх бійців, слід звернути увагу на такі свідчення. Восени 1944 р. фахівець апарату управління кас взаємодопомоги інвалідів Гординська за дорученням наркома соціального забезпечення УРСР провела перевірку інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни і одного будинку інвалідів у Києві (Київський, Монастирський, Куренівський, Святошинський). Виявилось, що всі ці заклади до зими не готові, відсутній м'який інвентар, майстерні для навчання і перенавчання фронтників-інвалідів не функціонували. Окрім того, було встановлено крадіжки продуктів. Особливо тяжко приходилось мешканцям Куренівського будинку інвалідів. Незважаючи на те, що білизна, одяг, подушки, ковдри були на складі, директор закладу Мефодієва нічого цього не видавала інвалідам. Нещасні спали на голих дошках, не милися, через що з'явилися воші, у приміщеннях виявили клопів. Попередня перевірка виявила крадіжки продуктів, а також те, що молоко від корів з підсобного господарства продавалось на базарі. Антисанітарія досягла такого стану, що в ліжках інвалідів були виявлені черви [8, с.170]. Інваліди не отримували хліба протягом 5-6 днів. Приміщення не опалювалось, а шибки у вікнах були розбиті. Мешканці цього будинку інвалідів змушені були займатися старцюванням у Києві [26, с.44].

До цього варто додати й ще одну обставину, яка зумовила неефективність інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни. Вчорашні фронтники були непростим контингентом для такого роду закладів. Вони не мовчали, на відміну від інших, якщо бачили несправедливість, уміли постояти за себе. Широко відомим став факт звернення 50-ти інвалідів-фронтників, які перебували на лікуванні в Сумській центральній лікарні до М.Хрущова з проханнями зайти і побесідувати з пораненими. З фронтниками, щоправда, зустрівся новий нарком соціального забезпечення УРСР В.Муратов Високопоставлений чиновник виявив чимало недоліків (нерегулярне харчування, холод, відсутність чистої білизни і т.п.), які були негайно усунуті, про що він і доповів першому секретареві ЦК КП(б)У [9, с.54].

Але поряд з цим були й інші фактори, які зумовлювали необхідність згорнути мережу інтернатів для інвалідів Вітчизняної війни. Більшість мешканців інтернатів були вихідцями з інших республік СРСР. Інваліди-фронтники з України намагалися при першій же нагоді повернутися до своєї родини. В інтернатах залишалися інваліди з непростю долею і характером. Деякі з них не гребували крадіжками майна, займалися пиятикою [26, с.28]. При інтернатах так і не вдалося створити майстерні для навчання і перенавчання інвалідів. Через вищезазначені обставини наркомат соціального забезпечення окремим наказом №20 від 26 травня 1945 р.

розпочинає процес реорганізації інтернатів у будинки відпочинку для інвалідів Вітчизняної війни [24, с.41].

Десятки тисяч фронтовиків-інвалідів потребували забезпечення протезами. Промисловість всього Радянського Союзу виявилася абсолютно неготовою до вирішення цієї проблеми. Ще більш складнішою була проблема забезпечення протезами для розореної війною України. І хоча в кожному обласному центрі влада організувала майстерні по випуску протезів, вони не здатні були справитися із завданнями. Ситуація особливо загострилася в 1945 р. Зокрема, Військова Рада Харківського військового округу інформувала заступника голови РНК УРСР Корнійця і секретаря ЦК КП(б)У Коротченка про нестачу протезів. В евакогоспіталях округу в травні 1945 р. перебувало 6274 поранених із ампутаціями кінцівок (з них: 5355 – з ампутаціями ніг). Військові вказували урядовцям, що виготовлення такими темпами протезів дає змогу забезпечити інвалідів тільки протягом 1,5 – 2 років. Виявилось, що протезні майстерні Дніпропетровська, Ворошиловграда, Запоріжжя і Харкова, які здатні у два рази більше випускати продукції, просто не отримують належної кількості сировини і матеріалів [21, с.3].

Так, за перше півріччя 1945 року протезна промисловість в УРСР спромоглася виконати тільки 21,3% замовлень. До того ж, 20 – 25 % протезів виявилися бракованими [27, с.21]. Про індивідуальну підгонку протезів для кожного інваліда не могло бути й мови. Для цього необхідно було організувати гуртожитки для інвалідів, які прибували до міст за протезами, забезпечити гуртожитки інвентарем, обслуговуючим персоналом і т.п. Протягом повоєнних років такі установи були відкриті в Києві і Харкові, але вони не могли прийняти всіх інвалідів, яким потрібні були протези.

Навіть станом на 1.01.1948 р., згідно з даними облсоцзабезів, інваліди (в тому числі інваліди Вітчизняної війни) потребували 98,5 тис. протезно-ортопедичних виробів. З них: протезів ніг – 27 тис., протезів рук – 4,5 тис., ортопедичного взуття – 57 тисяч пар, в тому числі взуття на протези – 27 тис., апаратів і корсетів – 5 тис. штук [2, с.20].

Для інвалідів Вітчизняної війни, які не могли самостійно пересуватися, з 1944 р. радянська промисловість почала випускати спеціальні коляски. Протягом 1944 – 1949 рр. цей контингент інвалідів в УРСР отримав відповідно: важільних колясок – 4222, мотоколясок – 1004 [15, с.117 – 118]. Однак, ця кількість колясок не могла задовольнити потреби українських інвалідів-фронтовиків.

Таким чином, ЦК КП(б)У та уряд УРСР вживали відповідних заходів з метою поліпшити матеріально-побутові умови життя інвалідів Вітчизняної війни в повоєнний період. Було визначено основні напрями цієї роботи, а також установи відповідальні за її проведення. Однак, важкі умови повоєнного часу в Україні, явна неготовність системи соціального забезпечення в УРСР до різкого зростання кількості інвалідів, бюрократизм і непрофесіоналізм соціальних працівників стали на за-

ваді якісному вирішенню цього важливого завдання держави і суспільства.

1. Акт обстеження Чернігівського облсоцзабеза і міськрайсоцзабезів Чернігівської області, зав. медико-санітарного відділу Укрінстрахкаси Єрофеевим, у присутності зав. облсоцзабеза тов. Чалого. – Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), ф.348, оп.3, спр.10, арк.152 – 154. 2. *Ананченко Ф.Г.* О работе органов социального обеспечения Украинской ССР. – К., 1948. 3. Виступ тов. Хрущова М.С. на нараді завідувачів військовими відділами обкомів ЦК КП(б)У про прийом демобілізованих, їх працевлаштування, матеріально-побутовому обслуговуванню сімей фронтовиків та ін. – Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.1, оп.23, спр.1773, арк.1–4. 4. *Гаврилов В.М.* Соціальне становище сільсько-господарського населення у 1943 – 1953 рр. (за матеріалами областей Північного Лівобережжя України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. 5. Довідка про кількість сімей військовослужбовців і інвалідів Вітчизняної війни, які потребують будівництва будинків і придбання худоби. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.214, арк.1. 6. Довідка про працевлаштування, навчання і матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.12, арк.92 – 95. 7. Донесення "Про результати перевірки Обласних Військових Комісаріатів Львівського Військового Округу по розподілу і використанню американських подарунків. – ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1838, арк.32–36. 8. Доповідна записка зав. відділом КГВК Гордінської про перевірку за дорученням Наркомату соціального забезпечення будинків інвалідів м. Києва. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.10, арк.170 – 172. 9. Доповідна записка наркома соціального забезпечення В.Муратова секретарю ЦК КП(б)У М.С.Хрущову. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.40, арк.51 – 54. 10. Доповідь на нараді заступників голів обласних комітетів рад депутатів трудящих при РНК УРСР 18.II.1944р "По питанню трудового влаштування, виробничого навчання і матеріально-побутового обслуговування інвалідів Вітчизняної війни. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.12, арк.66 – 69. 11. Заступнику голови РНК УРСР Караваєву від голови президії Укоопромради Філіпова довідка про організацію майстерень по ремонту взуття і одягу для інвалідів Вітчизняної війни. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.12, арк.57. 12. Зведений звіт на 1.01.1946 р. про чисельність і склад пенсіонерів. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.4, арк.1 – 4. 13. Зведений звіт чисельності і складу отримувачів пенсій і допомог на 1 січня 1948 р. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.230, арк.1 – 9. 14. Звітна доповідь Міністра соціального забезпечення УРСР М.Ф.Ананченка на нараді, яка проходила 23 – 25 жовтня 1949 р. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.384, арк.2 – 116. 15. Додатки 22, 23, 24. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.384, арк. 117 – 118. 16. Звіт про роботу відділу соціального забезпечення м.Харкова за період з 1 січня по 1 червня 1944р. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.10, арк.23 – 25. 17. Звіт про роботу органів соціального забезпечення УРСР по обслуговуванню інвалідів Вітчизняної війни. – ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.5181, арк.92 – 137. 18. *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953. – М., 2000. 19. *Король В.Ю.* Визвольні бої Червоної Армії на території України (1943 – 1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.16 – 34. 20. *Лисенко О.Є.* Підсумки Другої світової війни та Україна // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.128 – 138. 21. Лист Військової Ради Харківського військового округу заступникові голови РНК УРСР тов. Корнійцю і секретарю ЦК КП(б)У тов. Коротченку. – ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1840, арк.3. 22. Наказ Народного комісара соціального забезпечення УРСР №2 від 8.III.1944 р. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.4, арк.7 – 9. 23. Наказ Народного комісара соціального забезпечення УРСР №8 від 17 березня 1945 р. "Про роботу Київського обласного і міського відділів соціального забезпечення по пенсійному забезпеченню, трудовому влаштуванню, навчанню і матеріально-побутовому обслуговуванню інвалідів Вітчизняної війни". – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.26, арк.17 – 20. 24. Наказ №20 по НКЗ УРСР від 26 травня 1945 р. "Про організацію будинків відпочинку для інвалідів Вітчизняної війни". – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.26, арк.41 – 42. 25. Про зловживання в республіканській, Київській міській і районних комісіях сприяння інвалідам Вітчизняної війни офіцерського складу. – ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4891, арк.54 – 64. 26. Стенограма наради завідуючих обласними відділами соціального забезпечення УРСР від 7 – 8 грудня 1944 р. – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.7, арк.1 – 108. 27. Тези доповіді Народного комісара соціального забезпечення УРСР тов. В.А.Муратова "Успіхи і недоліки в роботі органів соціального забезпечення УРСР". – ЦДАВО України, ф.348, оп.3, спр.31, арк.7 – 28.

Надійшла до редколегії 17.04.09

Г. Казакевич, канд. іст. наук.

"СВОЇ" ВАРВАРИ: КЕЛЬТИ В АРМІЯХ ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ (III–I СТОЛІТЬ ДО Н.Е.)

Стаття присвячена проблемі перебування кельтських найманців в арміях елліністичних держав.

The article is devoted to the problem of the Celtic mercenaries in the armies of the Hellenistic kingdoms.

Військове найманство – одна з невичерпних тем для досліджень у галузі військової та соціальної історії. Упродовж кількох тисячоліть свого існування найманст-

во характеризувалося дивовижною єдністю проявів й не випадково автори сучасних досліджень знаходять можливість порівнювати такі далекі одне від одної істо-

ричні постаті як спартанець Клеарх і француз Боб Денар, відзначаючи подібність їхніх біографій [10, р. 9-19]. В античному світі військові найманці починають активно використовуватися вже з V ст. до н. е., однак справді масовим це явище стає в епоху еллінізму, коли саме контингенти професійних воїнів, які за свою службу отримували фіксовану винагороду, складали основу військових сил середземноморських держав.

Дослідженню військового найманства за античної доби присвячено чимало праць, однак найбільша увага традиційно зосереджувалася на вивченні найманців-греків, які упродовж тривалого часу складали основу армій елліністичного часу [2; 10; 16]. Однак людські ресурси Греції та Македонії не були невичерпними, до того ж доля найманця не вважалася надто привабливою для еллінів [16, р. 234-235]. Саме тому вже з середини IV ст. до н. е. на службу до елліністичних володарів все активніше залучалися варвари, яких нерідко відрізняли вищі бойові якості, а також специфічні способи ведення бойових дій, незвичні для греків і тому ефективні у використанні проти них. Серед варварських збройних формувань елліністичного часу особливо важливу роль відігравали загони кельтів.

У IV – пер. пол. III ст. до н. е. Італією, Балканами та Малою Азією прокотилася хвиля кельтських військових рейдів та міграцій, в ході яких північним варварам вдалося заволодіти плодючими землями долини р. По, Середньому Подунав'ї, захопити Рим, сплюндрувати славетне давньогрецьке святилище у Дельфах тощо. Кельти, галли або галати (усі три назви використовувалися як синоніми) розгромили й частково підкорили войовничі ілліро-фракійські племена на Балканах, неодноразово завдавали поразок македонським та грецьким військам. Усе це сприяло закріпленню за ними репутації грізних та жорстоких воїнів, яка відповідним чином позначалася на зростанні попиту на кельтських найманців. Обсяги цього попиту яскраво ілюструють слова Помпея Трога (епітома Юстіна): "Згодом жоден східний цар не вів жодної війни без галльських найманців, а той, хто втрачав престол, ні в кого не шукав притулку крім галлів. Саме ім'я галлів викликало такий жах і такою великою була слава їхніх військових удач і непереможності, що одним здавалося, що неможливо зберегти свою владу, а іншим, що не можна повернути втрачену могутність, не вдаючись до військової доблесті галлів" (Iustin. XXV. 2. 8). З цим повідомленням перекується свідчення Полієна, згідно якого на Балканах кельти були найдешевшою та найчисленнішою військовою силою, придатною для найму (Polyaen. IV. 6. 17).

Археологічні знахідки засвідчують, що кельтські найманці могли потрапляти на службу до грецьких полісів уже в VI–V ст. до н. е. [4], однак за даними писемних джерел вперше це сталося в середині IV ст. до н. е. У 368 р. до н. е. 2 000 галльських та іспанських найманців у складі військ сіракузького тирана Діонісія Старшого брали участь у бойових діях на боці Спарти проти Фів на Істмійському перешийку в Греції (Xenoph. Hell. 7.1.20, 31). Наступники Діонісія Старшого – Діонісій Молодший та Агафокл – також користувалися військовими послугами кельтів. У 307 р. до н. е. кельтський загін у складі військ Агафокла висадився у Північній Африці під час війни між Сіракузами та Карфагеном. Згодом кельтські найманці потрапляють і на карфагенську службу. Очевидно, вперше вони були використані у 263 р. до н. е. на Сицилії. Відомо також, що вождь кельтів Автарит (Polyb. I. 70-86) у 241 р. до н. е. був одним з керівників повстання найманців проти Карфагена, яке урядовим військам вдалося придушити лише через чотири роки ціною значного напруження зусиль [18, р. 333-334].

У період II пунічної війни велика кількість кельтських найманців увійшла до складу карфагенського експедиційного корпусу, який під командуванням Ганнібала вів бойові дії в Італії.

Широко залучалися кельти до військових кампаній царів Східного Середземномор'я. Так, у 278 р. до н. е. македонський цар Антигон I Гонат завдав кельтам відчутної поразки на півночі Греції, після чого розпочав вербування найманців серед кельтських племен, що осіли у Фракії. У 274 р. до н. е. 4-тисячний загін кельтських найманців бачимо вже на службі єгипетського володаря Птолемея II Філадельфа. Кельти проявили себе не з кращого боку: коли їхній роботодавець опинився у скрутній ситуації, вони повстали. Хоча Птолемеєві довелося придушувати цей заколот, він і надалі залучав кельтських найманців до себе на службу. Кельтські найманці служили наступникам Птолемея II – Птолемею III Евергету (правив у 246–221 рр. до н. е.) та Птолемею IV Філопатору (правив у 221–204 рр. до н. е.). М. Сабо припускає, що єгипетські династи встановили дружні відносини з державою фракійських кельтів у Тилісі й саме звідти отримували значну частину своїх найманих контингентів [18, р. 333]. З огляду на досить потужний земельний домен, яким володіли Птолемеї у Фракії [5, р. 159-161], такий сценарій можна визнати цілком ймовірним.

Майже нічого невідомо про найманство у середовищі самих кельтів, хоча це явище, очевидно, мало місце. Так, Полібій повідомляє, що для битви під Теломоном у 225 р. до н. е. коаліція північноіталійських кельтів найняла гезатів, "списоносців" (Polyb., II. 28-29). Останні, як припускають, були членами своєрідного "чоловічого союзу", що мав надплемінну структуру. Джерела пізнішого часу повідомляють про дружини "солдуріїв" (від *soldurii*, кельт. "відданий"), які служили знатним галльським вождям. Проте їхні відносини з патроном базувалися на взаємній залежності та особистій відданості, а не на підставі визначеної винагороди як це практикувалося у найманих елліністичних арміях.

Попит на кельтську військову силу підвищувався завдяки специфічній тактиці, яку застосовували кельти у битвах з військами, організованими на грецький або македонський кшталт. Греки були навчені вести бойові дії у щільно зімкненому шикуванні фаланги, яка була дуже ефективною поки зберігала єдність. Але якщо цілісність фаланги була порушена, грецькі круглі щити й короткі мечі виявлялися мало придатними для хаотичної бійки віч на віч. Ідеально пристосована для правильного зіткнення тактичних підрозділів, фаланга була майже непридатною для вуличних боїв, грабіжницьких рейдів та неочікуваних блискавичних нападів, а саме з таких епізодів найчастіше складалися бойові дії у війнах елліністичного часу [7, р. 79]. З цієї причини за елліністичної доби різко підвищується роль кінноти, легких піхотинців (*psiloi*), озброєних луками, пращами та дротиками, а також пельтастів та фіреофорів, озброєння яких було пристосоване до дій як у зімкненому, так і у розсипному строю [14, р. 336].

До останнього з перелічених типів піхоти належали й кельтські найманці. З кельтами традиційно пов'язують широке запровадження в античному світі фірея або туреоса – великого щита овальної форми, який захищав більшу частину тіла. Фірей, разом із довгим мечем, пристосованим для нанесення переважно рублячих ударів по голові та шиї, а також майже двометровим списом ударної дії з широким наконечником, складали основу паноплії кельтського воїна, яку в сучасних дослідженнях позначають терміном *Dreierausrüstung* [17, р. 323]. Обладунок знатних воїнів інколи доповнювали бронзові та залізні шоломи й кольчуги.

Особливості обладунку й тактичних прийомів робили кельтів універсальною середньою піхотою, яку на полі бою можна було застосувати як у центрі бойового порядку, так і для підтримки флангів. У зіткненні з щільною масою важкоозброєної піхоти кельти намагалися першим ударом розірвати шиккування супротивника й перетворити правильну баталію на сукупність окремих двобоїв, де вони могли повною мірою використати переваги свого високого зросту та фізичної сили. Під час битви при Каннах, кельти та ібери першими прийняли бій з переважаючими силами римської піхоти у центрі бойового порядку карфагенського війська. Вони затримали атаку римлян, змусили їх скупчитися у центрі, а згодом подалися назад, потягнувши за собою римлян, які опинилися у лещатах між свіжими фланговими підрозділами важкоозброєних лівійців (Polyb. III. 112-115). Слід відзначити, що загалом, у II пунічній війні Ганнібал використовував кельтів як "гарматне м'ясо": їх кидали у саме пекло бою й зазвичай кельтські підрозділи несли найважчі втрати (Polyb. III. 74, 79, 85, 117). Це можна пояснити тим, що Ганнібал не надто довіряв кельтам, з якими бився під час свого переходу через Альпи, беріг свої африканські та іспанські частини, які рідко отримували поповнення й намагався вигідно використати здібності кельтів до бою у перших рядах.

Інакше застосування для кельтських найманців знайшов Птоломеї IV у війні з державою Селевкідів. Під час битви при Рафії у 217 р. до н.е., яка мала вирішити долю кампанії, єгипетський монарх розташував своїх фракійців та кельтів під командуванням фракійця Діонісія між кіннотою правого флангу та важкоозброєною фалангою центру. Саме стійкість та скоординовані дії загонів правого флангу забезпечили Птолемеєві перемогу, а кельти й фракійці разом із кіннотою, переслідуючи ворога, завдали війську Селевкідів особливо значних втрат (Polyb. V. 82, 86). Кельтська піхота могла використовуватися й для проведення "спеціальних операцій". Зокрема, у 273 р. до н. е. під час нічного штурму Аргоса військами епірського царя Пірра, значний загін кельтів непомітно проник через відкриту міську браму й зайняв головну площу. Щоправда, затримка підкріплень призвала до провалу операції й коштувала життя самому Піррові (Plut. Pyrr. 32).

Крім піхотних підрозділів, у найманих арміях елліністичного часу використовувалася також кельтська кіннота. Вона традиційно вважалася грізною силою й не випадково саме галльська допоміжна кіннота згодом стала основою римської кавалерії часів Цезаря. На зображеннях зі срібних пластин котла з Гундеструпа, які датуються найімовірніше I ст. до н. е. вершники зображені у шоломах з прикрасами, зі списками й на конях, спорядження яких прикрашене круглими фаларами на сарматський кшталт. Срібні фалари сарматського походження дійсно трапляються у складі скарбів на землях заселених кельтами [3, с. 145-146].

Вершники з гундеструпського котла не мають щитів, хоча на багатьох греко-римських зображеннях кельтська кіннота показана з великими щитами овальної або гексагональної форми [6, fig. 20, 33, 34, 114, 115]. Використання щитів кельтською кавалерією підтверджують дані писемних джерел [14, р. 246], а також археологічні дослідження багатих воїнських поховань, у яких деталі щитів часто знаходять поряд із елементами вершницького та кінського спорядження. В епоху, коли європейські армії не знали стремен, використання щита вершником було можливим завдяки сидлу особливої форми, з чотирма великими виступами, які фіксували тіло воїна на коні. Припускають, що саме кельти вперше запровадили сидло даного типу, яке згодом широко використо-

увалося римською кавалерією [11, р. 140]. Водночас, у бою кельтська кіннота нерідко спішувалася, як от у битві при Каннах, де кельтські та іберійські вершники займали лівий фланг. За словами Полібія, кельти й римляни спішилися й між ними зав'язалися жорстока битва за способом варварів – напружена рукопашна бійка замість почергових наступів та відступів правильно вишикуваних підрозділів (Polyb. III, 115). Нав'язавши свій спосіб бою супротивнику, кельти зрештою примусили римлян тікати.

Кельтська та кельтіберійська кіннота могла користуватися підтримкою піхоти, при чому кожен вершник доставляв на поле бою піхотинця, який спішувався перед зіткненням з ворогом. У разі загибелі вершника, піхотинець займав його місце на коні й продовжував бій [12, р. 93, 107]. Павсаній повідомляє про найменший тактичний підрозділ кельтської кінноти *trimarcasia*, який складався з вершника та двох його кінних зброєносців, що по черзі вступали у бій у разі загибелі або поранення свого патрона (Paus. XIX. 6).

Античні автори повідомляють, що основною причиною, яка спонукала кельтів вербуватися до елліністичних армій було перенаселення, яке змушувало молодих людей шукати кращу долю за межами рідних осель. Завдяки Полібію ми знаємо також, що у найманці вербувалися втікачі, яких на батьківщині могла очікувати помста (Polyb., II. 7). Інформація про те, яким чином здійснювалося вербування найманих контингентів саме серед кельтів відсутня. Однак тогочасна практика військового найму передбачала, що до сусідніх народів або держав відправлялися спеціальні вербувальники (*xenologus*), яких елліністичні правителі наділяли відповідними коштами й повноваженнями. Інша поширена практика полягала у тому, що між державою постачальником найманців військової сили та її замовником укладалася угода згідно якої у випадку війни останній мав отримати контингент воїнів, чисельність і розмір винагороди яких були визначені договором [7, р. 83-84]. Невідомо, чи подібні угоди укладалися з політичними об'єднаннями кельтів, хоча це цілком можливо з огляду на існування стійких кельтських протодержавних утворень на Балканах і в Малій Азії.

Дослідники військової справи елліністичної доби виділяють наймані контингенти, які вербувалися для участі у конкретній військовій кампанії, а також найманців, які несли постійну службу у гвардії, гарнізонах або військових поселеннях [7, р. 79]. Залежно від цього суттєво відрізнялися принципи оплати послуг найманців. Під час нетривалих кампаній з кельтами та іншими варварами розпачувалися готівкою, тобто золотими та срібними монетами. Так, Персей Македонський (179-168 рр. до н.е.) для війни з Римом планував найняти 10 тис. кінних та 10 тис. піших бастарнів, при чому вершники повинні були отримати по 10, а піхотинці по 5 золотих статерів. Ще 1000 статерів мав отримати ватажок бастарнів (Liv. XLIV. 26. 1-12). Крім грошей, найманці розраховували також на військову здобич, що спонукало їх до грабунку. Зокрема, Плутарх повідомляє як кельтський найманець епірського царя Пірра розграбували гробниці македонських царів у Егах, що викликало значне незадоволення македонського населення (Plut. Pyrr. 26).

Розрахунки з варварами часто супроводжувалися непорозуміннями, про одне з яких повідомляє Поліен. Македонський цар Антигон Гонат, який мав у своїх військах кельтський контингент під командуванням Кідерія, після успішного завершення бойових дій заплатив по одній золотій македонській монеті кожному воїну, який мав щит. Кельти ж почали вимагати, щоб Антигон заплатив кожному з галатів, як про це йшлося у договорі.

При цьому вони погрожували вбити знатних заручників, яких раніше Антигон надав кельтам у якості гарантій своєчасної оплати їхніх послуг. Оскільки кельтських найманців супроводжували їхні жінки та діти, сума винагороди мала зрости з 30 до 100 талантів золота. Для Антигона ця умова була неприйнятною й він пішов на хитрість. Пообіцявши найманцям задовольнити їхні вимоги, цар запросив найбільш знатних із них прийти за золотом, а коли ті з'явилися – взяв їх у заручники. Закінчилося усе мирно: колишні товариші по зброї обмінялися заручниками й розійшлися (Polyaen. IV. 6. 17).

Невиплата жалування була причиною вже згаданого повстання карфагенських найманців після завершення I пунічної війни (Polyb. I. 66-67). У цьому епізоді також йдеться про сім'ї найманців. Напередодні повстання зволікаючи з виплатою грошей, карфагеняни відправили найманців за межі столиці й примусили взяти із собою їхні сім'ї та майно, аби, як зазначає Полібій, найманці, сумуючи за жінками та дітьми, не поверталися до Карфагену й не робили там збитків.

Суттєво доповнює відомості про умови служби та винагороду найманців елліністичних царів епіграфічний напис, який містить текст договору пергамського царя Евмена I з найманцями, що був укладений після якогось повстання солдатів у 40-х рр. III ст. до н.е. У договорі, зокрема, йдеться, про продаж найманцям зерна й вина за фіксованими цінами, збереження жалування на попередньому рівні. Рік служби найманців встановлювався у 10 місяців, при чому по завершенні встановленого терміну служби найманець мав отримати повну свободу, звільнення від податків і право безмитного вивезення майна. Йшлося також про гарантування майнових прав дітей найманців. Договір містить також текст клятв, які складали цар та найманці. Останні зобов'язувалися, серед іншого, вірно служити Евменові, пильнувати царські кораблі, міста, укріплення та інше майно й повернути їх власникові, не вступати у перемовини з супротивником тощо [7, р. 87].

Грошове утримання найманців упродовж тривалого часу було обтяжливим для скарбниці будь-якої елліністичної держави. Це спонукало правлячу еліту шукати альтернативні способи задоволення вимог найманців. Невеликі держави або окремі поліси могли надавати найманцям права громадянства. Подібна практика була особливо поширеною упродовж III ст. до н.е. Датований 88-87 рр. до н.е. декрет про надання найманцям громадянських прав походить з Фанагорії – грецького поліса на Таманському півострові [1, с. 104-105].

У потужних державах, які володіли значними земельними ресурсами, поширення набула практика згідно якої найманцям надавалася орна земля для поселення й у мирні часи вони ставали клерухами, військовими поселенцями. Найширше надання кельтам статусу клерухів практикувалося в Єгипті, де, як припускає Б. Канліфф, вони отримували землі у родючій Фаюмській оазі [8, р. 180-182]. Вже наприкінці III ст. до н.е. близько чотирьох тисяч кельтів, з тих які взяли участь у битві при Рафії, були клерухами або їхніми нащадками (Polyb. V. 65).

У Єгипті кельти також несли службу в царській гвардії в Олександрії, про що свідчать, зокрема, декілька кремаційних поховань виявлених на елліністичному кладовищі біля міських мурів. Поховання датуються серединою – третьою чвертю III ст. до н.е. і становлять єдиний на сьогоднішній достовірний приклад поховань кельтів-найманців елліністичного часу. Характерно, що усі вони були безінвентарними, супроводжувалися вапняковими надгробками й здійснювалися за македонським звичаєм: урни, якими служили елліністичні кальпі-

ди, вміщувалися в обкладені деревом ніші поховальних ям [13, р. 94-98]. У написах з семи збережених надгробків усі поховані названі галатами (ΓΑΛΑΤΗΣ), проте лише двоє носять впізнавані кельтські імена – [B]jitos та Ketositos. Неясну етимологію має ім'я Айлеарат, син Айдосотія (Ailearatos Aidosotis). Водночас, двоє інших найманців-галатів мали типові грецькі імена – Pyrrhos та Isidoros. Грецьке ім'я мала також єдина похована жінка, дружина одного з найманців галатка Філейста (Phileista). Її чоловіка звали Сісон, син Анаксима (Sisonon Anaximos) з чого випливає, що вже батько даного галата-найманця носив грецьке ім'я. Ще одне ім'я галатського найманця збереглося фрагментарно й не піддається відновленню.

Поховальний обряд, імена найманців та їхніх близьких свідчать, що кельти на службі елліністичних володарів, а також представники інших етнічних контингентів, доволі легко сприймали місцеві звичаї та культуру. С. Натт припускає, що асиміляція найманців зайшла дуже далеко й наводить у якості прикладу війська Птолемеївського Єгипту, де назви "етнічних" гіппархій (галати, фракійці та ін.), начебто, відображали лише військову номенклатуру, а не різницю в озброєнні й тактичних прийомах [14, р. 233]. Водночас, олександрійські надгробки свідчать, що галати-найманці продовжували зберігати притаманне їм озброєння та особливості зовнішнього вигляду. На усіх стелах постають воїни з великими овальними щитами й списами (в одному випадку зображено також шолом). Деякі галати зображені оголеними згідно традиційного військового звичаю кельтів, хоча лише один зображений із довгими вусами – характерною прикметою кельтських воїнів. Дж. Р. Маршал припускає, що Птолемеї намагалися зберегти у своїх кельтів "етнічні" особливості озброєння й тактики, й з цією метою протидіяли їхній асиміляції [13, р. 98]. Загалом, на прикладі елліністичного Єгипту можна побачити процес поступового перетворення кельтських найманців на спадковий військово-службий стан.

Не тільки в Єгипті, але й в інших елліністичних країнах найманці були організовані в окремі підрозділи за етнічною ознакою. Чисельність цих підрозділів могла суттєво коливатися. Судячи з даних Полібія про македонську та єгипетську армії (Polyb., II, 65; V, 65), питома вага кельтів у військах елліністичних володарів завжди складала не більше 5-10% від загальної чисельності. Полібій говорить про кельтські загони на карфагенській, македонській та римській службі чисельністю 1–2 тисячі вояків, причому співвідношення піхоти й кінноти у таких загонах могла складати 10:1. Відомі випадки, коли наймані загони кельтів складалися тільки з піхоти (як, наприклад, у згаданій вище битві при Рафії), або були виключно кінними. Зокрема, у 190 р. до н.е. від 4000 до 5500 тис. кельтських вершників складали близько чверті кавалерії Селевкідів у битві при Магнезії. 300 кельтських вершників найняв цар Македонії Філіп для боротьби зі Спартою у 218 р. до н.е. Інший загін кельтської кінноти, чисельністю у 1000 вояків, згадується у 173 р. до н.е. у складі військ пергамського царя Евмена II, союзника римлян по III македонській війні. Раніше на службі цього монарха вже перебував загін кельтів зі 100 вершників та 150 легкоозброєних піхотинців [12, р. 93-94].

Лише в окремих випадках кельти чисельно домінували над найманцями з інших країн. Так, очевидно, було в армії Ганнібала, яка діяла на території Італії неподалік від власне кельтських земель. Опосередковано про чисельність кельтів дозволяють судити дані щодо втрат, які наводить Полібій. Зокрема, під час битви при Каннах з боку карфагенян втрати склали близько

5,7 тис. чол., з яких близько 4 тис. припадало саме на кельтів (Polyb. III. 117). Інколи елліністичні володарі вербували на свою службу цілі кельтські племена, разом з жінками та дітьми. Зокрема, так сталося у 278 р. до н. е., коли на запрошення царя Віфінії Нікомеда близько 20 тис. кельтів переправилися до Малої Азії, однак замість того аби виконувати накази свого роботодавця вони зайнялися грабунком місцевого населення, а згодом, після напруженої війни з елліністичними володарями, оселилися в долині р. Галіс, що дало початок кількасотлітній історії Галатії – еллінізованої країни малоазійських кельтів (Strabo XII. 5. 1; Liv. XXXVIII. 16).

Схожі епізоди траплялися й пізніше. Так, близько 220 р. до н. е. пергамський цар Аттал I найняв у Фракії плем'я айгосагів, яке переправилося до Малої Азії у повному складі й під час походу пересувалося окремо від інших частин царського війська, разом зі своїми жінками та дітьми, які перебували на повозках. Між Атталом та найманцями-кельтами невдовзі встановилася така взаємна недовіра, що цар замислив зненацька вирізати останніх. Цьому завадило затемнення місяця 1 вересня 218 року. Кельти оголосили цю подію поганим знаменням і відмовилися продовжувати похід. Користуючись цим, Аттал відвів своїх найманців до чорноморських проток, обіцяючи надати їм землю для поселення, проте обіцянки своєї не дотримав. Кельти зайнялися грабунком навколишніх грецьких міст. Полібій повідомляє, що з-під стін Трої кельтів вдалося вибити силами 4-тисячного грецького загону, з чого можна зробити висновок про чисельність самого кельтського контингенту, яка навряд чи перевищувала 3-5 тис. воєнків. Згодом, цар сусідньої Віфінії Прусії остаточно розгромив їх, вирізавши усіх чоловіків і більшість жінок та дітей (Polyb., V. 77, 111).

Загалом, відносини між кельтами-найманцями та їхніми роботодавцями важко охарактеризувати як надто довірливі. Як свідчать джерела, кельти могли прямо посеред битви перекинутися на бік ворога, який таємно запропонував їм кращі умови. Так було у 265 р. до н. е., коли під час битви Антигона Гоната з епірським царем Александром галати перекинулися на бік останнього й, таким чином, зумовили поразку правителя Македонії [12, р. 94]. Під час Першої пунічної війни на Сицилії чотири тисячі найманців-галлів, які упродовж кількох місяців не отримували платні, здійснили спробу перейти на бік римлян, але були перебиті завдяки хитрості карфагенського полководця Ганнона (Frontin., III. 16. 3).

Не менш небезпечними були й характерні для армій елліністичного часу повстання найманців, у яких, як вже згадувалося вище, кельти брали активну участь. Військове командування намагалося протидіяти подібним виступам, розосереджуючи найманців, уникаючи їх скупчення у великих містах тощо. Полібій зазначає, що карфагеняни утримували багаточисельне військо, щоб найманцям з різних країн було важко домовитися між собою, але подібна практика створювала труднощі для самих карфагенян, яким було вкрай важко керувати військом за допомогою перекладачів (Polyb. I. 66; пор.: V. 83). Щоправда, нижче Полібій підкреслює, що більша частина карфагенських найманців розуміла фінікійську й саме завдяки володінню цією мовою галат Автарит, один з ватажків повстання 241 р. до н. е., користувався великою повагою серед своїх товаришів по зброї (Polyb. I. 80).

Смакуючи зрадливості варварів, античні письменники рідко згадували протилежну сторону їхніх відносин з елліністичними правителями – відданість. Так, у Єгипті галати згадуються у якості царських тілоохоронців (Polyaen. VIII. 50. 212), а їхній овальний щит відіграв роль своєрідної династичної емблеми Птолемеїв [9, р. 193]. Загін кельтів до останнього залишався з понтіїським царем Мітридатом VI Евпатором, під час його війн з Римом у 89–84, 83–81 та 74–63 рр. до н. е. Наприкінці третьої війни перебування цього загону зафіксоване у Пантикапеї, де у 63 р. до н. е. командир кельтів Бітоїт (Bitoitos) заколов переможеного царя на його ж власне прохання, а після цього заколовся й сам (Appian. Mithr. 111). Цей вчинок характерний для етики варварських дружинників, які мусили ділитися зі своїм вождем перемогу або смерть чи полон. Раніше Мітридат культивував зв'язки із кельтами Подунав'я [15, р. 62], які Appian характеризує як дружні та союзницькі (Appian, Mithr., 109). Очевидно саме звідти понтіїський цар й отримав кельтський найманий контингент.

Мітридатові війни ознаменували крах усієї державно-політичної системи елліністичного світу. Їхнє завершення майже збігається у часі з підкоренням більшої частини кельтських племен Римською державою. У складі її допоміжних частин, а згодом і легіонів кельти також відігравали помітну роль, однак принципи їхньої участі у римській військовій організації були цілком іншими. Останній факт перебування кельтських найманців на службі правителя елліністичної держави засвідчено Йосифом Флавієм, який, описуючи поховання юдейського царя Ірода Великого, згадує загін кельтів поряд із підрозділами германських та фракійських найманців (Jos. Flav. XVII. 5). Так, у 4 р. до н. е. була поставлена крапка у майже півтисячолітній історії кельтів на службі елліністичних держав. За цей час кельти відіграли помітну роль у збройних силах держав Східного Середземномор'я та Причорномор'я, сприяли розвитку військової справи в античному світі загалом і помітно відзначилися у більшості значних військових конфліктів III – I ст. до н. е.

1. Анохин В. История Боспора Киммерийского. К., 1999.
2. Маринович Л. Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса. М., 1975.
3. Шукін М. Б. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н.э. – I в. н.э. в Восточной и Центральной Европе. СПб., 1994.
4. Alvarez J. L. Nuevos broches celticos (peninsulares) en Grecia y la cuestion de los primeros mercenarios en el Mediterraneo (en el siglo VI a.C.) // Arch. esp. de arqueologia. 1984. Vol. 57, № 149-150. P. 3-14.
5. Bagnall R. S. The administration of the Ptolemaic possessions outside Egypt. Leiden, 1976.
6. Bienkowski P. Les Celtes dans les arts mineurs Greco-Romaine. – Cracovie, 1927.
7. Chaniotis A. War in the Hellenistic world. A social and cultural history. Oxford, 2005.
8. Cunliffe B. The Ancient Celts. Harmondsworth, 2000.
9. Eichberg M. Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schieldform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987.
10. Fields N. The anatomy of the mercenary: from Archilochos to Alexander. Newcastle, 1994.
11. Goldsworthy A. The complete Roman army. London, 2003.
12. Hobby J. R. The use of the horse in warfare and burial ritual in prehistoric Europe: including historical, archaeological and iconographic evidence for Celtic cavalry in Central and Western Europe (c. 700-50 BC). Birmingham, 2001.
13. Marszal J. R. The presentation of the Gauls in the Hellenistic and Roman imperial period. Ann Arbor, 1991.
14. Nutt S. Tactical interaction and integration: a study in warfare in the Hellenistic period from Philip II to the battle of Pydna. Newcastle, 1993.
15. McGing M. C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator king of Pontus. Leiden, 1986.
16. Parke H. W. Greek mercenary soldiers. From the earliest times to the battle of Ipsus. Oxford, 1993.
17. Rapin A. L'armement // Les Celtes. / S. Moscati, ed., P., 2001. – P. 321-331.
18. Szabo M. Mercenariat // Les Celtes. / S. Moscati, ed., P., 2001. – P. 333-336.

Надійшла до редколегії 08.04.09

СПЕЦИФІКА "ПАМ'ЯТНИХ КНИЖОК" У ВІДОБРАЖЕННІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті аналізується малодосліджена проблема та вивчається специфіка пам'ятних книжок як джерел, їхню інформативність, зміст та цінність при вивченні соціального розвитку Київської губернії у післяреформений період.

The article analyses the unknown problem and studies the specific of the memory books like a source, their information, content, value with a social development of Kyiv guberniya in after reformation period.

Дослідження будь-якої проблеми в історії не може обійтися без запровадження та аналізу джерел. Найбільш вживаними є опубліковані матеріали, які залишаються не менш актуальними ніж неопубліковані джерела. Особливо розгляд соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. потребує застосування широкого комплексу джерел. Опубліковані матеріали з цієї проблеми є найчисельнішою за кількістю групою, серед якої виділяються за інформативністю, розмаїттям та часовою витримкою інформації "Пам'ятні книжки".

Історіографія дослідження "Пам'ятних книжок" може привернути увагу будь-якого дослідника, спокушаючи його заповнити ці прогалини у вітчизняному науковому полі. У радянську добу до бібліографії пам'ятних книжок зверталася Є. С. Вікторова, проте її праця так і не побачила світ, зате її матеріали були використані у сучасному російському виданні, присвяченому пам'ятним книжкам Російської губернії [2, с. 645]. Попри наявність цілого комплексу цих опублікованих джерел у бібліотеках України, вони залишаються ще досі недостатньо використаними і недослідженими. Науковці лише зрідка звертаються до них при висвітленні певних проблем. До того ж у соціальних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. чомусь завжди використовуються опубліковані джерела, проте лише кілька позицій присвячується адрес-календарям або взагалі нічого. Наприклад, історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції віддані пам'ятним книжкам чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській [31, с. 571]. У історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка з аграрної історії України не використано жодної інформації з "пам'ятних книжок", хоча дослідники аналізують економічне становлення Правобережної України [3, с. 85–90].

"Пам'ятні книжки" є інформативними опублікованими джерелами – офіційними універсальними довідковими виданнями, що повідомляють відомості по окремих губерніях Російської імперії, зокрема і Київській, за певний рік. Вони за важливістю інформації стоять в одному ряду з губернськими і єпархіальними відомостями, оглядами губерній та областей, трудами різних наукових комісій. "Пам'ятні книжки" Київської губернії дозволяють в усіх дрібницях відтворити картину повсякденного життя губернії, а також отримати статистичні відомості про розвиток освіти, складі та заняттях мешканців, стані його культури та побуту. "Пам'ятні книжки" дають можливість простежити зміни, що відбувалися в губернії рік за роком.

У Російській імперії до появи "Пам'ятних книжок" вже з XVIII ст. існувала традиція та накопичувався досвід видання місцевих серйозних праць у сфері губернської статистики та окремих довідкових видань. "Пам'ятні книжки" були офіційними, які й будуть аналізуватися далі, та приватні, дуже близькі до своїх офіційних аналогів за структурою, оформленням і змістом. Вказівка прізвища однієї особи не завжди означало, що "пам'ятна книжка" є приватним виданням. Іноді траплялося,

коли випуск був підготовлений за недостатністю грошей за рахунок найбільш заможного члена статистичного комітету. Офіційні "пам'ятні книжки" були дуже розповсюдженими типами видань у Російській імперії, тому видавалися на російській мові.

Для дослідника роботу з "Пам'ятними книжками" полегшує їхня однакова система фіксації матеріалу, що дає змогу порівнювати та узагальнювати дані за певні роки по кільком губерніях чи повітам. У багатьох губерніях, в тому числі і в Київській, "Пам'ятні книжки" стали першими і найзначнішими місцевими виданнями. Величезним плюсом цих джерел є те, що вони були розповсюдженим типом видань, стабільно видавалися місцевими видавництвами і збереглися майже за кожен рік, і це дозволяє показати динаміку освітнього, матеріального та культурного поступу Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. У "Пам'ятних книжках" поряд зі статистичним матеріалом завжди був присутнім аналіз наведених таблиць чи цифр.

Випускалися "Пам'ятні книжки" невеликими тиражами, а тому одразу ставали бібліографічною рідкістю. Велика кількість "Пам'ятних книжок Київського навчального округу" зберігається у НБУ імені В. Вернадського [7, с. 114–118; 8, с. 20–30, 41, 182–198]. Саме тут потрібно відмітити, що систематизація цих джерел ускладнюється тим, що їхні конкретні заголовки були різними, часто вони починалися словами "пам'ятна книжка", "календар", "адрес-календар", "пам'ятна книжка та адрес-календар", "довідкова книжка" [1, с. 70–71]. Іноді видавалися окремі частини та розділи пам'ятних книжок [21, с. 164–169]. Тому при пошуку "пам'ятних книжок" потрібно враховувати, що інколи назви цього виду джерел можуть бути різними – під власною назвою, під найбільш типовою назвою, під ім'ям складачів чи редакторів, під назвою губернії тощо. Можлива також відсутність додатків, які видавалися окремо під власними назвами.

Секретарем Київського губернського статистичного комітету В. Г. Мозговим було складено кілька пам'ятних книжок, зокрема "Збірка відомостей по Київській губернії та адрес-календар на 1887 р." У цій невеличкій за розміром книжці вміщувалися короткі відомості майже з усіх галузей господарства та особливостей станів губернії. Було присвячено окремі параграфи землеробству, садівництву, скотарству і селянам, розвитку міст та міщанам, обігу фабрик та заводів [5, с. 239; 6, с. 240]. Економічні та суспільно-правові основи соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. розкриваються за допомогою статистичних даних про земельну власність селян, дворян, купецтва, міщан, духовництва у десятинах. Підраховується кількісне співвідношення прошарків у Київській губернії, зокрема відзначалося, що найбільшим станом власників є дворяни, далі йдуть селяни і найменше земельної власності перебуває у купців. Київська губернія, між іншим належала до тих, губерній, де переважала велика власність на землю. Пам'ятна книжка Мозгового подає дані про середній розмір дворянської, селянської та інших станів земельних

наділів. Мозговий дає характеристику земельної власності по кожному повіту окремо. Далі він дає етнонаціональну характеристику власників, що дає можливість досліднику виділити етапи формування станів наприкінці XIX – на початку XX ст., а також відмітити особливості етнічного складу населення Київської губернії. При характеристиці повітових земель, особливо їхньої якості, яка передовсім впливала на якість та рівень життя, економічну і суспільну активність, станову стратифікацію київської губернії, пам'ятна книжка Мозгового подає інформацію поділяючи землю на орну, на городи, луки, пасовиська, ліси. Далі цей поділ застосовується щодо приналежності за ступенем якості певним станам різних повітів Київської губернії. Ця пам'ятна книжка повідомляє й про основні культури, під які відводилися землі у різних станах, що теж дає певну інформацію про економічний і соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. зокрема йдеться про організацію господарств. Було відмічено, що в селян більше землі відводилося зерновим культурам. У пам'ятній книжці Мозгового представлена розгорнута характеристика статевих, вікових та професійних груп населення Київської губернії. Зокрема відзначалося, що і жінок і чоловіків приблизно однакова кількість, тоді як для Російської імперії на той час було характерним переважання чоловіків. Особливу увагу було приділено кількісному складу євреїв [32, с. 4–5, 8–12, 15–40, 57].

Розкриваючи далі питання специфіки "пам'ятних книжок" Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. слід відмітити, що вони в повній мірі дають дані про особистий склад урядових та суспільних установ, алфавітні списки населених пунктів Київської губернії, з повідомленням кількості жителів, повіту, волості тощо. Найбільш повні та послідовні випуски "пам'ятних книжок" збереглися за 90-ті роки XIX і початок XX ст. Досить важлива інформація пам'ятних книжок про систему освіти важлива при дослідженні соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., тому, що від неї залежить процес розвитку суспільства загалом і особистості зокрема, тобто вона дає потенціал, необхідний для соціального розвитку. Видавалися "пам'ятні книжки" учбових округів, які складалися з кількох частин, кожна з якої присвячувалася певній губернії [9, с. 169]. У 1913 – 1917 рр. пам'ятні книжки Київської губернії щодо шкільної справи почали видаватися в двох частинах, перша – присвячувалася вищим та середнім учбовим закладам, а друга – народній освіті [13, с. 443; 14, с. 216; 15, с. 445; 16, с. 475; 17, с. 274; 18, с. 815].

Видавалися також "Пам'ятні книжки Київських міських училищ", де зосереджується увага саме на певному типі навчальних закладів, а також подавалася різна додаткова документація щодо розвитку освіти у Київській губернії, наприклад, "Кошторис видатків міста Києва на народну освіту", "Збірка статистичних відомостей", "Правила прийому дітей у Київські міські парафіяльні училища" та ін. [19, с. 32; 20, с. 70]. У "Пам'ятній книжці Київських міських училищ" за 1900 р. дається розгорнута історико-аналітична попередня стаття умов, у яких опинилися міські школи, зображуються перепони та недоліки цієї гілки освіти, заходи зроблені міськими органами влади та окремими особами, що опікувалися освітньою сферою у Київській губернії [22, с. 1–5]. Далі додавалися окремі інструкції, перша, – якою мала керуватися створена училищна комісія. За цим документом вона підпорядковувалася міській управі та виконувала організаційні, наглядові та настановні функції. Проте найціннішим певно є те, що одразу після інструкції училищній комісії було вміщено аналіз реального стану

освітніх справ після її прийняття. Далі йшли правила вчительської бібліотеки та дані про роботу інспекторів міських шкіл із статистичними даними, що засвідчували зростання шкільної справи за певні роки. Наприклад, якщо у 1871 р. місто Київ мало сім училищ, на утримання яких витрачалося 6299 руб., то вже 1900 р. ці цифри відповідно збільшилися до 47 і 125681 руб. Подавалася інструкція для шкільних лікарів міста Києва затверджена на зборах міською думою ще у 1899 р. і разом з нею – прізвища лікарів та характеристика їхніх дільниць. У "Пам'ятній книжці" також нерідко розміщувалися проекти певних заходів. Так, було розміщено проект створення педагогічного музею у Києві та зразкового народного училища з пожертв міського чиновника М. О. Терещенка. У "Пам'ятній книжці" за 1900 р. подавався кошторис витрат на освіту, причому поряд приводилися показники приватних та церковнопарафіяльних шкіл, витрати на утримання вчителів, стипендії, нагороди, ремонт та будівництво нових шкіл. Далі розміщувалася частина довідкового характеру, де перераховувалися посадові особи Київської міської училищної комісії та подавалися дані про інспектора народних училищ. Дуже корисними є статистичні дані про кількість шкіл, вчителів та учнів у м. Києві. При цьому подається воно у співвідношенні на кількість мешканців міста. Окремо розгорнута характеристика подається по кожному міському училищу, рік заснування, коротка історична довідка, склад викладачів поіменно, їхні зарплати, предмети, що викладалися в училищі [23, с. 7–22]. Так само побудована і "Пам'ятна книжка Київських міських училищ на 1905 рік", проте вона подає існуючі дані вже за інші роки, в чому і полягає її інформаційна цінність. До того ж у цій "пам'ятній книжці" додатково подані вже й інші школи, які фінансувалися за рахунок Київського міського бюджету. Наприклад, вечірні класи для дорослих, дитячі народні садки тощо. Було вміщено також і правила для парафіяльних шкіл та правила прийому учнів до міських шкіл [24, с. 3–70].

Свої "пам'ятні книжки" мали приватні навчальні заклади, наприклад, жіноче комерційне училище Л. Н. Володкевич у місті Києві за 1906 р., де увага зосереджувалася на представленні навчальних програм для різних класів, пояснювальні записки щодо викладання тих чи інших предметів, інструкції для вихователів, витримки із статуту тощо. Метою випуску цих книжок відзначалося: "сприяти встановленню більш тісних відносин між училищами та батьками тих дітей, які навчаються, і зробити його діяльність доступною широкому загалу" Значно підкреслювалося значення суспільного контролю та важливості отримання основ виховання особистості. Наголошувалося на тому, що задачею навчання в комерційному училищі є "всебічний розвиток сил та здібностей учнів та підготовка їх до практичного життя". Здійснення цього постулату передбачалося за допомогою внутрішніх стимулів, відкидаючи шлях насилля у виховання учнів [25, с. 1, 73].

На відміну від пам'ятних книжок міських училищ, у пам'ятних книжках приватних закладів майже 90 % інформації охоплювало представлення програм, планів та організації викладання певних предметів. Відразу кидається в око саме жорстка організація навчання, чому сприяють витримки із статуту комерційного навчального закладу. Для пам'ятних книжок жіночих навчальних закладів також було характерним присвячувати певні параграфи інструкціям класним наглядачкам та всілякими засобами виділяти спрямування жіночої освіти, тобто показувати увагу педагогічному, господарському, гігієнічному напрямкам [26, с. 126]. До того ж користуючись вже зібраною інформацією пам'ятних кни-

жок, приватні училища видавали окремі навчальні програми з кожного предмету [28, с. 5; 29, с. 9; 30, с. 12].

Пам'ятні книжки ХХ ст. мають певні відмінності у змісті від своїх попередниць середини і кінця ХІХ ст. У них відзначається, що додатком є адрес-календар губернії. Вони мають відділи поділені за видом розміщеної інформації, наприклад, відділ календарний, статистичний та статистичний [27, с. 216]. Окремо у НБУВ зберігаються довідковий адрес-календар початку ХХ ст., який також містить додаток – карту Київської губернії [4, с. 324]. Взагалі додатки до пам'ятних книжок стають обов'язковим елементом.

Отже, "Пам'ятні книжки" дуже цінні та рідкісні опубліковані джерела, за допомогою яких більш повно розкривається проблема соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Відсутність згадок та інформації про місця зберігання пам'ятних книжок суттєво гальмує їхнє використання у наукових дослідженнях, що є негативною тенденцією з огляду на вище проаналізовані якості цього виду джерел. Опрацюовуючи матеріал для статті автор дійшов висновку, що було б не зайвим створити певний бібліографічний каталог "Пам'ятних книжок" губерній України. Це дасть можливість розширити доступ та ознайомити дослідників з інформативними можливостями цього виду опублікованих джерел.

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., 1888. 2. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833 – 1917): Сводный каталог-репертуар / Балацкая Н. М., Раздорский А. И. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2008. 3. Горленко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горленко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: облдержвидав "СІЯЧ", 1996. 4. Киевская справочная книжка-календарь на 1914 год с картой Киевской губернии. – К.: Изд. Киевского губернского земства, Б. г. 5. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1886. 6. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1888. 7. Памятная

книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния. – К., 1890. 8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1900 год. – Часть I. Киевская губерния. – К.: Типо-Литография Т-ва И.Н. Кушнарера, 1900. 9. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1889. 10. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1890. 11. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1892. 12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895 – 1896 учебный год. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1896. 13. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1913. 14. Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914 – 1915 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1914. – 445 с.; Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 16. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915 – 1916 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1916. 17. Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 18. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916 – 1917 учебный год. В 2-х ч. – К., 1917. 19. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 20. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1905. 21. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния. – СПб. 1889. 22. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 23. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 24. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1905. 25. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. 1906. – К.: Типография 1-ой Киевской артели печатного дела, 1906. 26. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. 1906. – К.: Типография 1-ой Киевской артели печатного дела, 1906. 27. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г. – К.: Издание Киевского Губернского статистического комитета, 1915. 28. Постановка преподавания географических предметов. Рисование. – Б. м. и г. 29. Постановка преподавания искусств. Дикция и декламация. – Б. м. и г. 30. Постановка преподавания общеобразовательных и специальных предметов. География, естествоведение, физика и космография. – Б. м. и г. 31. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", 2005. 32. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1888.

Надійшла до редколегії 24.04.09

В. Капелюшний, д-р іст. наук, В. Доморослий, канд. іст. наук

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

*У статті досліджується участь І. Шрага в процесі становлення українського парламентаризму
In the article the participation of I. Shrah in the uprising of Ukrainian parliamentarianism is examined.*

27 квітня 2009 року минуло сто три роки від початків українського парламентської діяльності. Саме в цей день 1906 року у столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі розпочав свою діяльність один з найвищих представницьких органів – І Державна Дума. Серед її депутатів були й українці, які вперше в історії імперії намагалися вирішити свої національні права цілком легально та легітимно. Керував їхньою діяльністю видатний національний діяч Ілля Людвигович Шраг.

Особа цього діяча до недавнього часу залишалася поза увагою українських істориків за винятком невеликої статті Демченка Т., Кураса Р., [1, с.95]. Але це дослідження носить суто біографічний характер.

В даній статті автор на основі дослідження різноманітних матеріалів зробив спробу проаналізувати парламентську діяльність І. Шрага, зважаючи на те, що 2009 р. минула 162 річниця з дня його народження.

І. Л. Шраг народився 23 серпня 1847 р. в містечку Седнів на Чернігівщині. Батько його виходець із Саксонії, був лікарем з маєтку поміщиків Лизогубів, мати походила з родини дрібнопомісних дворян Колодкевичів, відомих своєю участю у народницькому руху.

Після закінчення гімназії у 1865 р. вступає до Петербурзької медико-хірургічної академії, але в березні

1867 р. подав прохання про переведення на юридичний факультет університету [1, с. 95].

По закінченні університету не зважаючи на пропозицію професора О.Ф.Кістяківського залишитися на кафедрі і займатися науковою роботою повертається до Чернігова, де працює на посаді адвоката в окружному суді. На цій посаді стає одним з найкращих адвокатів України.

Революція 1905р. покликала до активного політичного життя майже все суспільство. Не залишився осторонь цих подій і адвокат І. Шраг. У березні 1905 року відбувся з'їзд журналістів, на якому обговорюючи ситуацію, що склалася учасники прийшли до висновку про необхідність конституційного устрою держави. І. Шраг приймав участь в роботі цього з'їзду будучи представником від Чернігівщини. У квітні цього ж року приймає активну участь в роботі з'їзду журналістів. 21 квітня в розпал роботи з'їзду виступає з промовою, де міститься цілий ряд вимог щодо реформування існуючого ладу в Російській імперії. Ці вимоги містили: запровадження загальних, прямих виборів із таємним волевиявленням; децентралізації Росії; запровадження української автономії з чітким розмежуванням повноважень центру і автономних утворень [2, с. 222].

Далі відбувалися з'їзди інженерів, техніків, де фігурують вимоги скликання загальнодержавного предста-

© Капелюшний В., Доморослий В., 2009

вницького органу, та вільних виборів до нього. Ці вище названі події та піднесення революційної активності мас привели до Маніфесту 17 жовтня, який дарував народам імперії законодавчий орган – Державну Думу, і виборче право, хоча воно було і нерівним і непрямим коли один виборець в курії землевласників припадав на 2 тис. чоловік, в міській – на 4 тис., в селянський – на 30 тис., в робітничий на 90 тис. [3, с. 242]

Після цих подій до слави І. Шрага як відомого адвоката, який може "переконати і захопити слухачів", додається почесне визнання одного з найрозумніших українців [4, с. 239]. Він приймає активну участь у політичному житті України, керує Чернігівською обласною організацією радикальної партії, яка своєю активністю поступалася тільки Полтавській.

Восени 1905 року Українська радикальна і Українська демократична партії приймають рішення про об'єднання, зважаючи на наближення виборів до І Державної Думи та для випуску газети "Громадська думка" українською мовою. Для цього було обрано комісію у складі трьох чоловік: І. Шрага, Є. Чикаленка та Є.Тимченка. Саме Ілля Людвигович відіграв важливу роль в об'єднанні цих партій під назвою Українська радикально-демократична партія (УРДП), за свідченням очевидців послідовно обстоював єдність новоствореної партії [4, с. 255].

Розпочалися вибори до першої Державної Думи, але участь українських партій у них була незначною, по причині антиукраїнської діяльності царського уряду і виборчих комісій. У ході виборів І. Шраг організував у Чернігові видання газети "Десна" а потім "Утренняя заря", які стали рупором демократичного крила чернігівського громадянства. УРДП в містах, як і в селах блокувалася з кадетами, в програмі яких були певні натяки на місцеву автономію. Виборчий блок УРДП з кадетами було складено у Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, де українські депутати пройшли як члени партії народної свободи: за таких виборчих комбінацій в Думу пройшли такі визначні українські діячі, як І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський [5, с. 8].

Перша Дума складалася з 497 депутатів, 102 з яких були представниками України.

27 квітня 1906 року в Петербурзі розпочав свою роботу перший загальноросійський парламент. З початком його роботи ініціативна група українських депутатів на чолі з І. Шрагом вирішили створити національну фракцію для захисту прав свого народу.

Утворити таку організацію було вирішено ще до початку роботи Думи в Україні. Під час виборів І. Шрагу, В. Шемету та іншим депутатам були дані накази створити окремо в Думі депутатську фракцію і боротися за відновлення українських прав [6, с. 12-13].

1 травня 1906 року в приміщенні одного з районних бюро партії кадетів відбулися перші установчі збори української фракції. Головою зборів було обрано І. Шрага, секретарем – М. Біляшівського. Головуючий запропонував зібранню висловитися з питання доцільності в першій Думі окремої групи українських депутатів. Гостру дискусію на засіданні викликало питання про членство в українській фракції. Депутат С. Таран пропонував, щоб до групи входили лише ті депутати, які не належать ні до однієї з партій, але проти цього виступив І. Шраг, зауваживши, що подібний крок лише стане на заваді українській справі, звужуючи її соціальну базу. Його підтримала більшість із присутніх, ухваливши, що членом української парламентської громади може бути кожен, незалежно від партійної приналежності.

Персона Іллі Людвиговича була широко відомою в тогочасній Україні, що і забезпечило вступ до громади інших відомих людей професора М. Ковалевського та

земського діяча О. Свечина, які стали інтелектуальним ядром фракції.

В обговореннях брали участь П.Чижевський, В. Шемет, А. Тесля і всі вони висловилися за створення української парламентської громади в Державній Думі, в кількості 44 чоловіки. На цьому засіданні головою громади було обрано І. Шрага, як найавторитетнішого з усіх депутатів.

Для зв'язку з виборцями на засіданні приймається рішення про випуск друкованого органу громади часопису "Украинский вестник", в якому публікувалися кращі наукові сили України: М.Грушевський, Б.Грінченко, М.Туган-Барановський. Керівник фракції опублікував лише 2 статті, по причині своєї зайнятості в думській та громадівській роботі.

Роль української громади керованої І.Шрагом є величезною. Саме вона після довгих років вимушеної мовчанки всього українства вперше заявила про споконвічні прагнення народу до вільного життя. Ідея національного відродження охопила різні верстви населення, про це свідчать наступні матеріали.

Так, 20 квітня 1906 року І. Шраг на урочистих провадах до Думи серед інших наказів від виборців Чернігова отримав наказ забезпечити Україні національно-культурний розвій [4, с. 255].

Виступаючи за розширення національних прав українців він намагався вирішити цю проблему в загальноросійському контексті. Свідченням чого є виступ 1 липня 1906 року перед депутатами І Державної Думи. Доповідач зазначив, що визвольний рух мусить дати волю не тільки особі, але й народові, що бере участь в житті російської держави. Постає питання: як примирити признание і забезпечення прав за окремими народами на вільне життя з єдністю і неподільністю російської держави. Вихід з цього, на думку автора, один: домагатися автономного устрою для себе, тобто ширшого самоврядування і права встановлювати самим для свого краю закони. Різниця тільки в тому, що одні хочуть автономії "обласної", а інші – "національно-територіальної". Сибір, наприклад, домагається першої, Україна ж другої. Якщо окремі народи стануть автономними, то тоді Росія мусить перейти до федеративного устрою, тобто перетвориться на державу зі спілкою окремих народів. Федеративний устрій, якщо його буде встановлено як слід, не тільки не зашкодить єдності російської держави, а навпаки, зміцнить її, на думку доповідача. Найкращий приклад такої спілки, згідно з виступом, демонструвала німецька федерація, де свідомість при федеративнім устрої була більше розвинута, ніж в тодішній Росії.

Далі доповідач пояснив, які справи переходять до державних сеймів, а які залишаються у віданні центрального парламенту, перерахував ті губернії, в яких жили українці. Саме число українців – 27 млн. – дуже здивувало присутніх і більшість з них навіть не знали, що існує така велика частина Росії, заселена українцями, а думали, що українці, як і євреї, розкидані по південній Росії.

На підставі історичних даних доповідач доводив, що автономія для України не тільки потрібна, але й необхідна. Ідеї народоправства серед українського народу не вмирили за найгірших умов життя, починаючи з того періоду, коли в 1654 р. Б. Хмельницький переконався, що запряг "волелюбний народ" в московську колимагу" [7] і не раз поривався розірвати цю унію. В результаті русифікаторської політики царизму український народ позбувся своєї інтелігенції. Цариця Катерина, яка пограбувала Україну матеріально, тобто розпродала її землі і закріпачила народ, обікрала її ще й культурно та духовно. Репресії впали навіть на Києво-Могилянську академію – гордість України. В ті часи наука в цьому

навчальному закладі стояла на дуже високому рівні, про що свідчить хоч би той факт, що на 370 українців в ній навчалось 120 чужоземців [7]. Знищено було Гетьманщину і зруйновано Запорізьку Січ. Але прагнення до автономії не вмерли навіть під тягарем страшного гніту. І як тільки український народ здобув мінімальне право висловити свої бажання, він наказав своїм депутатам до катерининської комісії (1767 р.) добиватися вольностей для всіх верств населення.

Закінчуючи свій виступ, доповідач відмітив, що справа автономії України не є щось книжне, вона має глибокі основи в історії українського народу. На його думку, право нашого народу на політичну автономію треба будувати не на історичному ґрунті, а на соціально-економічних сучасних обставинах. Розбиваючи страхи тих, хто вбачав в автономії якусь небезпеку, І. Шраг в кінці свого виступу заявив: "Не та єдність міцна і дужа, що опирається на штики й кулемети. Ясне майбутнє чекає не на централізовану Росію, а ту, в якій кожній національності буде дано право задовольнити свої потреби, в якій буде забезпечено інтереси кожного народу. І не тоді буде щаслива Росія, коли, як казав Пушкін: "Словянские речи сольются в Русском море", а тоді, коли, як говорив Шевченко, всі слов'яни, що живуть в Росії, "стануть рідними братами" [7].

І вихід з цього один – автономія, яка не тільки потрібна, але й необхідна.

Не маючи практичних навиків парламентської діяльності І. Шраг звертається по допомогу до голови української фракції австрійського парламенту Є. Олесницького. "Певний, що Ви, вельмишановний добродію, не відмовите допомагати нам своїм досвідом; найтісніші зв'язки між Вами і нами тепер більш потрібні, ніж коли-небудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентській боротьбі треба буде об'єднатися; наші інтереси спільні і в Австрії, і в Росії" [8].

Далі обставини зводять І. Шрага з іншим видатним українцем М.Грушевським, який не будучи депутатом допомагав громаді в створенні Декларації про автономію України. Саме удвох вони і створили її. Про участь керівника української громади його стаття "О Союзе автономистов" опублікована в №1 "Украинского вестника", в якій були викладені його промова від 1 липня. Текст Декларації до нас не дійшов. Проте основний її зміст викладений у праці М. Грушевського "Наши требования".

У Декларації автори виступали за федеративний устрій, як основу майбутнього устрою національних і політичних стосунків. Виходячи з цього, територія з переважною більшістю українського населення повинна була вийти з тодішніх адміністративних одиниць і приступити до творення на широких демократичних засадах органів обласного законодавства і самоврядування, керівництво якими здійснювало б народне представництво у вигляді українського сейму, що обирався б загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням.

Далі йшло розмежування повноважень українського сейму з одного боку і центрального парламенту і загальнодержавних міністерств з другого. Першим передбачалося надати право нормувати державний і суспільний лад, керувати засобами, необхідними для утримання органів центрального і загальнодержавного управління (в тих галузях, які в інтересах державної спільки залишаться в компетенції загальнодержавних міністерств). Для управління в цих галузях державна конституція повинна залишити місцевим органам широку сферу влаштування місцевих відносин з правом законодавчої і всякої іншої ініціативи по відношенню до центральних органів.

Далі автори передбачали заборонити всяку централізацію в сфері церковного управління, а також штучну перестановку національних елементів у війську і створити такі умови, щоб проходження військової служби відбувалося якомога ближче до батьківщини солдатів.

Спеціальними загальнодержавними законами встановлювались права, якими могли б користуватися мови і діалекти в державних закладах, а також забезпечувались умови проживання національностей, які знаходяться на даній території в меншості, надання їм гарантії для нормального існування і здійснення своїх національних і культурних запитів. В першу чергу, для вирішення цього питання, необхідно було ввести народні мови (й українську також) в народні школи, як мови викладання. Признавались всі права української мови із збереженням за російською мовою статусу загальнодержавної.

М. Грушевський та І. Шраг вимагали, щоб ця програма була вирішена інтересах усієї спільки та її складових частин, "в інтересах успішного вирішення великих завдань, поставлених визвольним рухом Росії, і дружньої роботи її областей і народів в їх здійсненні, ця національно-обласна програма. Яку ми поставили тут як постулат українства, в нерозривному зв'язку з перебуванням всієї Росії на підставах національної рівноправності і обласної автономії повинна бути здійснена – і здійснена негайно" [9, с. 273].

Ця Декларація мала бути проголошена з думської трибуни головою Української парламентської громади І. Шрагом. Але було вже пізно. 8 липня 1906 року Дума, після 72 днів своєї діяльності, було розпущена.

Українська Декларація, на відміну від інших, зокрема польської, звертає на себе увагу не тільки прагненням національно-територіальної автономії, але й глибоким демократизмом. Немаловажне значення, навіть і по сьогоднішній день, має заява про непорушність кордонів, яка вперше пролунала в цій Декларації. Свій подальший розвиток ця ідея отримала в Декларації про суверенітет України від 16 липня 1990 року, та інших наступних державних актах.

Розглядаючи національно-територіальну автономію як стратегічну лінію всього українства, І. Шраг пропонував здійснювати в цьому напрямі й тактичні заходи щодо досягнення основної мети. Для цього необхідно було звернути увагу на народну освіту всіх рівнів. Адже, на його думку, свою державу можливо будувати лише за наявності не тільки свідомих, й національно-освічених людей.

Стан з народною освітою в той час в Україні був важкий. Це видно з статистичних даних. Згідно з перепису населення Росії на 1897 р. на сто чоловік лише 21 був письменний, тоді як в Україні – письменних відповідно 13. а жінок – тільки 4. В той же час серед німців, що мешкали на території Росії, письменних на сто чоловік було 60. серед литовців та латишів – 52, євреїв – 49, фінів – 35, поляків – 35. [10].

Розвінчуючи цей ганебний факт голова фракції у своєму виступі щодо обґрунтування автономії перед партійними клубами в І Державній Думі 1 липня 1906 р. відмітив: за часи Хмельниччини майже в кожному селі була своя школа, яка утримувалася за рахунок громади, а потім на зміну їм прийшли церковно-приходські школи з обмеженим рівнем навчання, та й таких катастрофічно не вистачало [7].

Ця заява знайшла широку підтримку серед членів громади. Про те, яку увагу вони відводили проблемам народної освіти, свідчить той факт, що на сторінках друкованого органу фракції "Украинского вестника" було опубліковано 10 статей різних авторів-громадівців. Вони розуміли, що вся освіта, як початкова, так і середня і вища, повинна бути однаково доступна всьому на-

родові, і не повинно бути для отримання освіти ніяких привілеїв, ні перешкод, крім розумових здібностей самих учнів. Про це й було сказано в законопроекті "Про мови", який підготували О. Лотоцький та І. Шраг. На жаль, нам не вдалося, в силу недостатньої дослідження проблеми, знайти цей документ, проте відомий його короткий виклад київським депутатом, членом громади Ф. Штейнгелем; згідно нього школа підлягала націоналізації місцевими закладами, передбачалось більш широке місцеве самоврядування, яке краще дасть Україні можливість завідувати і наглядати за всіма державними навчальними закладами, надаючи кожному з них якомога більшу самостійність. Педагогічна організація вчителів, їх з'їзди, спільними зусиллями з представниками населення виробляли найкращі програми для шкіл всіх ступенів, на які б розподілявся ширший освітній курс, відповідно до потреб різних місцевостей, і виховання з учнів людей – громадян з достатньою підготовкою для виконання громадських обов'язків. [11, с. 117]. Але знову ж таки, по причині розпуску І Думи, законопроект "Про мови" навіть не був розглянутий.

Революція, що продовжувалася в той час нашої хувалася на різні перепони з боку уряду. Одним з них були збройні погроми ініційовані царизмом. Проблема погромів зокрема, як прав і свобод загалом знайшла своє відображення в роботі громади та її керівника. 29 червня 1906 р. І. Шраг у своєму виступі стосовно єврейського погрому звинуватив міську адміністрацію, і закликав покласти край цим ганебним явищам. На відміну від інших керівників фракції закликав депутатів звернути увагу й на жорстоку розправу урядових військ над українським селянством. Виходячи з репресивних заходів царизму стосовно селянства українська громада створила комісію для розслідування злочинів війська проти народу в складі трьох чоловік: Є. Шольп – Київська губернія, І. Шраг – Чернігівська, В. Шемет – Полтавська [12]. Але провести це рішення в життя не вдалося в зв'язку з розпуском першої Державної Думи.

Наступного дня у Виборзі зібралися майже 200 депутатів, які підписали відозву "Народові від народних пред-

ставників" із закликом "не давати ні копійки в казну, ні одного солдата в армію...". Уряд удався до репресій: уже у вересні І. Шраг був звільнений із посади присяжного повіреного і засуджений до тримісячного ув'язнення [13]

Будучи депутатом, не поривав зв'язків з виборцями, постійно зустрічався з земляками, звітував про виконані доручення. Цією рисою відрізняється від депутатів нинішнього скликання, які воліють уникати зустрічі з електоратом.

Після розпуску Думи І. Шраг повертається до Чернігова де поряд з М.Коцюбинським стає активним діячем "Просвіти".

У роки реакції активно займався громадською діяльністю, відстоюючи де тільки можливо українські права.

Після перемоги лютневої революції працює головою окружного суду і співпрацює із партією українських соціалістів-федералістів. В період Центральної Ради деякий час виконував обов'язки губерньського комісара.

З приходом гетьманату отримує від посланця П. Скоропадського Д. Дорошенка пропозицію очолити уряд, але відмовляється зважаючи на стан здоров'я [1, с. 108]. Помер Ілля Людвинович Шраг 11 квітня 1919 року в Чернігові, але вшанували пам'яті небіжчика у Києві у Володимирському Соборі [1, с. 108]. Так Україна віддала данину своєму видатному громадянину.

1. Демченко Т.Т., Курас Р.М. І.Л.Шраг – "славний український діяч". – Український історичний журнал. – 1993. – №10. 2. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії. – Хроніка -2000. – Вид. 23-24. 3. Полонська-Василенко Н. Історія України.-К.:Либідь.-1992.-Т.2. 4. Чикаленко Є. Спогади -Хроніка.- 2000. – Вип. 23-24. 5. Лотоцький О. Сторінки минулого (Праці українського наукового інституту). – Варшава. – 1934. – т. XXI. 6. Ілля Шраг (Посол до Державної Думи від Чернігівщини) //Рідний край.-1906. – №16. 7. Піснячевський В. Петербурзькі листи // Громадська думка.-1906. -4 липня. 8. Лист І. Шрага до Євгена Олесьницького. – Петербург. – 6 червня. – 1906р.// Український історик. – 1967. – №1-2. 9. Грушевський М. Наші вимоги // Український вестник. – 1906. – №5. 10. Правительство і народна освіта // Рідна справа. – 1907. – 10 травня. 11. Руссова С. Современные школьные нужды на Украине // Украинский вестник. – 1906. – №2. Піснячевський В. Петербурзькі листи //Громадська думка. – 1906. -11 липня. 12. Махун С. "Батько Шраг" //Дзеркало тижня / Людина. – №14 (489) 10-16 квітня 2004.

Надійшла до редколегії 20.04.09

В. Колесник, д-р іст. наук, проф.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІОГРАФІЇ КОРЕНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНСЬКІЙ СРР

Аналізуються основні основні групи історіографічних джерел з коренізації національних меншин в Українській СРР

The article is analyzed the main groups of historiography's sources of "korenization" of National Minorities in Ukrainian SRR, their characteristic features are disclosed.

Під історіографічними джерелами розуміють ті, які несуть відомості про розвиток, збагачення і тенденції історичних знань. Єдиної системи класифікації історіографічних джерел не існує. Їх групування завжди залежить від теми дослідження та тих принципів, які застосовують науковці, вирішуючи це завдання. Застосування видового принципу класифікації джерел з обраної теми дозволяє виділити декілька їх основних груп.

Перша, група історіографічних джерел, охоплює монографічні розвідки, присвячені етнічним меншинам УСРР у 1920-і – 1930-і роки або у хронологічно ширший історичний період. Ці праці є головним об'єктом історіографічного аналізу. До них відносяться роботи як українських, так і зарубіжних науковців.

Необхідно зазначити, що у джерельно-історіографічному розумінні монографічне дослідження це не книжкове видання, а такий різновид наукової продукції (книга, брошура, стаття, дисертація), що присвячений одній (моно) проблемі. Монографічні розвідки дозволя-

ють простежити у хронологічній послідовності мотиви постановки різних проблем етнічних груп УСРР у 1920-і – 1930-і роки, з'ясувати рівень їх вирішення, вплив на них ідеологічної та політичної кон'юнктури. Монографічні праці інформативно найбагатший вид історіографічних джерел, які відрізняються чіткою постановкою проблеми, її обов'язковим вирішенням, наявністю відповідних узагальнень. У видовому плані ця група досить різноманітна, вона включає книги, брошури, статті, тематичні збірники статей, дисертації. Історіографічний аналіз книг передбачає визначення внеску автора у розробку проблеми, добротної джерельної бази, обґрунтованості і глибини висновків та узагальнень. Значну частину цієї групи джерел складають статті з окремих питань історії етнічних меншин УРСР у 1920-і – 1930-і роки. Наукові статті загалом викликають інтерес, насамперед, тим, що своєю сукупною тематикою і змістом відображають панівний у свій час погляд на ті чи інші аспекти життя етнічних груп в радянській Україні 1920-х –

1930-х років, показують широту тематичної спрямованості досліджень. Статті, маючи чітко окреслений проблемний характер, разом з тим виступають різновидом найоперативнішої і численної наукової інформації. Вони готують необхідну базу для виходу монографій (книг).

Серед означеної групи історіографічних джерел особливе значення мають сучасні праці, так як у них минуле переосмислюється на основі новітніх досягнень історичної науки.

За тематичною спрямованістю вони поділяються на дослідження, присвячені вивченню насамперед засад національної та національно-культурної політики ВКП(б) щодо радянської України у 1920-і-1930-і роки, наукові розвідки з історії всіх (як в цілому в УСРР, так і в окремих регіонах республіки) або окремих національних меншин, а також роботи, в яких аналізуються лише ті чи інші аспекти їх життєдіяльності: освіта (шкільна, середня, вища), створення національних органів влади, національних закладів культури, національне адміністрування тощо. Цілком природно, що ця група історіографічних джерел суттєво відрізняється насиченістю конкретно-історичного матеріалу, багатоаспектністю того чи іншого напрямку дослідження і, відповідно, конкретизацією тих чи інших положень та висновків.

Другу групу історіографічних джерел становлять праці, що розкривають історію України загалом та історію УСРР в 1920-ті – 1930-ті роки[13]. Їх основне значення, як історіографічного джерела, полягає в тому, що вони мають синтезуючий, підсумковий характер і концентровано для свого часу відображають рівень розвитку історичних знань, особливості підходів до розробки основних проблем історичної науки, в тому числі і питань коренізації національних меншин в Україні. До них відноситься і одинадцятий том [11] п'ятнадцятитомного видання з історії України, підготовлений С. В. Кульчицьким і виданий інститутом історії України НАН України в серії "Україна кризь віки". Цей том, як відомо, висвітлює історію України між двома світовими війнами (1921-1939 рр.). У відповідних розділах цих видань здійснюються спроби подати загальну картину запровадження та реалізації політики коренізації. Водночас узагальнюючий характер подібних праць не передбачає детальної розробки усіх проблем і аспектів політики коренізації, що є цілком прийнятним і зрозумілим. Так, наприклад, автори "Політичної історії України" зазначають: "Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. було утворено Молдавську Автономну Республіку. Утворилися 13 національних районів. Працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською та іншими мовами навчання".[14] Водночас у книзі підкреслюється: "Українізація аніскільки не зачепила інтересів російськомовного населення, так само як болгар, поляків або німців".[14] Власне, такими короткими і лаконічними положеннями обмежується подача матеріалу про здійснення політики коренізації нацменшин в УСРР у названому узагальнюючому виданні з політичної історії України ХХ ст. Щоправда, в ньому йдеться і про спроби Сталіна зменшити негативні для центру політичні наслідки коренізації. Якраз для цього організовувалися, як зазначається у книзі, викривальні кампанії, спрямовані проти "буржуазних націоналістів" і "націонал-ухильників".[14]

Автори узагальнюючих видань, зазначають, що політика коренізації передбачала залучення представників корінних національностей до партії та державного апарату, впровадження національних мов в партійну роботу, адміністрацію, освіту, видавничу справу, пресу. Насправді, як стверджують дослідники, дійсне вирішення націо-

нального питання не відповідало сталінському підходу до цих проблем. Національні відносини Сталін використовував у власних інтересах – досягненні абсолютної особистої влади. Адже адміністративно-командна система, створена правлячою партією у країні, повністю ігнорувала інтереси національного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади і всіх її структур, уніфікації суспільного і національного життя. Тому більшовики ставились до перетворень у сфері культури прагматично, розглядаючи їх, насамперед, як важіль зміцнення своєї політичної влади. Культура і освіта, українізація, коренізація нацменшин розглядалися радянською владою як підґрунтя ідеології і засіб підвищення комуністичної пропаганди, а тому вони набували в 1920-1930-і роки вкрай політизованих форм.

Варто зазначити, що в історіографічних джерелах, віднесених до означеної групи, бракує в силу уже названих обставин широкого масиву конкретно-історичного матеріалу з різних питань коренізаційного процесу в УСРР. Відповідні сюжети подаються, як правило, коротко у вигляді окремих узагальнюючих положень чи підсумкових оцінок і даних, які стосуються, насамперед, українізації, ліквідації неграмотності, загального стану підготовки спеціалістів і фахівців, створення національних районів, національних сільських рад в місцях компактного проживання національних меншин, заснування початкових, середніх шкіл, технікумів, інститутів, бібліотек, хат-читалень, клубів мовами національних меншин. Наукова цінність подібного роду видань у висвітленні історії коренізації національних меншин в УСРР в 1920–1930-і роки визначається тим, що вони, як правило, відбивають на рівні певних узагальнень досягнуті на час їх створення концептуальні результати переосмислення означеної проблеми. З іншого боку, акцентуючи увагу на нових моментах, подібного роду роботи спонукають істориків до подальшого аналізу і обґрунтування конкретних аспектів теми.

До *третьої* групи історіографічних джерел відносяться навчальні підручники і посібники з історії України та історії етнічних меншин Української СРР. Особливість цього різновиду історіографічних джерел зумовлена їх "службовим призначенням", специфікою створення і характером викладу матеріалу. Так, навчальні підручники і посібники, з одного боку, синтезують досягнуті на час їх створення результати наукових досліджень, з іншого боку, вони характеризуються особливою формою подачі фактичного матеріалу і теоретичних узагальнень. Тому навчальна література в ієрархії історіографічної джерельної бази займає проміжне становище між чисто науковими і науково-популярними виданнями. Вона, зазвичай, несе в собі в концентрованому виді досягнення історичної науки і водночас досить помітно впливає на формування історичних знань та історичної свідомості насамперед учнівської та студентської молоді. У роки незалежності в Україні вийшла велика кількість підручників для вищої школи.[3] Враховуючи характер цих видань, автори, як правило, лише наголошують на тому, що здійснення українізації передбачало задоволення культурно-національних інтересів національних меншин, які проживали в Україні. В означених виданнях розкриваються причини коренізації, але практично відсутній достатній матеріал, який би показував її хід і наслідки. Так, зокрема, в навчально-методичному посібнику для семінарських занять з історії України зазначається, що сутність коренізації полягала в тому, щоб "посилити (укоренити) вплив радянської влади і комуністичної партії серед населення національних республік".[10] Автори стверджують, що у процесі коренізації велика увага приділялася створенню

умов для розвитку національних меншин. Уже на середину 1920-х років було створено 12 національних районів, функціонували 954 сільські та 100 містечкових національних рад. А для представників нацменшин відкривалися національні загальноосвітні та професійно-технічні школи, технікуми, клуби, бібліотеки. У республіці працювали 12 єврейських, 9 російських, німецький, болгарський і грецький театри.[10] По суті, цим обмежується виклад матеріалу про політику коренізації нацменшин в УСРР. Щоправда, автори цілком справедливо підкреслюють, що національні меншини остаточно втратили свої здобутки в галузі культури наприкінці 1930-х років, коли у квітні 1938 р. були прийняті відомі постанови ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних шкіл на Україні" та ЦК КП(б)У і РНК УСРР "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України". Про це йдеться і в підручнику з історії України В.М.Литвина. У ньому наголошується, що уже у червні 1938 р. ХІУ з'їзд КП(б)У у своїх резолюціях визнав за необхідне "ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах".[12] розпочавши тим самим зрощення освіти в радянській Україні. З лютого 1938 року в УСРР почалася поступова ліквідація національних районів та сілрад. А у квітні 1938 року було прийнято постанову ЦК КП(б)У про переведення шкіл національних меншин на українську або російську мови викладання. Навчання мовами національних меншин в "особливих національних школах" визнавалося недоцільним і навіть шкідливим. Такі школи кваліфікувалися як "вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей".[12]

Четверту групу історіографічних джерел складає публіцистична, пропагандистська література, яка включає, насамперед, публікації державних, партійних і громадських діячів, присвячені суті, особливостям і практиці реалізації політики коренізації в УСРР у 1920-і – 1930-і роки, роботи інших авторів, які, зазвичай, безпосередньо пов'язані своїми службовими або громадськими обов'язками з політикою коренізації, брали безпосередню участь в організації радянських закладів освіти, культури, покликані забезпечувати інтереси національних меншин, були причетні до реалізації партійних настанов у сфері національних відносин. Це історіографічне джерело дозволяє поглянути на оцінки політики коренізації в середовищі партійних і радянських керівників і простежити їх погляди на суть і зміст означеного процесу в УСРР. Крім того, публіцистичні, пропагандистські твори мають певний фактологічний матеріал, що закладає основи для майбутніх конкретно-історичних досліджень. Їх автори висвітлюють досвід роботи окремих національних культурних та освітніх закладів, установ, розглядають гострі і не вирішені проблеми життя нацменшин УСРР у 1920-і – 1930-і роки. Джерела цієї групи відбивають тогочасну суспільно-політичну атмосферу в країні, дозволяють глибше розкрити вплив суб'єктивних факторів на розвиток історичної науки.

Праці публіцистично-пропагандистського характеру, в своїй основній масі з'явилися у 1920-і – на початку 1930-х років і, як правило, друкувалися на сторінках журналів, зокрема, "Радянський книгар", "Революція и национальности", "Большовик України" та ін. Вони виходили на потребу дня і насамперед тих завдань в політичній, культурній сферах, які висувалися в партійних документах, або зумовлювалися конкретним станом справ в національно-освітній, видавничій та інших галузях життя національних меншин.

Серед джерел публіцистичного характеру варто, насамперед, назвати публікації партійно-радянських дія-

чів, зокрема, М.О.Скрипника, В.П.Затонського, С.В.Косіора, П.П.Любченка, Д.З.Мануїльського М.М.Попова, П.П.Постишева, А. Хвилі, О.Г.Шліхтера та інших, в яких тиражувалися партійні настанови та завдання в національній сфері, а також розкривалися результати практичної роботи, різні підходи партійних діячів до політики коренізації та її перспектив.

Наприклад, у працях і виступах працівників НКО УСРР, зокрема, М.О.Скрипника, Я.Ряпо [17] та інших висвітлювався процес створення та діяльності шкільних та інших закладів освіти національних меншин. Але особливе місце в працях радянських урядовців-освітян займало питання про національну форму освіти національних меншин та її радянський зміст. Нарком освіти УСРР М.О.Скрипник та його прихильники прагнули у своїх працях показати позитивні результати досягнуті у 1920-і роки в справі створення мережі освітніх закладів для окремих національних меншин[16]. Водночас на початку 1930-х років багато авторів публіцистичних статей, які ще зовсім недавно розглядали лінію на коренізацію як торжество ленінсько-сталінської національної політики партії, по мірі її згортання стали вишукувати її негативні моменти, викривати "помилки" прихильників коренізації. Їх публіцистичні праці свідчать, що ситуація з освітою національних меншин в Україні стала використовуватися як чинник боротьби з прибічниками українізації і так званими українськими "буржуазними націоналістами". Характерно, що тон і напрямок у цій боротьбі задавали партійні і радянські діячі УСРР: О.Шліхтер, В.Затонський, А.Хвиля та ін. Партійно-радянські функціонери прагнули штучно протиставити українізацію школи процесам коренізації культурно-світніх установ національних меншин УСРР. У їх публікаціях і виступах піддавалися критиці та анафемі, насамперед, праці М.Скрипника, йшлося про "утиски" та "ігнорування" освітніх інтересів національних меншин, про насильницьку українізацію та дерусифікацію освіти в республіці. Так, А.Хвиля стверджував, що етнічні меншини не мають задовільної мережі культосвітніх установ,[19] а В.Затонський доводив, що мережа шкіл в Україні була складена так, що дітей російської, німецької, польської, єврейської національних меншин примушували вчитися в українській школі.[9] Зміст подібних публікацій зводився до одного: необхідності посиленої боротьби проти так званих націоналістичних негодотків та здійснення ленінської національної політики в Україні.[8] Відповідні партійні установки знайшли своє відображення у багатьох публіцистично-пропагандистських статтях, якими рясніли тогочасні газети та журнали. Звинувачення М.Скрипнику та іншим прихильникам коренізації у буржуазному націоналізмі висувалися в статтях М.Аржанова, С.Диманштейна, М.М.Єрминика, С.Жураховича, Б.Коваленка, Г.Левченка, К.Сізонова, Г.Шевченка та багатьох інших.[2] При цьому націоналістів прагнули знайти і викрити практично в усіх сферах культурно-освітнього життя: в літературі, системі освіти, видавництвах, в різних ланках управління тощо. Націоналізм знаходили навіть в теорії і практиці бібліотечної роботи.[18] Таким чином, агітаційно-пропагандистські публікації створювали віртуальну картину націоналістичного шкідництва та націоналістичних заколотів, що цілком вписувалося в сталінську концепцію посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва. Отже, публіцистичні історіографічні джерела початку 1930-х років свідчать, що висвітлення питань освіти національних меншин в УСРР на початку 1930-х років було цілком підпорядковане згортання політики коренізації, яка стала на перешкоді великодержавній політиці сталінського тоталітарного режиму. Офіційною владою

була здійснена свідомо фальсифікація фактів, явищ і процесів, що відбувалися в освітній сфері УСРР у 1920-і роки. Їх оцінка здійснювалася під кутом зору уніфікації системи освіти в СРСР. Тому ця група історіографічних джерел вимагає уважного вивчення і аналізу, співставлення з іншими джерелами з метою з'ясування об'єктивності інформації та оцінок, які вони несуть.

За тематичною спрямованістю історіографічні джерела публіцистично-пропагандистського характеру можна умовно поділити на декілька груп.

Насамперед, частину таких публікацій, складали статті або брошури, присвячені теоретичним аспектам національного питання в умовах соціалістичного будівництва. У них автори в основному тиражували ті положення з національного питання, які містилися в документах вищих партійних органів – з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також у виступах Й.Сталіна, прагнули показати торжество ленінської національної політики в радянській державі, використовуючи певний фактичний та статистичний матеріал з життя національних меншин в УСРР.[1] Характерно, що в таких публікаціях національне питання, як і сама політика коренізації, тісно пов'язувалися з завданнями соціалістичного будівництва і провідною роллю пролетаріату в здійсненні соціалістичних перетворень. По суті, національне питання розглядалося з класових пролетарських позицій. А сам робітничий клас радянської країни розглядався як рушійна сила національно-культурного будівництва.[7]

Другу групу публіцистичних пропагандистських праць становлять ті, в яких давалася загальна характеристика стану окремих національних меншин або національних районів, зокрема, Мархлевського польського, Коларівського болгарського та інших.[5] Останні публікації з'являлися переважно до ювілейних дат. У них, з одного боку, містяться спроби підтвердити на прикладі окремих нацменшин або національних районів, як це роблять автори Я.І.Большт, М.Василенко, Б. Я. Каган, Г.Цвятков, А.Глинський, А.І. Давиджієв та інші, правильність більшовицької національної політики та її торжество в радянській країні, а, з іншого боку, визначити у відповідності до партійних установок та директив певні проблеми та недоліки у політиці коренізації.

Нарешті, третя група об'єднує публікації, присвячені окремим напрямкам політики коренізації серед національних меншин УСРР. Зміст публікацій, які розкривають стан справ з видання газет і особливо книг на мовах національних меншин, висвітлюють процес створення та діяльності закладів освіти та культури національних меншин, пронизувала ідея необхідності використання їх для поширення більшовицької ідеології та здійснення соціалістичної культурної революції. З іншого боку, пропагандистські статті, як правило, акцентували увагу переважно на завданнях, які ставила радянська влада, партійні та урядові постанови, і значно менше висвітлювали конкретні результати в проведенні політики коренізації національних меншин. І це зрозуміло, адже політика коренізації була тимчасовим тактичним кроком більшовиків і з початку 1930-х років все більше набувала формального характеру, повністю ідеологізувалася і політизувалася.

П'ята група історіографічних джерел з коренізації національних меншин УСРР включає науково-довідкові та науково-допоміжні видання, які містять історичну інформацію, що стосується національної політики більшовицької партії та радянської держави у 1920-і – 1930-і роки. Цей вид джерел включає різну за своїм призначенням і змістом науково-довідкову літературу. Але спільним для цих джерел є, зазвичай, досить короткий і

лаконічний виклад тієї чи іншої події, того чи іншого історичного факту, документу, терміну, біографій радянських, партійних, громадських діячів, представників різних сфер культури тощо. Сам назва зазначених праць свідчить, що вони насамперед виконують науково-довідкову роль, хоча в них відображаються особливості розвитку історичної науки у той історіографічний період, з яким пов'язаний вихід подібних видань.

Шоста група історіографічних джерел включає документи державних, політичних і громадських організацій, наукових установ, які безпосередньо впливали на розвиток історичної науки загалом і на дослідження історії етнічних меншин УСРР у 1920-і – 1930-і роки. Історіографічне значення цієї групи джерел полягає в тому, що вони віддзеркалюють суспільно-політичні настанови суспільствознавцям, які за умов радянської тоталітарної системи змушені були ідеологічно обслуговувати її, дотримувалися офіційних оцінок, викладених у директивних документах. Ілюстрацією цього може слугувати, зокрема, постанова Всеукраїнської партійної наради в справах науки, прийнята в 1929р. У ній ставилося завдання "побудови всього наукового процесу на основі діалектичного матеріалізму і наближення змісту наукової роботи до завдань, які були висунуті реконструктивним періодом".[15] По суті це свідчило про остаточне підпорядкування суспільних наук, включаючи й історичну, сталінській ідеології та політиці. Аналогічний зміст пронизує і постанову ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. "Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР". У ній колектив відомих вчених звинувачувався у підготовці праць, які містять "грубі політичні помилки та перекозчення буржуазно-націоналістичного характеру". Критиці було піддано К.Гуслистою, М.Петровського, М.Супруненка, Ф.Ястребова, С.Білоусова. У постанові йшлося про відхід від більшовицького принципу партійності, відходження "реакційних вигадок українських націоналістичних істориків", негативний вплив на викладання історії у вищих навчальних закладах. Загалом ця постанова свідчить про ту ідеологічну атмосферу, яка створювалася сталінським тоталітарним режимом в середовищі науковців, зокрема істориків. Власне, істориків примушували взяти на озброєння ідеї "короткого курсу історії ВКП(б)". Своім змістом постанова позбавляла істориків звертатися до національної тематики або до вивчення етнічних громад в УРСР, так як це могло бути використано для звинувачення у націоналізмі.

З метою формування необхідної як суспільної, так і наукової думки в роки здійснення та згорання коренізації ухвалювалися постанови не лише вищих, але і місцевих партійних і радянських органів. Наприклад, з 1933 року, коли в УСРР було розпочато чергову кампанію боротьби з націоналістичними ухилами вийшла низка постанов місцевих партійних органів.[6] зміст яких зводився до одного: необхідності посиленої боротьби проти так званих націоналістичних недобитків та за здійснення ленінської національної політики в Україні. Ці публікації передають ту політичну і морально-психологічну атмосферу, яка створювалася в радянському суспільстві сталінським керівництвом з метою припинення українізації, політики коренізації загалом та здійснення, по суті, в СРСР уніфікації всіх сфер суспільного і культурного життя. Таким чином, означені історіографічні джерела показують як в УСРР нагніталася атмосфера загального психозу і ненависті навколо людей, на яких навішувався ярлик націоналістів і які, насправді, прагнули через продовження політики коренізації забезпечити гарантії національної самобутності не лише для українців, а також і для національних мен-

шин, що проживали в республіці. Справжня мета цієї кампанії полягала, як уже зазначалося, в тому, щоб опорочити М.Скрипника і очолюваний ним комісаріат освіти УСРР, показати тим, хто ще прагнув продовжувати політику коренізації, чим це може закінчитися. Загалом розпочалася кампанія виправлення "перекручень" попередньої діяльності НКО УСРР ("насиленницької українізації та дерусифікації").[4] Вся практика і теорія минулого етапу національно-культурної політики, здійснюваної НКО УСРР, проголошувалася витвором "націоналістичної фантазії М.Скрипника".[20]

На жаль, радянські історики були позбавлені можливості об'єктивного аналізу відповідних документів. Науковців, по суті, примушували сприймати офіційні партійно-радянські документи як джерела найбільш достовірні, такі, що реально відображають історичний процес. Хоча, насправді, документи партійних і державних органів, висновки і оцінки, що містилися в них, а також у виступах партійно-радянських функціонерів відбивали в умовах тоталітарної влади політику коренізації в УСРР лише під кутом панівних ідейно-політичних постулатів. Але тогочасна методика роботи істориків з документами зумовлювала обов'язковість дослідження історичних тем в офіційно дозволених рамках.

Крім означених існують й інші історіографічні джерела, які формально не "вписуються" у запропоновану класифікацію, але відіграють важливу роль у пізнанні і осмисленні процесу коренізації національних меншин УСРР у 1920-і – 1930-і роки. Йдеться, зокрема, про мемуарну літературу, про дослідження з методології та джерелознавства історичної науки, про бібліографічні покажчики тощо.

Загалом джерельна база історіографії політики коренізації національних меншин в Українській РСР включає різні групи носіїв історіографічної інформації, які розкривають зміст, особливості здійснення, практичні результати означеної політики. Комплексне і критичне використання історіографічних джерел дозволяє простежити зародження, розвиток і збагачення знань про історію національних меншин в радянській Україні 1920-х – 1930-х років, суть та особливості їх коренізації, встановити повноту дослідження вузлових аспектів проблеми, виявити недостатньо або мало вивчені питання.

1. Аколов С. Октябрь и успехи национального строительства. – Х.: Партиздат, 1932. – 64 с.; Андрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве Украины // Революция и национальность. – 1930. – №8-9. – С.35-41; Великовський М. Задачи национальной политики в свете решений XVI съезда // Революция и национальность. – 1930. – №4-5. – С.12-22; Гитлянський А. Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальность. – 1931. – №9. – С.35-44; Диманштейн С. VI съезд Советов и нацвопрос // Революция и национальность. – 1931. – №4. – С.9-27; Диманштейн С. Идеологическая борьба в национальном вопросе // Революция и национальность. – 1930. – №3. – С.3-29; Диманштейн С. Ленинская национальная политика и XVII съезд партии // Революция и национальность. – 1934. – №1. – С.1-8; Період будівництва соціалізму – період розквіту національних культур // Агітатор. – 1931. – №28. – С.78-87; Річицький А. Национальное питання доби наступу соціалізму в світлі постанов XVI з'їзду ВКП(б). – К.: Пролетар, 1931. – 88 с.; Сенченко А. Национальное питання в період розгорнутого соціалістичного наступу на всьому фронті // Більшовик України. – 1930. – №17. – С.47-61; Диманштейн С. Отношение марксизма-ленинизма к вопросу об ассимиляции национальностей // Революция и национальность. – 1935. – №7. – С.57-74; Трайнин И. Вопросы национальной культуры // Революция и национальность. – 1934. – №1. – С.32-44; Шусь О. КП(б)У в боротьбі за ленинську національну політику. – Х.: На варті, 1932. – 96 с. 2. Аржанов М. Буржуазный национализм – орудие подготовки антисоветских интервенций: (Критика Хвильового, Аварського, Скрипника) // Революция и национальность. – 1934. – №6. – С.1-12; Диманштейн С. Сильнее огонь по националистическим уклонам (из доклада на заседании общества старых большевиков): [Критика М.Скрипника] // Фронт науки и техники. – 1934. – №1. – С.56-62; Ерминик М.М. Националистичні ухили Скрипника в питаннях кримінальної політики // Революційне право. – Харків. – 1934. – №4. – С.20-33; Журавович С. Националистичний мотлох – за поріг партії // Партактивіст. – 1933. – №13. – С.33-36; І.Р. Осередок Одеської обласної освіти не виправляє націоналістичних помилок // Партактивіст. – 1933. – №13. –

С.36-38; Коваленко Б. Школа націоналістичного ухилу М.Скрипника: [Скорочений уривок статті "Класова боротьба на новому етапі та націоналістичний ухил М.Скрипника"] // Життя і революція. – 1933. – №10. – С.63-75; Левченко Г. Викоренити націоналістичне шкідництво у підручниках з мови. – Харків, 1934. – 31 с.; С.Д. Боряба с национализмом и уроки Украины // Революция и национальность. – 1934. – №1. – С.15 – 22; Сафаров Н. Против извращения нацполитики // Революция и национальность. – 1933. – №4. – С.74-77; Сізонов К. Розбити до кінця націоналістичну концепцію Скрипника в питаннях пролетарської диктатури // Революційне право. – 1934. – №2. – С.5-19; Шевченко Г. В боротьбі за стабільний підручник: [Критика "українського націоналізму"] // Комуністична освіта. – 1934. – №4. – С.50-71; С.Д. Боряба с национализмом и уроки Украины // Революция и национальность. – 1934. – №1. – С.15-22 та ін. 3. Бойко О. Історія України ХХ століття. – Ніжин, 1994. – 558 с.; Історія України: нове бачення. – У 2-х т. – Т.2. – К.: Україна, 1996. – С. 202-207; Історія України. / Авт. кол. Ю.Д. Зайцев, В.К. Баран, Я.І. Грицак та ін. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.; Новітня історія України (1900-2000). – К.: Вища школа, 2000. – 633 с. та ін. 4. В.П. Лівідувати збочення національної політики в школі // Комуніст. – 1933. – 25 бер. – №82. – С.3. 5. Василенко М. Один из многих: К пятилетию юбилею Мархлевского польского района // Революция и национальность. – 1930. – №4-5. – С.38-47; Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Х.: Центриздат, 1931. – 80 с.; Глинский А. Досягнення і хиби в роботі серед національних меншостей. – Х.: Пролетар, 1931. – 80 с.; Цвятков Г. Коларовскому болгарскому району 10 лет // Революция и национальность. – 1935. – №10. – С.46-51; Давиджидзе А.И. Национально-культурно строительство на трудящиеся се болгары в УССР и АМРСР. – Х.; К.: Укрдзержнацензат, 1930. – 83 с.; Каган Б.Я. Пять лет Сталиндорфского еврейского района. – М.: Дер Эмес, 1935. – 74 с.; Каган Б.Я. Сталиндорф. – К.: Радянське будівництво і право. – 1935. – 64 с.; Кац М. Увага роботі серед нацменшостей // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1930. – №2. – С.12-14; Ройтман С. Про партроботу в німецьких районах // Партактивіст. – 1933. – №15. – С.30-32. Больдт Я.І. Национальный немецкий район до своего десятилетия. // Радянська Україна. – 1935. – №4. – С. 18-21. 6. Вукрити та розтрощити шкідницьку роботу ворожих елементів: (Резолюція Чернігівського облпробюро та облбюро на повідомлення ЦК ВКП(б) про смерть тов. Скрипника) // Комуніст. – 1933. – 11 лип.; Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та завдання боротьби з ними: (Резолюція партактиву м.Києва на доповідь М.Попова) // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 17 лип.; Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та завдання боротьби з ними: (Резолюція партактиву м.Вінниці на доповідь М.Кіллерога) // Комуніст. – 1933. – 28 лип.; Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та завдання боротьби з ними: (Резолюція партактиву м.Дніпропетровська на доповідь В.Чубаря. 11 лип. 1933 р.) // Комуніст. – 1933. – 29 лип.; Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та завдання боротьби з ними: (Резолюція партактиву м.Сталіно на доповідь В.Затонського 13 липня) // Комуніст. – 1933. – 30 лип.; Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та завдання боротьби з ними: (Резолюція партактиву м. Одеси на доповідь П.Любченка 13 липня) // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 22 лип. 7. Демченко М. Национальные питання та пролетаріат. – Х., К.: Держвидав України, 1930. – 112 с.; Диманштейн С. Реконструктивный период и работа среди национальностей СССР // Революция и национальность. – 1930. – №1. – С.9-19; М.-КО Я. Клясова боротьба й національне питання в період розгорнутого соціалістичного наступу // Більшовик України. – 1931. – №2. – С.52-64; Потапчик М. Робітничая кляса України в національно-культурному будівництві // Більшовик України. – 1932. – №5-6. – С.123-134. 8. Затонський В.П. Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – М., 1934; Затонський В.П. Национально-культурное будівництво і боротьба проти націоналізму: (Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН). – К.: Партвидав, 1934. – 64 с.; Косіор С.В. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні: Доповідь на листопадному об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – №8 – 9. – С.205-244; Любченко П.П. Промова по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухилинцям. (Промова на об'єднаному листопадному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – №10. – С.186-207; Манульський Д.З. Завдання чистки Київської партійної організації: (Критика здійснення національної політики попереднім наркомосом). – Вісті ВУЦВК. – 1933. – 29 трав.; Попов М.М. Перетворити Україну на зразкову республіку (Промова на об'єднаному листопадному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У // Червоний шлях. – 1933. – №10. – С.174-185; Постишев П.П. З промови на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У (Про боротьбу з націонал-ухилинами) // Життя і революція. – 1933. – №11-12. – С.131-144; Хвилья А. Знищити український націоналізм та його агентуру // Більшовик України. – 1933. – №13-14. – С.65-76; Шліхтер О.Г. Боротьба проти національних ухилів на сучасному етапі (Збірка). – Х.: Партвидав, 1933. – 84 с.; Шліхтер О.Г. Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою // Більшовик України. – 1933. – №13-14. – С.52-64 та ін. 9. Затонський В.П. Национально-культурное будівництво і боротьба проти націоналізму. Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН. – Х.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 64 с. 10. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / за ред. В.М.Литвина. – К.: Знання, 2006. – С.357. 11. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. 12. Литвин В.М. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2006. – С.152. 13. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938). – К.: Генеза, 2003. – 445 с.; Гриневич В.А., Даниленко В.М. Кульчицький С.В. та ін. Україна і Росія в історичній ретроспективі: радянський проект для України. – К.:

Наукова думка, 2004. – 530 с. та ін. 14. *Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938).* – К.: Генеза, 2003. – С.192, 193. 15. *Постанова* Всеукраїнської партійної наради в справах науки // Вісті ВУАН. – 1929. – №7-8. – С.18. 16. *Скрипник М.* Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Більшовик України. – 1931. – №12. – С.16-33; №13-14. – 23-39. 17. *Скрипник М.О.* Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції: Скорочена доповідь на VII Всесоюзному з'їзді робітників освіти СРСР // Більшовик України. – 1929. – №7-8. – С.31-48; *Скрипник М.О.* Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Х., 1929. – 73 с.; *Скрипник М.О.* Нові лінії в

національно-культурному будівництві. – Х.: Держвидав України, 1930. – 64 с.; *Скрипник Н.О.* Культурное строительство в СССР. – Х.: Пролетар, 1931. – 48 с.; *Ряппо Я.П.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 113 с.; *Ряппо Я.П.* Радянське студентство. – Х., 1928. – 48 с. та ін. 18. *Фельдштейн М., Грібченко О.* Проти націоналізму в теорії та практиці бібліотечної роботи // Комуністична освіта. – 1934. – №4. – С.10-18. 19. *Хвиля А.* Бойові завдання роботи школи // Більшовик України. – 1933. – №11. – С.67. 20. *Шліхтер О.* Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик.

Надійшла до редколегії 15.04.09

О. Комаренко, доц., В. Василенко, асп.

МІСЦЕ КУЛЬТУРНИХ ТА ПРИРОДНИХ ПАМ'ЯТОК КРАЇН СНД У СПИСКУ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО

На основі аналізу Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО досліджено місце культурних і природних пам'яток у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Analyzing the Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage UNESCO, the author studies the place of the cultural and natural sights of countries of the CIS in List of world heritage of UNESCO

ЮНЕСКО – це організація, що покликана зберегти мир у світі шляхом поширення наукових, освітніх і культурних зв'язків. Культурні та природні пам'ятки є важливими елементами розвитку для держав світу. Особливо, це актуально для країн СНД, які протягом довгого часу не мали власної державності. Країни пострадянського простору співпрацюють з ЮНЕСКО щодо збереження їхньої культурної спадщини. Дана тема розроблялася в науковій літературі, але в основному це стосувалося оцінки Конвенцій ЮНЕСКО щодо охорони культурної спадщини. Зокрема, варто згадати про дослідника В. Акуленка [1], який головну увагу приділяв міжнародному праву охорони культурної спадщини взагалі та розглядав головні конвенції ЮНЕСКО щодо даної проблеми. Автор торкається й роботи країн СНД щодо збереження культурної спадщини, але обмежується Угодою 1992 року про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження, а також розглядає інші міжнародні договори, які підписали держави пострадянського простору в галузі культури. Також проблемам правової охорони культурних цінностей у Конвенціях ЮНЕСКО присвячена робота дослідника В. Максимова [6], який подає цінний фактологічний матеріал щодо основних положень. Він же деякою мірою узагальнив реалізацію норми і принципів Конвенцій ЮНЕСКО у внутрішній правопорядок України. Дослідниця О. Мельничук [10] присвятила свою роботу міжнародно-правовим засадам формування Списку всесвітньої культурної та природної спадщини. Це є надзвичайно важливим для нашого дослідження, адже авторка докладно зупинилася на розгляді таких питань, як Комітет і Фонд всесвітньої спадщини. Вона подала цінний матеріал щодо культурних пам'яток країн світу, при цьому значну увагу приділила Україні та проблемам, які пов'язані з можливістю виключення об'єктів зі Списку всесвітньої спадщини, але проблеми збереження культурних пам'яток держав пострадянського простору вона не розглядає. Дослідники І. Мартиненко [7; 8], Т. Каткова [4] також розглядають дану проблематику з точки зору професійних юристів. Тому автори пропонованої статті вважають за необхідне зробити спробу дослідити місце культурних і природних пам'яток країн СНД в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, де головним буде історичний аспект взаємовідносин країн пострадянського простору і ЮНЕСКО, прослідкувати за якими критеріями відбиралися дані пам'ятки та показати перспективи подальшої співпраці держав СНД та ЮНЕСКО в питанні збереження культурних і природних пам'яток.

Перш за все варто зазначити, що в 1972 році ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону всесвітньої

культурної і природної спадщини, в якій під визначенням "культурна і природна спадщина" розуміються: "пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізолюваних чи об'єднаних побудов, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких являє видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; визначні місця: твори людини або спільні творіння людини і природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології"[5]. Забезпечення щоденного керівництва справами Конвенції – основна функція Центру всесвітньої спадщини [14].

Одразу слід звернути увагу на критерії відбору для внесення об'єктів в Список всесвітньої спадщини. Критерії визначення культурної спадщини і природної спадщини відрізняються, що зумовлене фізичними відмінностями об'єктів. Об'єкт визнається носієм універсальної цінності і включається до Списку, якщо він відповідає хоча б одному критерію і відповідним умовам цілісності [10, с. 287]. Тому на нашу думку, варто навести весь перелік критеріїв:

культурні: (i) Об'єкт є шедевром людського творчого генія; (ii) Об'єкт свідчить про значний взаємовплив людських цінностей в даний період часу або в певному культурному просторі, в архітектурі або в технологіях, в монументальному мистецтві, в плануванні міст або створенні ландшафтів; (iii) Об'єкт є унікальним або принаймні винятковим для культурної традиції або цивілізації, яка існує до цих пір або вже зникла; (iv) Об'єкт є видатним прикладом конструкції, архітектурного або технологічного ансамблю або ландшафту, що ілюструє значущий період людської історії; (v) Об'єкт є видатним прикладом людської традиційної споруди, з традиційним використанням землі або моря, будучи зразком культури (або культур) або людської взаємодії з навколишнім середовищем, особливо якщо вона стає вразливою через сильний вплив необоротних змін; (vi) Об'єкт безпосередньо або матеріально пов'язаний з подіями або існуючими традиціями, з ідеями, віруваннями, з художніми або літературними творами і має виняткову світову важливість. (На думку комітету ЮНЕСКО цей критерій повинен переважно використовуватися разом з яким-небудь ще критерієм або критеріями); *природні:* (vii) Об'єкт є природним феноменом або простором виняткової природної краси і естетичної важливості; (viii) Об'єкт є видатним зразком головних етапів історії Землі, зокрема пам'ятником минулого, символом геоло-

гічних процесів, що відбуваються, розвитку рельєфу або символом геоморфічних або фізіографічних особливостей; (ix) Об'єкт є видатним зразком екологічних або біологічних процесів, що відбуваються, в еволюції і розвитку земних, прісноводних, берегових і морських екосистем і рослинних і тваринних співтовариств; (x) Об'єкт включає найбільш важливе або значне природне місце існування для збереження в ній біологічного різноманіття, зокрема зникаючих видів виняткової світової цінності з погляду науки і охорони [3]. Однак, ми подали таку детальну інформацію про культурні та природні критерії відбору пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО не випадково, на нашу думку, варто більш конкретно зупинитися на пам'ятках країн СНД та показати, за якими критеріями їх відбирали.

Отже, інформацію про ці пам'ятки нам дає Офіційний сайт "ЮНЕСКО-Спадщина" [12]. Друга світова війна спричинила великі втрати в країнах СНД. Особливо постраждала Білорусія і Україна. В Білорусії були зруйновані замки країни, що раніше охороняли країну. Все ж вдалося зберегти і відновити деякі пам'ятки. Несвіжський (рік включення – 2005, культурні критерії – iii, iv, vi) і Мирський замки (рік включення – 2000, культурні критерії – ii, iv) в різний час були резиденцією князів Радзівілів. Несвіжський був зруйнований в ході багатьох воєн, але кожий з князів намагався відновити його. В Список ЮНЕСКО також внесені і природні пам'ятки – Біловезька Пуща (рік включення 1979, 1992, природні критерії – vii). А в Україні особливо цінні природа карпатських лісів, в яких вдалося зберегти недоторканими великі площі стародавніх буків. В Києві в Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО внесені Києво-Печерська Лавра та Софія Київська (рік включення – 1990, культурні критерії – i, ii, iii, iv). Також історичний центр міста Львова (рік включення – 1998, культурні критерії – ii, v) – культурна пам'ятка нашої країни.

На думку авторів, варто згадати, що в разі невиконання країною своїх зобов'язань, записаних у Конвенції, їй загрожує вилучення її пам'яток зі Списку світової спадщини. Зокрема, в Україні постала загроза можливості включення Києво-Печерської Лаври зі Списку через невирішеність питання про зруйнування частини архітектурного комплексу – ворота і огороження на в'їзді в нижні печери. Про загрозу ушкодження чи загибелі пам'ятки Комітет світової спадщини інформують окремі особи, неурядові організації, окремі групи населення [14, 32]. Якщо ця інформація підтверджується, то об'єкт заноситься до Списку загроженої світової спадщини. Дійсно, в Україні, ця проблема є досить актуальною. Триває масова забудова охоронних зон об'єктів культурної спадщини будинками та спорудами, які негативно впливають як на технічний стан пам'яток, так і руйнують їх автентичну масштабність (Софія Київська, Києво-Печерська Лавра, Андріївська церква та ін.) [13, 59]. Говорячи про країни Закавказзя, варто звернути увагу на такі культурні пам'ятки Вірменії. Це – Монастирі Ахпат і Сангін (рік включення в Список – 1996, 2000; культурні критерії: ii, iv), які були споруджені в період розквіту Вірменії при правлінні династії К'юрикян (X – XIII ст.). Комплекси представляють собою кращі зразки епохи розквіту вірменської релігійної архітектури, унікальний стиль якої сформувався при змішанні візантійських і кавказьких традицій. Інша пам'ятка цієї країни – Кафедральний собор і церкви Ечміадзина і археологічна пам'ятка Звартноц (рік включення – 2000, культурні критерії – ii, iii), які являються видатними елементами культурної спадщини вірменської церковної архітектури. Говорячи про Азербайджан, важливо зазначити, що 3 липня 2003 року в "список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що знаходиться під загрозою" було включено Кріпосне місто Баку. Причиною внесення в даний Список став землетрус, що відбувся в листопаді 2000 року, в результаті якого на території цієї пам'ятки

було зруйновано 300 побудов [7, 394]. Доречі, не тільки це загрожує всесвітній спадщині людства. Зокрема, водна стихія загубила ряд історичних пам'яток Центральної Європи. Тоді країни повинні активно залучатися до збереження культурних пам'яток. Список всесвітньої спадщини, що знаходиться під загрозою потрібен для того, щоб залучити світову громадськість до прийняття мір для їх спасіння. Грузія, хоч зараз і не входить до країн СНД, деякий час була в Співдружності. Її пам'ятки, що входять до всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: Кафедральний собор Баграті і монастир Гелаті (рік включення – 1994, культурні критерії – iv) – це також важливі архітектурні елементи. Тобто, як ми бачимо, країни Закавказзя намагаються співпрацювати з ЮНЕСКО щодо включення їхніх пам'яток в Список всесвітньої спадщини, хоча перелік даних пам'яток невеликий. Тепер звернемо увагу на інші країни СНД, зокрема, на Казахстан. Пам'ятки, що представляють цю державу в Списку всесвітньої спадщини – це Мавзолей Ходжи і Ахмеда Яссами (рік включення – 2003, культурні критерії – i, iii, iv) – одна з важливих пам'яток країни; Петрофіги археологічного ландшафту Тамгали (рік включення – 2004, культурні критерії – iii) – 5 тис петрогліфів (наскальних малюнків).

В Списку всесвітньої спадщини серед країн СНД Російська Федерація представляє найбільшу кількість культурних пам'яток. Зупинимося на деяких з них: Московський Кремль і Красна Площа (рік включення – 1990, культурні критерії – i, ii, iv, vi) – зосередження шедеврів православної архітектури: Історичний центр Санкт-Петербурга і пов'язані з ним групи пам'яток (рік включення – 1990, культурні критерії – i, ii, iv, vi) – в архітектурі міста співіснують різні стилі як барокко і класицизм, що можна побачити на прикладі Адміралтейства, Зимового палацу, Мраморного палацу та Ермітажу; Історичні пам'ятники Великого Новгороду і околиць (рік включення – 1992, культурні критерії – ii, iv, vi) – центр православної духовності і архітектури в IX ст. Його середньовічні пам'ятники, церкви і монастирі, а також фрески Феофана Грека (вчителя Андрія Рубльова) наглядно демонструють значний рівень архітектурної і художньої творчості; Історико-культурний комплекс Соловецьких островів (рік включення – 1992, культурні критерії – iv) – безліч пам'яток історії і культури, що відносяться до монастирського періоду, що розпочався в першій половині XV ст.; Недоторкані ліси Комі (рік включення – 1995, природні критерії – vii, ix) – в склад об'єкта входять рівнинні тундри, гірські тундри Урала, а також один з великих масивів первинних кореальних лісів, що вціліли в Європі; Вулкани Камчатки (рік включення – 1996, 2001, природні критерії – vii, viii, ix, x) – це один з найбільш цікавих вулканічних районів світу, де сконцентрована велика кількість діючих вулканів; Озеро Байкал (рік включення – 1996, природні критерії – vii, viii, ix, x) – водоймище зберігає 20 % всіх світових запасів прісної води; "Золоті гори Алтаю" (рік включення – 1998, природні критерії – x) – різноманітний рослинний покрив, ландшафт, об'єкт включає три зони; Історико-архітектурний комплекс Казанського кремля (рік включення – 2000, культурні критерії – ii, iii, iv) – Кремль включає видатні історичні будівлі XVI – XIX ст., побудовані на руїнах більш ранніх споруд X – XVI ст.; культурного Куршська коса (рік включення – 2000, культурні критерії – v) – збереження цього ландшафту стало можливим лише завдяки невпинній боротьбі людини з процесами ерозії; Цитадель, Старе місто і кріпосні споруди Дербента (рік включення – 2003, культурні критерії – iii, iv) – місто зберегло середньовічний характер; Ансамбль Ново-дівочого монастиря (Москва) (рік включення – 2004, культурні критерії – i, iv, vi) – пам'ятка являвся однією з ланок в ланцюжці монастирських ансамблів, об'єднаних в оборонну систему міста; Природний комплекс заповідника Острів Врангеля (рік включення – 2004, природні критерії – ix, x) – об'єкт спадщини включає острів Врангеля і ост-

рів Геральд. Тут відмічається велике біорізноманіття; Історичний центр Ярославля (рік включення – 2005, культурні критерії – ii, iv) – відомий своїми церквами. Ми згадали не всі культурні та природні пам'ятки країн СНД, однак, вже можна побачити місце культурних цінностей держав пострадянського простору в Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

На нашу думку, вартий уваги ще такий об'єкт, як Ду-га Струве, на території не однієї країни СНД (Російської Федерації, України, Республіки Молдова, Білорусії). Окрім того, вона простягається на території Норвегії, Швеції, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви). Це – ланцюг старих опорних пунктів, які дозволили точно встановити форму і розмір нашої планети. Важливість внесення її в Список полягає не тільки в тому, що вона розташована в 10 країнах світу, але й тому, що до цього часу об'єктів в Списку, що відносяться до проблем геодезії і картографії не було. За останні роки пам'ятки країн СНД (Азербайджан, Росія та ін.) були взяті під охорону ЮНЕСКО, що говорить про подальшу співпрацю цих держав в цій проблемі.

На думку авторів, ще потрібно вказати й на таку проблему, як охорону підводної культурної спадщини, адже це також матеріальна спадщина людства. Багато країн СНД не є учасниками даної Конвенції. Внутрішнє законодавство цих держав фактично не регулює відносини, що зв'язані з охороною підводної археологічної спадщини. Ця прогалина повинна бути заповнена. При цьому орієнтиром може стати Модельний закон "Про об'єкти культурної спадщини", основні положення якого враховані, наприклад, російськими і українськими законодавцями при прийнятті своїх національних законів [9, с. 61]. На нашу думку, країни-учасниці СНД мають поставити собі одне з головних завдань – ратифікувати цей документ. Адже ця Конвенція – одна з складових культурної діяльності ЮНЕСКО.

Включення об'єктів є важливим для кожної країни, основні переваги можна звести до наступного короткому переліку: "додаткові гарантії збереженості і цілісності унікальних природних комплексів; підвищення престижу територій і установ, що ними управляють..." [2]. Варто зазначити, у кінці 1990-х років був проведений аналіз складу Списку, який показав, що співвідношення природних та культурних ділянок всесвітньої спадщини складає 1:3. Цей аналіз також виявив, що приблизно половина ділянок культурної спадщини знаходиться у європейських країнах. Також нерівномірно представлені різні типи культурної спадщини: приблизно по 30% – археологічні та історичні місця, та біля 20% – релігійні пам'ятки християнства [4, 99 – 100]. Згідно цього, можна зробити висновки, що європейські держави більш активно вирішують питання включення пам'яток своєї країни до Списку всесвітньої спадщини, на відміну від азійських, а до останніх ми відносимо частину держав СНД: Узбекистан, Туркменистан, Таджикистан,

Киргизстан, Казахстан. Але ці країни все рівно намагаються співпрацювати з ЮНЕСКО в галузі культури.

Отже, в результаті проведених авторами наукових пошуків можна визначити, що країни СНД, ставши на шлях незалежної зовнішньої політики, почали проводити власну політику щодо збереження своєї культурної спадщини. Найактивніше діє Російська Федерація, це можна побачити, порівнявши кількість об'єктів цієї держави та інших країн пострадянського простору. Україна, нажалі, представлена невеликою кількістю пам'яток. На нашу думку, це пов'язане з небажанням уряду виконувати основні вимоги ЮНЕСКО щодо охорони культурної спадщини. Невелика кількість культурних і природних пам'яток належать азійським країнам, але неодмінно потрібно зазначити, що ці держави активно діють щодо збереження їхньої спадщини. Держави СНД постійно проводять семінари, конференції, симпозиуми щодо охорони культурної і природної спадщини, що дає змогу зберегти пам'ятки природи і культури для майбутніх поколінь. На думку авторів є всі підстави вважати, що при подальшій активній співпраці країн СНД та ЮНЕСКО щодо збереження всесвітньої спадщини, при допомозі урядів країн в цьому питанні можна врятувати культурні і природні цінності пострадянських країн.

1. Акуленко В., Мельничук О. Міжнародне право охорони культурної спадщини / В. Акуленко, О. Мельничук // Пам'ятки України: історія та культура. – № 1, 2005 – с. 144–153. 2. Буторин А.А. Всемирное наследие – преимущество от включения территорий в Список всемирного наследия ЮНЕСКО (Фонд "Охрана природного наследия") [Электронный ресурс] / А. Буторин – 2004. – Режим доступа до статті: <http://heritage.unesco.ru/index.php?id=100&L=9> – Сайт всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. 3. Всесвітня спадщина [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://nasledie.unesco.ru/foto/vsemirnoe-nasledie/unesco_foto_2.html – сайт ЮНЕСКО на російській мові з всесвітньої спадщини. 4. Каткова Т. Г. Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини: правові аспекти / Т. Г. Каткова – Х., 2007. – 181с. 5. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия. – Режим доступу: www.unesco.ru/docs/convention – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 6. Максимов В. В. Правова охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 1997. – 16с. 7. Мартыненко И. Э. Конвенции ЮНЕСКО по защите культурного наследия: проблемы реализации в национальное законодательство / И. Э. Мартыненко // Университетські наукові записки. – 2007. – №2. – с. 386 – 395. 8. Мартыненко И. Э. Международно-правовая охрана подводного культурного наследия / И. Э. Мартыненко // Международное публичное и частное право. – 2003 – № 3. – с. 56 – 61. 9. Мельничук О. І. Міжнародно-правові засади формування Списку всесвітньої культурної та природної спадщини / О. І. Мельничук // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – с. 285 – 288. 10. Соглашение о возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. – К., 2002. – с. 319 – 320. 11. Список объектов Всемирного Наследия (на 01.01.2007) / адаптированный перевод – В.Р. Крогиус, Н.В. Макасовский – Режиму доступу: <http://heritage.unesco.ru/index.php?id=30&L=9> – Сайт "ЮНЕСКО – Наследие". 12. Терес Н. В. Співробітництво України і ЮНЕСКО з питань охорони і збереження історико-культурної спадщини / Н. В. Терес // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць / Київський нац. університет ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнародних відносин. – Київ, 2008. – Вип. 74, ч. 1. – С. 59–62. 13. World Heritage Information Kit – Режиму доступу: <http://www.nhpfund.org/files/world-heritage-information-kit-en.pdf> – Сайт Фонду "Охрана природного наследия".

Надійшла до редколегії 20.04.09

Д. Литвинова, асп.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЩИНА СЛОВ'ЯНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ВІРА: ДІЯЛЬНІСТЬ ТА КЛЮЧОВІ ІДЕОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ

У статті було проаналізовано діяльність та основні ідеологічні мотиви неоязичницької общини міста Дніпропетровська Слов'янська Православна Віра.

The article presents analysis of the activity and the basic ideological reasons of a neopagan community "Slavianskaya Pravoslavna Vera" by Dnepropetrovsk.

Тема відродження язичництва в світі взагалі та зокрема в Україні неодноразово підіймалася в наукових дослідженнях західних та вітчизняних вчених. Серед

них праці Сари М. Пайк "Earthly Bodies, Magical Selves. Contemporary Pagans and the Search for Community"[4], Адриана Івахива "The Revival of Ukrainian Native

Firth"[3], Кена Даудена "European Paganism"[2], Виктора Шнирельмана "Неоязычество и национализм"[14], Галини Лозко "Українське язичництво"[8], "Коло Свароже. Відроджені традиції"[7] та ін.

Перед сучасною українською етнологічною наукою постає багато несподіваних питань. Одне серед них – це бурхливий розвиток різноманітних неязичницьких громад, більшість з яких позиціонують себе самостійними релігійними організаціями, але часто привласнюють собі також соціальні і наукові функції. В деяких випадках їхня діяльність постає досить неоднозначною та суперечливою, що потребує пильного наукового розгляду цього феномену.

Цікавим прикладом такого товариства є дніпропетровська громада під назвою Слов'янська Православна Віра. Під її егідою був створений молодіжний клуб "Слов'янська молодь". Ідейним натхненником цього руху став Святослав Миколайович Сва, що стверджує про себе, що він має професійну освіту з генетики, а в минулому займався науковими дослідженнями з цього фаху[1].

В його вченні простежується дуже сильний вплив інглізму, хоча цей досить агресивний рух більш притаманний для Росії. Засновник цієї течії з центром в Омську – Олександр Хіневич. За поглядами послідовників, назва походить від арійського слова "інглія", що означає "божественне первісне полум'я, що породило життя у всесвіті". Поклоняються в першу чергу богу Роду та сонцю. Також цьому руху притаманне досить агресивне ставлення до християнства, расистські та антисемітські теорії[9, с. 356]. Деякі організації цього руху як наприклад "Местная асгардская славянская община древнерусской инглистической церкви православных староверов-инглингов" були заборонені в Росії як екстремістські в 2004 році[10].

Серед інших неоязичницьких громад, як наприклад у рідновірів, поширене уявлення, що весь пантеон богів є лише проявом, іпостасями єдиного відвічного Бога, наприклад Рода. Це, на наш погляд, є впливом сучасних авраамічних релігій та надає цим течіям монотеїстичних барв. Деякі глави українських рідновірських громад навіть висловлюються за об'єднання всіх релігій світу в єдину світову релігію, бо вважають Бога єдиним, Всевишнім. Але послідовники Святослава Миколайовича жорстко відокремлюють себе від інших підкресленою політеїстичністю вірування. Аргументується вона тим, що у всіх релігійних писаннях указується на те, що Боги створили людину за своїм образом та подобою. Це означає, що спосіб зародження життя – поєднання чоловічої та жіночої клітин в єдине ціле і є основа Божественного творіння життя на Землі і в Всесвіті. Вони проводять паралель між рослинами та тваринами, що не можуть подовжити свій рід самі (забуваючи про безстатеве розмноження та партеногенез), а помирають всі поодиноці, і богами, послідовно подовжуючи це логічне коло до тези: політеїзм – це життя, монотеїзм – це смерть. Всевишні Боги породжують чоловіче (Сварог) і жіноче (Лада), весь пантеон земних Богів, що творять і породжують прав – небесний світ, яв – земний світ та нав – підземний світ. Монотеїзм і політеїзм розуміються як дві протилежні форми релігій, що разом окреслюють початок та кінець життя живих організмів[1].

Також згідно зі вченням Слов'янської Православної Віри, 2000 років назад територію Європи та Азії займала так звана Ведична культура. Ще був буддизм та незначною мірою іудаїзм. А Веди поділялися на дві частини в залежності від споконвічного уявлення про створення Світу – православні та східні. Православні Веди розповсюджувалися по території Європи, східні – у Китаї, Індії, Іраку, Ірані, Афганістані, Сирії, на півночі Аф-

рики та на Близькому Сході. Православні Веди – це споконвічний політеїзм, східні Веди – це споконвічний монотеїзм. Волхви, що сповістили про народження Христа – були представниками так званої Ведичної релігії. За легендою неоязичників, виховувався та вчився до 30 років Ісус у волхвів, а потім повернувся на свою батьківщину, аби виправити свій народ, донести до свого народу сенс істинно безгрішного способу життя на світі, який він усвідомив, знаходячись у середі Ведичної культури. Але, звичайно ж, він не був почутий. На його рідній землі правла своя релігія, споконвічно зароджена разом з зародженням євреїв – іудаїзм. Його розіп'яли, як і належало іновірцю. А от проповіді його наштотували їдеїв на думку, як можна створити потужну ідеологічну зброю проти інших релігій за образом того, як намагався створити Ісус проти іудаїзму. Адже за ним пішло багато євреїв, що зрадили своїй рідній релігії. В результаті, після певної ідеологічної обробки, було створено дві релігії, одвічно як секти іудаїзму: християнство – проти Православних Вед та іслам – проти Східних Вед. Обидві ці релігії були створені на ґрунті змішування, поневолення народів і розселення по світу їдеїв. Таким чином, доктрина Святослава Сва має антисемітський характер[6, с. 2-3].

Дніпропетровська громада виявляє також агресивне ставлення до християнства. Іудаїзм породив іслам та християнство. Тобто, на їхню думку, одна релігія смерті, породила ще дві. За ствердженням послідовників Слов'янської Православної Віри, в іудаїзмі повсякчас приносили і зараз приносять людей у жертву. Обрядами жертвоприношення називаються спалення європейців на кострах християнської інквізиції та старовірів в дерев'яних церквах. Також ці дії християн визначаються терміном "голодом". Сучасні аборти також класифікуються як жертвоприношення дітей. Одна з основних функцій християнської церкви – це виховання та виявлення серед своїх віруючих винятково відданих та чесних людей, що творять добро для свого народу. Їхні імена передаються служителям іудаїзму, які і організовують їм смерть у муках за образом Христа, а християнські попи, не гаючи часу, зараховують їх до "святих великомучеників". Це наводиться як приклад спільної співпраці двох релігій смерті. Вони наголошують, що всі попи кричать про настання кінця всесвіту, що є пригніченням життєвого простору, образом смерті. Адже будь-яка тварина адже будь-яка тварина живе на світі радісно та весело, не думаючи про смерть. І тільки люди, що вірять в монотеїзм, свідомо чекають на смерть. Наголошується, що сенс життя цих людей – любов до єдиного Бога, що творить життя в потойбічному світі. Як ми бачимо, тут ставиться знак рівності між твариною та людиною – спрощена софістика, розрахована на неосвічену, схильну до навіювань людину, хибними узагальненнями апелюється до прихованих інстинктів. Наприклад, стверджується, що всі, хто вірить в одного бога творять загальну свідомість смерті. Тобто вони не опікуються природою, всі розваги вони знаходять у матеріальному багатстві, в азарті, в цигарках, наркотиках та горілці – знаходячись у потойбічному стані – медитації. Несвідомі медитації – це свідоме заглиблення людини за допомогою "нечистої енергії" в потойбічний світ смерті, зближення з цим світом і врешті-решт переконання людини в тому, що потойбічний світ існує в більш справедливій та цікавій формі ніж його життя на цьому світі. Тобто саме тому, за переконаннями язичників, що медитації зближають нас з образом смерті, їх так наполегливо рекомендують у ЗМІ. І якщо не змінити цю загальну свідомість смерті, то за їхніми переконаннями, дійсно настане смерть усієї нашої планети[1].

За уявленнями дніпропетровської громади, Європа одвічно була єдиним православним народом. Але великий арійський народ поділили на різні держави. І зараз багато держав Європи очолюють люди, що проводять політику, скеровану на зруйнування суспільних підвалин та знищення російського та українського народу[6, с.9 – 10].

Неоязичниками наводяться дуже цікаві і навіть несподівані докази цього. Наприклад "абетка" або "алфавіт". Спочатку, як стверджують послідовники Слов'янської Православної Віри були руни. Але самою досконалою формою писемності арійської мови була глаголиця і нею ніби користувалися всі європейські країни. Неоязичники заперечують будь-яку роль Кирила та Мефодія в створенні глаголиці і стверджують, що вона виникла, принаймні, з початку їхнього літочислення – 7518 років тому. А якщо сьогодні скласти разом югославську, польську, болгарську, чеську, словацьку, білоруську, російську та українську мови, то в результаті ми получимо слов'янську мову – глаголицю, що на сьогодні є вичищеною основою сучасного "алфавіта". Згідно з їхніми знаннями, споконвіку глаголиця складалася з 49 символів, кожен з яких мав свій образ:

Азь Боги Въди Глаголи Добро Есть Есмь Животъ Съло Земля Иже Ижеи Иметь Гербъ Како Людіе Мысльте Нашъ Онъ Покон Ръцы Слово Твърдо Укъ Оук Ферть Херь Отъ Ци Чървль Ша Шта Еръ Еры Еръ Ять Юнь Аръ Эдо Ом Ень Одь Ета Ота Кси Пси Фита Ижица Ижа.

Тобто в глаголиці був закладений усевишній покон правильного образу життя арійського народу, який був розшифрований Святославом Миколайовичем: "Я, Богов ведающий, глаголю, добро есть жить на этой земле, ежели имеет герб, как люди мыслят (объединяющий образ единой человеческой мысли), наш он покон и это слово твердо"[1].

Кони або канони, згідно з міфологією послідовників Слов'янської Православної Віри, – це визначені усевишні закони, згідно з якими існує Всесвіт. Закони, що створили люди, називаються поконами, а звичайні, за якими ми живемо – це просто за кони, що не відповідають конам.

Тобто глаголиця – це не просто набір звуків, а всевишній Кон правильного життя. Головний сенс, закладений Святославом Миколайовичем в глаголицю: народ може жити щасливо тільки тоді, коли він має єдиний спосіб мислення, коли він монолітний, коли він однорідний, коли він являє собою єдиний рід, бо це слов'янський вищий закон – покон. Філологи ж не змогли цього розшифрувати, за думкою С. М., бо їхня свідомість слугує свідомості знищення, смерті. В цих ствердженнях ми бачимо загрозу знеособлювання людини, феномену втечі від свободи, коли людина розглядає себе тільки як частинку суспільства, гвинтик величезного механізму. Такий спосіб мислення притаманний людям тоталітарних суспільств, в яких виникає серйозна небезпека втрати людяності, як наприклад в нацистській Німеччині. Таким чином, Кирило та Мефодій, перекладаючи на слов'янську мову Біблію, викривили закладений в глаголицю сенс образів і скоротили її на 7 символів. Тому, за С. М., заслуга Кирила і Мефодія перед християнством дійсно велика, а для слов'ян – вони лише два чужинця, що згубили слов'янську мову[6, с. 10 – 11].

Згідно з доктриною Слов'янської Православної Віри, основою слов'янської мови є слов'янські боги. Найшановнішим богом дніпропетровської громади є Всевишній Бог РА, що творить початок зародження первинної енергії світла та життя. Від нього виникло трикратне "Ура". Також звідси походить багато слов'янських слів: "разум", "культура" (культ бога РА), "радуга" (дуга бога РА), "раждение" (очікування маленького бога РА), "рас-

свет" (світло бога РА), "радость", "радушный", "растение", "радатель", "ратуша", "рать". Вважається, що слова з негативним змістом ведуть своє походження з іврити. За язичниками, це є також доказом, що іврит сформувався значно пізніше глаголиці. Тобто слова "раб", "рак", "раком", "работа" мають єврейське походження. А наприклад слово "сонце" надійшло від хазар. Його походження пояснюється так: хазари, турки, євреї, албанці, румуни, цигане – це нічні люди. Тобто коли на небі з'являлося світло РА (цебто сонце), то вони йшли спати і казали: "Сон це" – це сон, пора спати. В українській мові "сонце" так і лишилося. Тобто українська мова сформувалася в результаті викривлення слов'янської мови хазарським акцентом. Згідно з історичними "відкриттями" Святослава Миколайовича, хазари не були вигнані князем Святославом із Русі. Вони не стали чинити опір воїнам Святослава і лишилися на захоплених землях де і проживають до сучасного часу. В 980 р. хазари вбили сина Святослава і поставили Володимира. Володимир, як неоязичники судять за його способом життя, по кількості дружин та одалісок (бо, як вони стверджують на Русі ніколи не було багатоженства) відноситься до хазарського або єврейського роду. І слово "казаки" надійшло від слова "хазари". Тому від початку з'явилися козаки, де більше всього проживало хазар – південь України і на Дону. Тому козаки і одягалися в турецькі штани, їм було нав'язано тютюн, горілку, вони носили вигнуту турецьку шаблю, сережку у вусі, були пострижені наголо та лаялися – це все низька культура Азії[1].

Дуже велике значення в міфології громади надається квазінауковій теорії телегонії. Слов'яни с самого початку поетично порівнюються з однолюбями-лебедями, а всі інші народи – з сірими гусями. Згідно з телегонією на потомство жіночої особи мають вплив усі її колишні статеві партнери і особливо перший. Як стверджує Святослав Миколайович ефект телегонії розповсюджується не однаково на всі народи. У тих народів, де рід (національність) визначається по жіночій лінії, цей ефект, дійсно, повністю відсутній, так як носієм генофонду є жінка. І особливо чітко, як він вважає, це підтверджується у євреїв. В Ізраїлі жінки служать в армії, в житті родини та суспільства займають головну роль, і така аморальна (в слов'янському тлумаченні) поведінка жінки для них (євреїв) природна. Також вважається, що жінці можливо мати своїх дітей від іншої жінки. Але тільки євреям і за умовою що вони, євреї, прожили разом не менш ніж 10 років, і ця інша жінка не єврейка. Бо вона не може генетично знищити "занесену" їй запліднену яйцеклітину. Породілля не буде мати до народженої дитини ніякого відношення. Вона буде думати, що народила свою дитину, але насправді їхня тілька кров (неоязичники виділяють паралель з зозулею). Усе їхнє життя піде на виховання та виховання чужої дитини. А євреї, за думкою послідовників Слов'янської Православної Віри, сліdkують за такими дітьми, допомагають їм. Такі діти вважаються чистокровними євреями. Щоб запобігти таких випадків, С. М. пропонує берегти дівочу честь та вірність, якщо треба навіть в бою та зі зброєю[6, с. 14-16].

Хочеться також зазначити принципове ставлення неоязичників до алкоголю та паління. Це суворо забороняється та осуджується, аргументуючись тим, що у слов'ян організм не виробляє так звану "антинікотинову речовину", на відміну від євреїв, циган, румун та албанців, у яких цей звичай нібито закладений на генному рівні. Цей підкреслений акцент на здоровому способі життя, нетерпиме та непримириме ставлення до "розпусти", уживання генетично модифікованих продуктів, наркотиків, алкоголю, тютюну також викликає асоціації з тоталітарними режимами Німеччини та СРСР[1].

Більшість членів цієї громади – це молодь, переважною частиною – чоловічої статі, чиє нерозвинене мислення схильне до абстракції та міфологізації реальності та легко піддається хибним квазілогічним та квазінаучним аргументам. Легко простежується вплив російської течії інгліїзму, з їхніми ідеями телегонії та арійських вед, а також расистськими та антихристиянськими уявленнями. У цієї громади також спостерігається тяжіння до тоталітарної ідеології і небезпека заперечення цінності людської індивідуальності та свободи.

1. Записано 12 вересня 2009 р. в м. Курортному АР Крим зі слів респондента Сва Святослава Миколайовича. 2. Dowden Ken. *European Paganism*. – London, 2000. 3. Ivakhiv Adrian. *The Revival of Ukrainian Native Firth // Modern Paganism in World Cultures*. / edited by Michael F. Strmiska - California, 2005. 4. Pike Sarah M. *Earthly Bodies, Magical Selves. Contemporary Pagans and the Search for Community*. - California, 2001. 5. Горшков А. В. *Старославянский язык*. М. 2002. 6. *Культура. Язычество*

христианство иудаизм и... – К.: Фаире, 2009. 7. Лозко Г. Коло Свароже. Відроджені традиції. – Український письменник. – К., 2004. 8. Лозко Г. Українське язичництво. – К., Український центр духовної культури. – 1994. 9. *Религиоведение: энциклопедический словарь*. – М.: Академический проект, 2006. 10. Решение судебного заседания, состоявшегося в г. Омске 30 апреля 2004 г., по делу о ликвидации местных религиозных организаций Древнерусской Инглистической церкви Православных Староверов – Инглингов [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <http://chertogisva.narod.ru/links/inglingi.htm>. 11. *Славяно-Арийские Веды*. Книга Первая. – Омск: Асгард, Родович, Галерея, 2007. 12. "Славяно-Арийские Веды о строении Вселенной и истории Человечества" [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <http://www.slavyanin.info/node/50>. 13. Э. Фромм. Бегство от свободы. – М.: АСТ, 2009. 14. Шнирельман В.А. Неоязычество и национализм: Восточноевропейский ареал // Исследования по прикладной и неотложной этнологии Института Этнологии и антропологии РАН. – М., 1998. – № 114. 15. Яшин В. Б. Церковь православных староверов-инглингов [Электронный ресурс] /– Режим доступа: http://www.ic.omskreg.ru/~religion/kult/neoyaz/trop_2.htm

Надійшла до редколегії 17.04.09

Л. Медведська, асп.

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ БОРОТЬБИ ЗА МОСКОВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

The peculiarities of the political confrontation of Natalia Naryshkina and tsarevna Sophia are analysed on the basis of the works of the Russian historians.

Особенности политического противостояния Натальи Нарышкиной та царевны Софьи анализируются на основе работ российских историков

Як відомо, прихід до влади Петра I у Московській державі поклав початок перетворенню її на Російську імперію. Парадоксально, але після гострої боротьби за престол із таким серйозним конкурентом, як його сестра, Петро I згодом посприяв воцарінню на цьому троні жінки – першої самодержиці в російській історії. Проте, дослідження проблеми появи жінки на російському престолі було б неповним без висвітлення протистояння двох аристократичних кланів у Московській державі кінця XVII ст.; адже не можна залишити поза увагою ті історичні моменти, коли до влади в Росії приходила жінка або ж отримувала значимі важелі впливу управління країною. Аналіз суто жіночої поведінки у "коридорах влади" дає можливість для розуміння глибинних процесів народження та становлення політичної самосвідомості жінки в Росії. Висвітлення у російській історіографії гендерного аспекту політичної боротьби, яка розгорнулася наприкінці XVII ст. між Петром та Софією Романовими, є важливою складовою у ланцюжку дослідження проблеми жіночої влади в Росії, і саме ця складова визначає актуальність даної теми.

До завдань, що стоять перед автором даної статті, слід віднести висвітлення історіографічних образів матері та сестри Петра I як жінок, що уособлювали ворожнечу двох угруповань, та з'ясування значення, яке надавали російські історики гендерному аспекту у контексті тих подій.

Історія приходу до влади Петра Олексійовича Романова висвітлена у такій кількості монографій, статей, дисертацій та науково-популярних робіт, бібліографічний перелік яких міг би бути сформований у окрему книгу. Питання здобуття престолу майбутнім реформатором Росії навряд чи можна назвати предметом гострої дискусії у російській історіографії. Проте погляди дослідників на політичну ситуацію, яка склалася навколо Петра напередодні його воцаріння, не можна назвати однотайними. Кланові зведення рахунків між Милославськими та Нарышкиними, сімейно-політична інтрига, сплетена без участі молодого царевича – ці аспекти проблеми привертають увагу сучасних російських дослідників. Прихильники гендерного підходу в історії не залишилися осторонь, результатом

чого стала поява ряду нових гіпотез стосовно політичної боротьби в Росії кінця XVII ст.

Безумовно, центральною фігурою в історичних працях, присвячених тому періоду, була і залишається постать самого Петра I – монарха, у історіографічному "саяві" якого губляться як його попередники, так і наступники. Загалом історіографічна, белетристична та, як наслідок, народна популярність російських правителів могла б бути схематично зображена як вісь "Іван-Петро-Катерина". Один "Грозний" і двоє "Великих". Саме цей "тріумвірат" зірвав левову частку аплодисментів істориків, письменників та читачів. Що ж до інших російських правителів, то уявлення про них пересічного любителя історії являють собою ряд парадоксів: Олексій Михайлович Тихий – згадується Соляний і Мідний бунти; освічена, дипломатична царівна Софія асоціюється з непривабливою, похмурою "дівцею за ґратами", якою її, ніби глузуючи над історією, зобразив Ілля Рєпін ("Царівна Софія у Новодівочому монастирі", 1879). Але саме Софія, дочка царя та сестра майбутнього імператора, саме ця жінка постать відкинула таку історіографічну "тінь", яка ледь не затулила постаті трьох самодержавних імператриць I половини XVIII ст. Дослідники визнають значимість постаті царівни Софії не лише у тогочасній Московській державі, а й у політичному майбутньому російської історії. Історичну роль цієї жінки досить цікаво визначив та прокоментував І. Андрєєв: "...перш ніж назавжди зникнути у келіях Новодівочого монастиря, вона розсунула кордони допустимого. Тим самим багато у чому здійснила підготовку епохи жіночого правління у наступному столітті" [1, с. 120]. Значно експресивнішою видається оцінка К. Валішевського: "Нарешті, з'явилася при владі Софія та відкрила епоху жіночого панування у цій країні жіночого рабства" [8, с. 120]. Адже не дарма серед найвідоміших російських жінок при владі, всупереч хронології, згадують Софію і Катерину II. Але ж між цими жіночими долями, їх власною любов'ю та шляхом до трону – майже три чверті століття, двірцеві перевороти, "калейдоскоп" монархів. Між ними – чотири жінки: три імператриці, одна правителька. Чому ж царівна Софія – на перший погляд,

всього лиш невдаха, яку спіткала "політична смерть" та довічне ув'язнення, чому саме вона стала однією з найпомітніших жінок-правительок Росії? Чому саме її гордий погляд асоціюється у росіян з поняттям "жінка і влада" – погляд, який так в'яжеться з похмурою "дівцею за ґратами", знайомою нам із шкільних репродукцій Рєпіна? Напевно, це питання задавав собі не один дослідник, простежуючи історичний зв'язок між жінкою та політичною ареною в Росії. Аналізуючи погляди вчених на місце царівни Софії в російській історії, можна провести уявну паралель її історіографічного портрету з картиною Рєпіна: ось вбрання теремної дівичі плавно перетворюється у сукню тогочасної європейки, на чолі з'являється корона, а погляд із похмуро-настороженого стає впевнено-владним. Саме такою у деяких сучасних працях [5; 6; 7] постає царівна Софія, саме вона вважається потенційною реформаторкою Росії, поступовою, зваженою – такою, якою вона не встигла стати. І якщо більшість істориків були переконані, що Софія не очолила державу, тому що тоді в Росії ще не прийшов час жінки, то ряд науковців висловили гіпотезу іншого характеру: час жінки в Росії прийшов, але жінка перемогла не та. Наталія Кирилівна Нарішкіна, ім'я якої ніби загубилося в тіні століть, мати Петра Великого, зіграла роль сірого кардинала, чиї інтриги перевернули хід історії. Саме Наталія Кирилівна нерідко в історіографії виступає винуватницею політичної поразки царівни Софії. І, можливо, саме завдяки їй історіографічний образ Софії іноді так нагадує похмуру героїню картини Рєпіна.

Як відомо, цар Олексій Михайлович був одружений двічі – на Марії Милославській, а згодом – на Наталії Нарішкіній. Прізвища цих двох жінок тісно переплелися в історії – у першу чергу, як символ жорсткого протистояння двох кланів при російському дворі, їх запеклої та кривавої боротьби. Постаті двох жінок – померлої дружини та вдови уособлювали цю боротьбу ще довгі роки після того, як сімейне життя Олексія Михайловича вже нікого не цікавило. Після його смерті на престол зійшов син царя від першого шлюбу з Марією Милославською – Федір Олексійович, рідною сестрою якого і була царівна Софія. Від другого шлюбу з Наталією Нарішкіною у Олексія Михайловича був син Петро, який теоретично теж вважався наступником престолу. Проте, малолітнього сина Нарішкіної за життя Федора Олексійовича, природно, ніхто не розглядав як серйозного кандидата на російський трон. Частково це підтверджується недостатньо високим для царевича рівнем освіти та дещо недбалим вихованням. Звичайно "царевича всі любили, леліяли та, як кажуть, тримали у ваті" [10, с. 6]. Проте, у порівнянні з дітьми Олексія Михайловича від Милославської, Петро не отримав блискучої освіти, належної царському синові. Царівна Софія, в якій, незважаючи на її природній розум, тоді ще не можна було побачити перспективну правительку (як і будь-якій її співвітчизниці загалом), була вихованкою одного з найосвіченіших людей свого часу – Сімеона Полоцького. Вчителем же малолітнього Петра призначили дяка. Ніхто не готував Петра до ролі помазанника Божого, тож в якості вихователя йому дістався дяк Микита Зотов – а про його педагогічні здібності сам за себе говорить титул "святійшого і всешутїйшого Іанікіти". Саме такого звання удостоїться наставник Петра, що розділятиме усі "захоплення" молодого царя, у шокуючому сучасників "всешутїйшому, сумасброднішому і всеп'янійшому" соборі.

На той період зведена сестра майбутнього імператора – Софія – була вже духовно сформованою особистістю та вбачалася сучасникам свого роду інтелектуалкою. Справді, освічена та допитлива царівна виявила

неабияку сміливість, енергійно поринувши у суспільне життя та, образно кажучи, "гримнувши дверима" терему. Одним із перших кроків стало те, що Софія прийшла до ложа вмираючого брата та чергувала там цілими днями, а згодом влаштувала своєрідну виставу, заголовивши на людях після його смерті. Це дало підставу І. Андрєєву провести цікаву історичну паралель: через багато десятиліть так само гірко плакати і голосити над тілом померлої Єлизавети Петрівни буде велика княгиня Катерина Олексіївна [1, с. 126]. І не останню роль ці гіркі сльози та щира скорбота в очах гвардії зіграють у перетворенні її на Катерину II. Що ж до Софії, то вона, можливо, і не усвідомлювала того, що, привселюдно оплакуючи царя та просячи у народу заступництва, чинить вельми далекоглядно. Здійснивши спробу гендерної репрезентації тих подій, можемо висловити припущення, що царівна рефлекторно обрала ефективну на той момент модель поведінки, яку підказувала їй жіноча інтуїція. Н. М. Коняєв справедливо зазначає, що в династичних справах сльози нічого не вирішують [17, с. 185]. Проте, тонко відчуючи кон'юнктуру, Софія зуміла згодом об'єднати навколо себе досить сильну партію прихильників та маніпулювати такою стихійною і непокірною масою, яку являли собою стрільці. І сидючи біля ложа хворого брата, і публічно оплакуючи померлого, Софія, як це видається більшості дослідникам, талановито зіграла роль та підготувала ґрунт для майбутніх політичних комбінацій. Тим гіркішим стало, на думку істориків, розчарування царівни коли, по смерті Федора Олексійовича, десятирічний Петро був оголошений царем. Адже за Петром Софія не могла не бачити іншої, набагато небезпечнішої для неї, фігури. Мова йде про мачуху Софії, молодшою за яку вона була лише на 6 років і яку дуже не любила [2, с. 13]. За свідченнями істориків, царівна називала Наталію Кирилівну "ведмедихою, яка Бог знає звідки забігла у нашу родину" [17, с. 185]. Навколо Софії згуртувалася партія Милославських – і розпочався новий етап існування своєрідної "антинарішкінської" коаліції. Подальші події, до яких привело це зіткнення кланових угруповань, детально висвітлені істориками різних періодів. Стрілецькі заворушення, жорстокі розправи, кривава "Хованщина" – усі ці події дослідники пов'язують, у першу чергу, з іменем сумнозвісної сестри Петра І.

Історіографічний образ царівни Софії у працях російських дослідників не можна назвати однотонним – такою кількістю барвистих оцінок він рясніє [3; 4; 9; 19; 25; 30]. В її характері переплелися старозавітні і досить сучасні риси жінки того часу [12, с. 501]. Зрозуміло, що сучасники Петра І та історики післяпетрівського періоду виявляли до особистості царівни негативно-презирливе ставлення, зображали її ворогом блискучих петровських реформ, закостенілою апологеткою старовини, символом невігластва. Навіть один із перших дореволюційних істориків, що присвятив свою роботу безпосередньо російським жінкам, Д. Л. Мордовцев, пише про "систематичну боротьбу проти російської старовини, яку розпочав Петро, в обличчі шанувальниці цієї старовини, своєї сестри, царівни Софії та першої дружини, цариці Євдокії" [20, с. 131]. Сам Петро І говорив про сестру: "Шкода, що при великому розумі своєму має вона велику злість і підступність" [12, с. 501]. Як вірно підмітив І. Андрєєв, історики найчастіше висловлювали своє ставлення до царівни, виходячи з оцінки Петра та його діяльності – якщо вона була позитивною, то в результаті "зворотно пропорційної залежності" навіть кращі якості Софії набували зловісного відтінку [1, с. 118]. І, ніби для рівноваги, особистості Софії у таких випадках протиставлялась особистість Наталії Кирилів-

вни – перед нами поставав образ відданої матері, знедоленої жертви політичних амбіцій царівни. Наприклад, С. С. Комісаренко у статті, присвяченій асамблеям, стверджує, що гнітюче враження на психіку юного Петра справило "несправедливе" правління Софії, незаслужене приниження матері, затхлість московських теремів та відсталість боярського життя [16, с. 125].

Лише на кінець XVIII ст. припадає поява перших спроб зняти хоча б частину таких звинувачень із царівни. Одним із перших свого роду "реаніматорів" історичної репутації Софії можна вважати Г.Ф. Міллера, який достатньо високо оцінив її діяльність у якості правительки. Протилежними видаються погляди М.Г. Устрялова, який писав про Софію з обуренням: "У той час як Петро, з усім полум'ям душі віддавався науці та мистецтву і, за власним значущим висловлюванням його, "трудився як Ной", злісна сестра його, оточена юрдами, ханжами, марносвятами, крамольними стрільцями, посміла оголосити його ні до чого не здатним, та з боговінчаного чола задумала зірвати царську корону, щоб прикрасити нею свою злочинну голову" [29, с. 30]. Як бачимо, історик висловлює надто категоричні судження, безкомпромісно оцінюючи постать "злісної сестри" Петра І. Загалом за царівною Софією в історіографії закріпилося прізвисько "російської Пульхерії". Не залишився осторонь від проведення візантійських паралелей й І. Є. Забелін – щоправда, історик бачить у Софії втілення візантійських ідеалів, жінку, яка твердо та непохитно намілилася вести боротьбу з мачухою, йти до своєї властивої цілі, очолити рішучу змову проти брата та його родини [11, с. 336]. Політичні амбіції царівни підкреслює М. М. Карамзін, проте це не завадило йому назвати Софію однією з "великих жінок, створених Росією", достойною називатися сестрою Петра Великого [13, с. 158]. Разом з тим історик пише про те, що властивість Софії поклато на нього "сумний обов'язок стати її обвинувачувачем" [13, с. 158]. Окремо слід виділити думку К. Валішевського, який на основі великої кількості використаних ним джерел, прийшов до висновку, що царівна Софія була вельми нерозбірлива у засобах здобуття влади. Створений Валішевським історіографічний образ вражає темними відтінками, якими наділив його історик. Описуючи стрілецький бунт та видачу стрільцям Івана Наришкіна, Валішевський підкреслює, що, попри намагання деяких дослідників зняти відповідальність із царівни, "у ці криваві дні горя та нещастя торжествувала одна Софія" [8, с. 36]. Зобразивши царівну безпринциповою злочинницею, що увірвала свою частку влади, Валішевський практично не зупиняється на моментах, коли на перший план виходила її боротьба з Наталією Кирилівною. Остання вбачалася досліднику не лише люблячою матір'ю, сполоханою загрозою, що стояла перед її сином, не просто вінченою вдовою, що доживала віку у своєму теремі. Історик зазначає: "Із самого свого вступу до Кремля Наталія чинила там скандали своїми напіванглійськими виїздами. Хіба це не вона намілилася підняти кутік фіранки, опущеної на скло карети! Петро усуне зовсім цю фіранку! Материнська спадковість залучила його до центру європейського просвітництва" [8, с. 40-41]. Загалом ми можемо помітити в праці Валішевського відверту симпатію до постаті Наришкіної та неприязнь з відтінком сарказму по відношенню до Софії, а також неприховане глузування над її зовнішнім виглядом.

Історична паралель "Наришкіна-Софія", проведена одним із найяскравіших представників дореволюційної історіографії – В. Й. Ключевським – на перший погляд, обмежується наведенням цитати князя Куракіна. Останній пише, що після семилітнього правління царів-

ни Софії, веденого "в усякому порядку та правосудді", коли "торжествувало задоволення народне", настало "непорядне" правління цариці Наталії Кирилівни [15, с. 123]. Проте, один із підзаголовків своєї лекції Ключевський назвав "Правління цариці Наталії", що, здавалося б, мало свідчити про те, що історик розцінює її як політичну фігуру, достойну суперництва з царівною Софією. Однак, проаналізувавши текст, ми бачимо, що дослідник знову ж таки обмежується цитуванням слів Куракіна стосовно Наришкіної – "була правити некапabelь, розуму малого" [14, с. 88]. Таким чином, спостерігаємо, що у контексті викладення свого бачення політичної боротьби кінця XVII ст. Ключевський оминає проблему жіночого протистояння, не вбачаючи у Наришкіній серйозного політичного гравця. Своє ставлення до боротьби кланів дослідник підсумовує досить своєрідно: "У цьому придворному товаристві немає сенсу шукати поділ на партії стару та нову, консервативну та прогресивну: боролися дикі інстинкти та звичаї, а не ідеї та напрями" [14, с. 96].

Натомість, М. Костомаров визнає за царівною Софією рідкісний розум та здібності. Разом з тим історик зазначає: "На чолі правління стала дівича, подія небувала для тогочасної Русі. Проте не варто вбачати у ній ознаки докорінної зміни понять, що панували в Росії; подія ця сталася сама по собі внаслідок того, що царська сім'я опинилася в таких умовах, у яких не була раніше" [18, с. 224]. Іншими словами, Костомаров, віддаючи належне здібностям Софії, усе ж наголошує, що вона ніби витягнула лотерейний квиток у сприятливих для неї історичних обставинах. Споріднену думку висловлює і С. Соловйов: "Нечувана була раніше справа, неможлива, щоб дівича, царівна вийшла з терему та прийняла участь у справах державних, а тепер Софія саме це й чинить" [28]. Проте, причину цього явища історик бачить у так званому "дусі часу", усвідомленні необхідності змін. Та й саму царівну Соловйов називає "цікавим явищем", "знаменням часу", "богатыр-царівною". Для нього сестра Петра – приклад історичної жінки, яка звільнилася з терему, але не винесла з нього моральних стримань і не знайшла їх у суспільстві [28, с. 165].

Традиційний "теремний" аспект не залишає поза своєю увагою і С. Ф. Платонов, називаючи Софію "особистістю, безумовно, розумною та енергійною, якій задушливо було у тісній напівчернечій обстановці" [23, с. 309]. Саме завдяки освіті, на думку історика, у царівни виробилися широкі запити життя, вона шукала відповіді на питання поза теремом [23, с. 309]. Через століття переформулюється ця думка із метафорою, вжитою І. Андрєєвим стосовно царівни – "Горе з розуму"... [1, с. 124].

Як видно із вищезазначеного, слово "терем" не сходить з тих сторінок праць дореволюційної російської історіографії, які присвячені раптовому перетворенню царівни-дівичі на правительку. У радикальних послідовниць історичної фемінології такі оцінки викликали б чергову хвилю обурення: ця історія, підкреслюють вони, писалася чоловіками, а ті, у свою чергу, десятиліття за десятиліттям, сторінка за сторінкою дивувалися небувалим примхам історії: "із терему – в правительки", "з полону – в імператриці". І якщо консервативність думок дореволюційних істориків стосовно цих питань видається адекватною і навіть логічною для їх епохи, то деякі представники сучасної російської історіографії вражають надзвичайною спорідненістю зі своїми попередниками у таких поглядах. Історіографічна мода на слово "терем" ніби законсервувалася – зі сторінок сучасних праць стосовно жіночих правлінь воно теж не сходить. "З терему – на престол?" І між рядками сучасних досліджень читається те ж дитяче здивування, яке "випурхувало" з-під пера істориків два століття тому.

Одним із небагатьох дослідників, якому вдалося б "догодити" прихильникам her-history (термін, який так і не набув поширення; буквально – "її історія"), можна вважати А.М. Буровського, який здійснив спробу розглянути проблему боротьби за владу кінця XVII ст. через призму гендеру. Розвінчуючи образ Петра I як царя-новатора, історик прагне довести, що не Петро повинен був повести Росію шляхом глибоких змін і перетворень, а його сестра-правителька – царівна Софія. Висловлюючи таке, дещо парадоксальне для російської історіографії, твердження, Буровський називає справжньою причиною того, що країна обрала Нарішкіних, статі Софії. Адже, на його думку, саме жіноча стаття завадила Софії стати своєрідним знаменом клану Милославських та одноосібно захопити владу [5, с. 26]. Вельми неординарним видається припущення історика про те, що якби у Милославських було знамено чоловічого роду, вони здобули б перемогу у тій політичній боротьбі [5, с. 26]. Слід підкреслити, що в даному аналізі тогочасних подій дослідник застосовує гендерний підхід, акцентуючи увагу не на політичному протистоянні двох аристократичних угруповань, а, власне, на проблемі статевої приналежності і влади. До речі, майже усі історики, пишучи про Софію, наводять слова її сучасника князя Куракіна: "... більше чоловічого розуму сповнена діва" [27, с. 158]. Без сумніву, такий популярний в історіографії штрих до портрету царівни знову ж таки дав би прихильникам гендерного підходу привід для дискусії. А радикально налаштованих апологетів "жіночої історії" – спровокував би назвати комплімент Куракіна сумнівним.

Заслуговує на особливу увагу і погляд Буровського щодо своєрідної настороженості тогочасного суспільства до жінки-правительки. На думку вченого, країна готова була визнати правлячою царицею Софію, але не обрати. Змиритися, стерпіти, але не добровільно віддати, взявши на себе відповідальність. Росія, на думку Буровського, готова була згодитися з тим, що жінка сидить на престолі за старим принципом – "на безрибі і рак риба" [5, с. 26]. Така гіпотеза виділяє дослідника із ряду істориків, які писали про різко негативне ставлення громадськості до жіночого правління не лише XVII, а й XVIII століть. У більшості праць російських вчених припущення про позитивне чи навіть просто нейтральне сприйняття суспільством жінки на престолі в допетровський період постає як цілковита нісенітниця. Про характер оцінок такого роду яскраво свідчить твердження К. Валішевського про те, що російський розум XVII ст. був схильний до недовіри та майже ненависті до жінок, яке дослідник підкріплює наведенням різноманітних приказок, складених російським народом про жінку [8, с. 117]. А оригінальність погляду Буровського криється у тому, що Софія у ролі потенційної самодержиці в очах історика не викликає обурення суспільства. Дослідник підкреслює, що у царівни були досить великі шанси одноосібно захопити владу, не викликавши тим самим ні народного бунту, ні інших серйозних потрясінь – її кандидатура була б прийнята якщо не із захопленням, то досить спокійно, навіть з деякою долею інертності. Така думка суперечить навіть твердженню однієї із найвідоміших представниць історичної фемінології в Росії Н.Л. Пушкарьової про те, що "жінка на троні ще в 17 ст. здавалася немислимим явищем" [24]. Водночас Пушкарьова ставить царівну Софію в ряд знаменитих росіянок. Відзначаючи високий рівень освіченості Софії, дослідниця підкреслює також своєрідну гнучкість її характеру: "... хитра, із покірним благочестям на обличчі та неприборканими пристрастями в серці вона зуміла більше за інших заслужити довір'я спочатку батька, а згодом і правлячого брата Федора Олексійовича та

наближених до нього людей" [24]. Погляди двох істориків на значимість постаті царівни в російській історії видаються подібними, а не збігаються вони стосовно думки тогочасного суспільства на ймовірність жіночого правління. Свого роду компромісною видається позиція І. Андрєєва: "Трагедія Софії – у її передчасності. Кінець XVII століття – час, коли вона та її подібні мали надто невеликі шанси для перемоги. Софію "терпіли", доки зберігалася її легітимність – право бути регентом при неповнолітніх братах" [1, с. 127]. Повертаючись до припущень Буровського, слід підкреслити, що він – один з небагатьох дослідників, який відстоює гіпотезу щодо відносної лояльності російської громадськості кінця XVII ст. до того, що ними буде керувати жінка. Буровський звертає увагу на своєрідний історичний парадокс – країна обрала Нарішкіних як клан, менше схильний до перетворень, адже, на думку історика, Петро в той час не давав ніяких підстав побачити в ньому майбутнього реформатора. Як тільки Росія отримала змогу обрати – вона обрала стан, менше пов'язаний із перетвореннями країни [5, с. 28]. І знову історик підводить нас до несподіваного висновку: "Хто сказав, що прийжджаючи до Троїце-Сергієвої Лаври, росіяни обирали Петра? Петра і видно не було, і чути... Хто знав Петра? Хто з ним говорив, хто вважав його серйозним фактором політики? А ніхто. Знали його матір, Наталію Кирилівну, Ведмедиху" [5, с. 28-29]. Таким чином, можемо підсумувати, що Буровський одну з головних і політичних ролей у тих, знакових, для майбутньої Російської імперії, подіях залишає за жінкою – Наталією Кирилівною Нарішкіною. Окрему увагу дослідник звертає на тверду, на його погляд, позицію Нарішкіної – "ніяких змін", а також на той факт, що до моменту смерті Наталії Кирилівни ніяких змін в управлінні країною й справді не спостерігалось [5, с. 29]. Саме на основі таких припущень історик говорить про Петра: "Він став царем як знамено незмінності й консерватизму" [5, с. 35]. Серед лавини наукових висновків російських вчених щодо протистояння Петра і Софії як боротьбу "нового" і "старого" відповідно, позиція Буровського являє собою своєрідний історіографічний негатив "фотографії" кінця XVII ст. Своїми характеристиками політики царівни Софії як стратегії повільних, проте невідворотних, змін історик здійснює спробу своєрідної рокировки століттями виписаних історіографічних ролей брата-новатора та сестри-консерваторки.

У розрізі даного питання сакраментальними можна вважати слова історика про Петра: "Він був сином матріарха цього клану" [5, с. 35]. Це твердження заслуговує на увагу саме тому, що ми ледь не вперше в історіографії зустрічаємо застосування терміну "матріарх" до постаті жінки тієї епохи, яка асоціюється із теремним затворництвом. Широко відоме в історіографії трактування періоду 1725-1796 рр. як часу "російського матріархату". Проте, безумовною заслугою Буровського можна вважати спробу зобразити з гендерним забарвленням боротьбу кланів Нарішкіних і Милославських. Не ризикуючи перебільшити, можемо стверджувати, що дослідник центральною постаттю у тих визначальних подіях вважає постать жінки – нехай жінки-матері, жінки в тіні престолу, проте саме жіноча фігура видається історика найбільш вагомим на тлі тієї історично значимої боротьби між сестрою та братом.

Твердження Буровського у деяких аспектах опираються на історичну спадщину його старшого попередника – С.Ф. Платонова, який теж здійснив спробу привернути увагу до ролі Наталії Кирилівни у невдалій політичній "кар'єрі" царівни Софії. Проте спорідненість думок двох вчених видається такою лише на перший погляд. У процесі

зображення взаємної ненависті мачухи та пасербиці, під пером Платонова народилося два сильних характери, дві жіночих постаті як два флюгери, кожен із яких показував Росії свій шлях. "Одна (Софія) жила теперішнім, знала, що влада її впаде незабаром, із повноліттям Петра, і не бажала цього. Інша (Наталія Кирилівна) була позбавлена влади, була в опалі і знала, що скоро син поверне їй належне місце у палаті, всі її надії були у майбутньому" [23, с. 309]. При цьому Платонов підкреслює, що ця боротьба двох жінок носила вже не суто родинний характер, це була боротьба політична.

Широко розповсюдженою є думка про те, що Наталія Кирилівна не хотіла влади для себе, вона старалася для сина – начебто, її боротьба із властолюбною царівною була осяяна священною материнською любов'ю. Зокрема, М. Устрялов із певною долею пафосу називає Наришкіну "матір'ю, що тремтіла за сина" [29, с. 36]. Існують також припущення відносно того, що європейзована вихованка Артамона Матвеева піклувалася про долю російської держави, що "зависла" між заскоруюлю старовиною та світлим майбутнім – саме тому боролася за престол для свого сина, який поведе країну новим шляхом. У чомусь така гіпотеза нагадує традиційне для російської історіографії твердження про причини загибелі царевича Олексія – начебто, батько не міг допустити, щоб син відкинув Росію назад.

Аналіз робіт російських істориків, на жаль, не дає підстав сформувати цілісну картину образу Наталії Кирилівни Наришкіної в російській історіографії – надто вже погляди дослідників на постать матері Петра I нагадують байку про лебедя, рака та щуку. Чим же керувалася Ведмедиха у своїй тіншовій боротьбі за російський престол – сліпою материнською любов'ю, патріотичним бажанням модернізації батьківщини чи банальною жадобою влади? Можливо, просто лаври Олени Глинської "не давали їй спати"? На жаль, аргументація жодної з груп дослідників не витримує критики опонентів. Чомусь у тій родинно-політичній боротьбі роль напівзабутої Наталії Кирилівни викликає більше дискусій у російській історіографії, ніж роль її знаменитої суперниці – Софії. І це – на фоні чергового сумнівного компліменту від князя Куракіна: Наталія Кирилівна вбачається йому жінкою "доброго темпераменту, тільки не старанна, і не вміла у справах, і розуму легкого" [12, с. 501]. У той час як про небачене для жінки владолюбство царівни Софії не писав, напевне, лише лінивий. Серед дослідників побутує думка, що Софія, керуючись надзвичайним честолюбством, йшла до влади напролом, не бажючи здавати позицій. Проте, той же Платонов, визнаючи, що Софії дуже хотілося з правительки перетворитися на самодержицю (вона навіть самочинно іменує себе "самодержицею" в офіційних актах), усе ж зазначає, що вона не могла наважитися на які-небудь різкі міри для укріплення себе на престолі [23, с. 309]. Таке твердження дещо не в'яжеться із випліпленням вченими історіографічним макетом "залізної царівни", як не в'яжеться із фанатичним блиском очей на її знаменитому портреті.

Один з найбільш авторитетних сучасних дослідників того періоду російської історії, М. І. Павленко, теж підкреслює політичні амбіції Софії, називаючи її "душею" угруповання Милославських, розумною, владною та вельми енергійною жінкою, що таємно мріяла про корону [22, с. 24]. Разом з тим дослідник підкреслено ігнорує наявність політичної суперниці у царівни, зазначаючи, що серед клану Наришкіних не було жодної значимої постаті [22, с. 26]. Таким чином, ми можемо віднести Павленка до табору тих істориків, які відмовляля Наталії Кирилівні в одній із головних ролей політичної вистави, присвяченій боротьбі за престол між сестрою та братом. На думку Павленка, "неямуша у політичних

інтригах цариця Наталія разом із своїми бездарними родичами не зуміла взяти владу до своїх рук та організувати достатньо авторитетний уряд" [22, с. 30]. Проте, зобразивши Наришкіну політично аморфною особистістю, історик відзначає, що саме вона відкрито виступила проти вживання в офіційних документах титулу правительки: "Для чого вона стала писатися разом з великими государями разом? У нас люди є, і вони ту справу ж покинуть" [22, с. 36]. Павленко бачить роль Наталії Кирилівни в тих подіях на кшталт ролі шекспірівського Яго – начебто, вона нишком підігрівала властолюбство Петра, намагаючись викликати у ньому своєрідні ревності до політично успішної сестри. Самій царівні історик безапеляційно приписує намір здійснити дворцевий переворот з метою здійснення влади. Підсумовуючи, ми можемо прийти до висновку, що М. І. Павленко не бачить у політичній боротьбі кінця XVII ст. гендерного конфлікту, на його історіографічному промокальному папірці не проступає слід протистояння двох жінок.

Звичайно, слід визнати, що думку стосовно боротьби за престол кінця XVII ст. як політичної дуелі двох жінок, не можна назвати домінуючою в історіографії. Більшість істориків традиційно вбачають у цій боротьбі лише загострення протистояння кланових угруповань. І якщо значимість ролі царівни Софії у тих подіях не викликає ні у кого з дослідників сумніву, то образ Наталії Кирилівни якось губиться серед описів бунтів, кривавих розправ та придворних інтриг. Досить цікавим видається твердження О.М. Мухіна, що той конфлікт угруповань еліт – це, по суті, війна Червоної та Білої Троянди у російському варіанті [21, с. 99]. Проте, спроб розглянути російську "війну Троянд" безпосередньо як жіночу боротьбу ми, за виключенням гіпотез, образно кажучи, пунктирного характеру, практично не спостерігаємо. Звичайно, протистояння царівни та її мачухи досить повно висвітлено в історіографії. Проте, це протистояння зображається, швидше, як виключно родинна неприязнь – така собі російська модель Кайдашевої сім'ї. І знову ж таки історіографічну "ковдру" перетягує на себе царівна Софія – саме у її амбіціях та честолюбстві історики у більшості бачать рушійну силу того вибору, який зробила Росія на перехресті "старого" і "нового" шляхів.

Таким чином, характерними ознаками значимості гендерного аспекту в контексті політичної боротьби кінця XVII ст. у працях російських істориків можна вважати: широко розповсюджену оцінку тогочасних подій як "генеральної репетиції" здобуття жінкою самодержавства в Росії; проставлення акцентів на політичних амбіціях сестри та матері Петра I на фоні зображення постаті юного царя як жертви таких амбіцій та історичних обставин; поступове заміщення "трафаретного" в російській історіографії образу царівни Софії як "богатирівниці" образом своєрідної предтечі самодержавства жінок у Російській імперії; розвінчування міфу щодо антагоністичності політичних намірів царя та царівни стосовно "нового" та "старого" шляхів Росії відповідно.

Узагальнюючи, слід відзначити, що у працях сучасних істориків ми усе частіше зустрічаємо спроби поглянути на ті події під кутом гендеру. "Політична роль, суспільне та сімейне становище царівни Софії ... тісно пов'язані з протистоянням її мачусі цариці Наталії Наришкіної", – читаємо ми у сучасному нарисі, присвяченому проблемі жінки і влади [26]. І якщо на сьогоднішній день проблема ролі конфлікту цих двох жінок у тогочасних подіях практично не дискутується серед російських істориків, можемо припустити, що виникнення дискусій такого роду – лише питання часу.

1. Андреев И. "Зело премудрая девица" // Знание – сила., 2001. № 7.
2. Балязин В. Тайны дома Романовых. – М., 2007. 3. Богданов А. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. – М.: 2008. 4. Богданов А. Царевна

Богом данной премудрости (о восприятии сов-ременниками царевны Софьи) // Наука и религия. – 1993. – № 8. – с. 24-36. 5. Буровский А. М. Петр Первый – проклятый император. – М., 2008. 6. Буровский А. М. Несостоявшаяся империя: [ист. исследование] / А. М. Буровский. – Красноярск, 2001. 7. Бушков А. Россия, которой не было. – М., 2005. 8. Валишевский К. Петр Великий. – М., 1908. 9. Васильева Л. Царевна Софья // Наука и религия. – 2000. – № 9. – с. 12-18. 10. Дирин П. Потешные полки Петра Великого. "Русский архив" за 1882 год, кн. 3., вып. 5. // <http://history.scp.ru/petr/dirin01.htm>. 11. Забелин И. Е. Домашний быт русских цариц в XVI и XVII столетиях. – М., 2008. 12. Заичкин И. А., Почкаев И. Н. Русская история. – М., 1992. 13. Кармазин Н. М. Избранные сочинения в 2 томах. – Москва-Ленинград, 1964. – Т. 2. 14. Ключевский В. О. Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения. – М., 1987. – Т. 4. 15. Ключевский В. О. Сочинения в восьми томах. Том VIII. Исследования, рецензии, речи (1890-1905). – М., 1959. 16. Комиссаренко С. С. Культурные традиции русского общества. – СПб., 2003. 17. Коняев Н. М. Подлинная история дома Романовых. – М., 2007. 18. Костомаров Н. История России в жизнеописаниях ее главнейших

деятелей. – М., 2005. 19. Молева Н. Царь-девица // Знание – сила. – 1971. – № 1. – с. 6-12. 20. Мордовцев Д. Л. Русские женщины нового времени. Женщины I половины XVIII века. – СПб., 1902. 21. Мухин О. Н. Петр I: личность и эпоха в поисках идентичности (перспективы изучения). Методологический синтез: прошлое, настоящее, возможные перспективы. – М., 2005. 22. Павленко Н. И. Петр Первый. – М., 1975. 23. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории. – Ростов-на-Дону, 1997. 24. Пушкирева Н. Л. Знаменитые россиянки. – М., 1991 // <http://pushkireva.narod.ru/zrl/>. 25. Россия при царевне Софье и Петре // Записки русских людей. – М., 1990. 26. Семенова Т. Г., Карамова О. Г. Русские великие княгини, царевны и царицы. Очерки. Женщины, деньги, реформы и власть. – М. 2005, http://www.mirkin.ru/_docs/semenova_book_ch11.pdf. 27. Соловьев С. История России с древнейших времен. Кн. XIV. – М., 1963. 28. Соловьев С. Петровские чтения. Чтение четвертое // <http://www.tuad.nsk.ru/~history/Author/Russ/S/Solovjew/petr/ch04.html>. 29. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 2. 30. Шебальский П. К. Правление царевны Софьи. – М., 1856.

Надійшла до редколегії 16.04.09

К. Ніколасць, докторант

КАДРОВА ПОЛІТИКА В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1980-Х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано наукові праці, присвячені вивченню кадрової політики КПРС в УРСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х років як одного з напрямів суспільно-політичної діяльності.

In the given article the author analyses scientific research about politic of preparing professionals of industry and agricultural of Communist party in Ukraine as one of others directions of social politic.

Уніфікація суспільно-політичних процесів на теренах СРСР здійснювалася в тому числі й за допомогою цілеспрямованої кадрової політики, яка передбачала розстановку представників правлячої партії на всіх ключових посадах у апараті управління, на промислових підприємствах та у сільському господарстві. Процес підготовки кваліфікованих кадрів висвітлювався у радянській історіографії відповідно до специфіки історіографічної ситуації. У історіографічному плані ця проблематика у роки незалежної України практично не розглядалася. За часів існування СРСР історіографічний аналіз праць, присвячених різним питанням підготовки кадрів для народного господарства, був здійснений А.В.Санцевичем [18], який справедливо називав партійні органи у якості організатора підготовки кваліфікованих працівників. У його роботі дано оцінку науковим дослідженням, автори яких вивчали підготовку працівників так званих масових професій. Аналіз робіт, в яких досліджувалася підготовка працівників розумової праці, в тому числі й для виконання керівних функцій у складі партійних чи радянських органів, певною мірою залишилося поза увагою автора. Крім того, останнім часом з'явилася багато наукових праць, в яких кадрова політика партії оцінюється з нових позицій, і які залишилися поза сучасним історіографічним аналізом. Тут мова також йде про дослідження національних особливостей підготовки працівників в роки існування СРСР. Тому визначення стану дослідження кадрової політики в УРСР РСР залишається важливим завданням вітчизняної історіографічної науки.

Для історичних досліджень, присвячених висвітленню процесу підготовки фахівців на початку правління Л.Брежнєва, загалом характерним було позитивне сприйняття розширення кількості підготовлених працівників із визнанням доцільності та можливості швидкої перекваліфікації. В історичних дослідженнях 1970-х років більше уваги приділяли питанням забезпечення якості підготовки, означенню критеріїв визначення її рівня, доцільності розширення кількості кваліфікованих робітників певних професій. Така ситуація була зумовлена вимогами науково-технічного прогресу, коли важливим було не тільки забезпечити кількісні показники підготовки спеціалістів, а й забезпечити їх рівнем знань, що дозволяв творчо підходити до організації виробничого процесу.

У зв'язку із поглибленням науково-технічного прогресу до праць вітчизняних дослідників увійшла ще одна проблема, пов'язана із визначенням доцільності підготовки кадрів безпосередньо на виробництві, а також підвищення рівня кваліфікації так званих "практиків", тобто робітників, які успішно працювали, але не мали вищої освіти. Розбіжності у оцінках такого явища стосувалися в основному визначення співвідношення теоретичної і практичної підготовки. У цьому зв'язку історики також полемізували стосовно ролі комуністів у налагодженні виробництва. Якщо за часів Сталіна їх участь у керівництві виробництвом вимагала у першу чергу видатних організаторських здібностей, то у період Хрущова керівники повинні були мати й більш високий рівень економічних знань.

Прихід до влади М.Хрущова був, частково, результатом піднесення української партійної номенклатури за рахунок певного послаблення російської. Така тенденція може бути пояснена тим, що росіяни увійшли до сталінського оточення і опинилися під ударом деєталінізації і деєцентралізації. Фактично в період 1965-1985 рр. було здійснено процес консолідації вищої партійної еліти із розмежуванням сфер впливу та повноважень вищого та регіонального партійного керівництва. Саме прагнення М.Хрущова примусити існувати вищу партійну еліту у стані постійної ротації можна назвати причиною відносно злагодженого виступу проти нього вищих партійних керівників [21, 283].

Багато уваги у історико-партійних дослідженнях представників радянської історіографії приділялося діяльності партійних організацій по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів. Це питання розглядалося як один із основних напрямів внутрішньої політики держави. Фактично кадрова робота по розміщенню на відповідальних посадах керівників-комуністів забезпечувала можливість існування однопартійної системи в рамках існування тоталітарного режиму. Політичне значення такої роботи полягало у забезпеченні безумовного виконання рішень вищих партійних органів керівними працівниками на місцях.

О.М.Закусило вивчав досвід роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів у 1971–1975 роках, відзначаючи якісне покращення кадрового

складу за рахунок збільшення рівня освіти та прискіпливого вивчення особистих та ділових якостей осіб, які займали керівні посади. Автор виділив основні методи вивчення кадрів: уважне ознайомлення з документами, що характеризували працівника; особиста розмова з рекомендованим; відгуки людей, які знали цю людину по сумісній роботі; перевірка на конкретних дорученнях; думка партійної організації, колективу. Причому застосування різних методів ставало можливим в умовах формування певного резерву кадрів, що дозволяло більш детально ознайомитися із різними якостями кандидатів на керівні посади [7, 53-60].

Підвищення вимог до політичних якостей керівних кадрів у якості запоруки їхньої здатності виконувати свої обов'язки розглядав О.А.Спірін, який вказував також на необхідність для керівників розвивати соціалістичну заповзятливість, підвищувати діловитість та відповідальність і рішуче боротися із недоліками [24, 27-34]. У іншій своїй праці О.А.Спірін окремо зупинився на визначенні критеріїв політичної зрілості керівних кадрів, головним з яких називав високу "комуністичну переконаність" та зміння вирішувати питання виходячи із загальнодержавних, інтернаціональних інтересів. Причому, на думку вченого, формування високих морально-політичних та ділових якостей відбувалося під впливом всієї соціалістичної дійсності, в результаті цілеспрямованої теоретичної, пропагандистської та виховної діяльності партії [23, 95-105].

Вдосконалення марксистсько-ленінської освіти керівних кадрів у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС досліджували М.І.Бабін, А.П.Стьопін, А.В.Ткачук, М.М.Карабанов, які наголошували на необхідності підвищувати її рівень за рахунок посилення економічної освіти з метою покращення рівня підготовки керівників до ефективної економічної діяльності на благо побудови комуністичного суспільства. Причому, на думку авторів зміна системи політосвіти після відставки М.С.Хрущова суттєво посприяла якісному її вдосконаленню і одержала визнання та схвалення комуністів і безпартійних [1, 58-65; 25, 65-73].

Роль економічної освіти у підвищенні рівня загальноосвітньої та професійної підготовки трудящих досліджувала З.І.Ямкова, наголошуючи, що у роки дев'ятої п'ятирічки після відповідних рішень XXIV з'їзду партії економічне навчання почало здійснюватися більш диференційовано, з урахуванням специфіки підприємств, галузей народного господарства, професійної і службової діяльності працівників. У роботі відзначалося, що система економічної освіти вносила вагомий внесок у поширення передового досвіду, сприяла зростанню продуктивності праці [30, 81-90].

Значення шкіл комуністичної праці та народних університетів для подальшого збільшення загальноосвітнього рівня працівників різних галузей народного господарства висвітлювали М.М.Качківський та Г.Г.Шавлович, вказуючи на зростання врахування інтересів трудящих у спрямуванні навчання, їх освітнього та професійного рівня. Вчені неправомірно вважали, що за допомогою такої організації навчання працівники будуть здатними отримати глибокі знання та високий рівень професійної майстерності та будуть здатними до швидкого впровадження у промислове виробництво досягнень науково-технічного прогресу [8, 90-98].

Певну увагу представників радянської історіографії привертала проблеми підготовки кваліфікованих кадрів інтелігенції, яка мала забезпечувати панування у суспільстві вигідних для влади політичних настроїв.

С.Голіков та О.Сурін звернули увагу на проблеми підготовки резерву ідеологічних кадрів. Вчені відзнача-

ли важливість об'єднання трудящих радянської країни за підтримки прагнення представників різних націй, що проживали в УРСР, засвоїти культурні надбання українського народу. Науковці зробили висновок, що підвищення можливостей державних та суспільних організацій у створенні кадрового потенціалу знаходилося у прямій залежності від зростання їх ролі у житті розвинутого соціалістичного суспільства, посилення керівництва ними з боку КПРС. Досвід роботи партійних організацій республіки по реалізації можливостей масових організацій трудящих у поповненні резерву кадрів показав, що найбільшого успіху досягають там, де виявляється повсякденна увага та турбота про покращення якісного складу виборних органів, на практичних справах перевіряються політичні та ділові якості кандидатів на висунення [4, 61-68].

А.Г.Слюсаренко та В.І.Мірошніченко констатували вирішення в роки дев'ятої п'ятирічки питання забезпечення всіх ланок системи політичної та економічної освіти кваліфікованими пропагандистськими кадрами [20, 121-126].

В умовах поширення науково-технічного прогресу великого значення надавалося підготовці кадрів вчителів, що вважалося запорукою подальшого забезпечення народного господарства кваліфікованими спеціалістами. У роботах. Кількісні показники підготовки вчителів у роки восьмої п'ятирічки проаналізовано у роботах В.Кульпінського, І.Міцкана, Б.Кучменко, які відзначали важливість забезпечення постійного ідейного впливу на майбутніх вчителів, які мали в майбутньому орієнтувати молодь на свідомий вибір професії у сфері матеріального виробництва [12, 31-38; 13, 38-44].

Кадрова політика партії представлена на сторінках наукових видань, автори яких визначали вплив науково-технічної революції на процес підготовки кваліфікованих працівників. В.П.Мороховський пов'язував вплив НТР із необхідністю розширення мережі закладів по підготовці робітників широкого профілю, а оволодіння суміжними спеціальностями називав засобом підвищення освітнього та культурно-технічного рівня робітничих кадрів [16, 76-81]. Роль комсомольських організацій у підвищенні виробничої кваліфікації молоді досліджував П.П.Красиловець, який високо оцінював роль у цій справі виробничого навчання та навчальних комбінатів. Автор неправомірно розглядав процес підвищення виробничої кваліфікації молоді у якості масового руху за оволодіння професійними знаннями [3, 129-133]. Підвищення загальноосвітнього рівня робітничої молоді у 1966-1970 роках досліджував Л.А.Черченко, який звернув увагу на роботу вечірніх шкіл, високо оцінюючи їх роль у переході робітників на загальну середню освіту [29, 113-118].

Діяльність партійних організацій України по добору і розстановці кадрів у промисловості впродовж 1966-1975 рр. вивчав П.А.Рудик, який наголошував, що закріпленню робітників на виробництві сприяло підвищення його культури із комплексним вирішенням цього питання через технічне переозброєння підприємств, введення механізації та автоматизації виробничих процесів, проведення різноманітних оглядів, конкурсів робітників провідних професій, широким використанням різних форм морального та матеріального заохочення переможців соціалістичного змагання [17, 45-52].

Підготовку працівників для важкої промисловості України у 1959-1970 рр. вивчав П.С.Федорчак, відзначаючи важливість поступового переходу від практики масового виробничого навчання до ґрунтовного оволодіння кількома суміжними робітничими спеціальностями, базою для чого ставало сумлінне навчання у спеціалізованих освітніх закладах [26, 21-29; 27, 55-61].

В.В.Гребенюк розглядав кадрову роботу Харківської та Донецької обласних партійних організацій на підприємствах важкої промисловості, відзначаючи негативні риси у цій справі, а саме: велику кількість практиків на керівних посадах, відсутність у ряду секретарів парторганізацій середньої освіти, високий рівень плинності кадрів, недостатню роботу з молодими кадрами, відсутність резерву для оновлення керівників. Засобом покращення ситуації вчений розглядав поліпшення роботи із молодими спеціалістами із висуненням їх на керівні посади [6, 85-88].

У період перебудови акценти у наукових працях, присвячених різним питанням підготовки кваліфікованих працівників для роботи у промисловості, було певною мірою зміщено. На перше місце висувалося дослідження змін у системі управління, започаткованих новим партійним керівництвом та пошук відповідних таким крокам "передумов" у минулому. У роботі Г.М.Кривошеї та Є.П.Ляшенка вивчалися питання партійного керівництва діяльністю інженерно-технічних працівників з покращення керівництва промисловим виробництвом, де автори цілком справедливо наголошували на необхідності залучення оргтехніки та автоматичних систем контролю у цей процес [10, 41-46].

Окремо слід виділити праці, автори яких оцінювали кадрову політику партії у сільській місцевості. Вітаючи скорочення на керівних посадах у колгоспах і радгоспах працівників із середньою спеціальною освітою, Є.О.Бондарев відзначав, що міжгосподарська та внутрішньогосподарська спеціалізація, поєднання в одній особі функцій спеціаліста і керівника сільськогосподарського виробництва на основі створення єдиної технологічної системи виробництва були об'єктивними умовами його дальшого розвитку [3, 102-105].

Аналіз покращення ситуації у сільськогосподарському виробництві із його забезпеченням керівними кадрами містився у роботі Д.І.Бабича, який вивчив забезпечення керівниками колгоспів у роки семирічки, порівнявши його із відповідним процесом на початку правління Л.Брежнєва. Визначаючи політичну освіту у якості основного критерію професійної придатності керівництва, автор у той же час відзначав як позитивний показник підвищення рівня кваліфікації керівних працівників загальне збільшення їх рівня освіти, що стало можливим за рахунок великої державної кампанії по підготовці кваліфікованих працівників для сільського господарства [2, 82-85].

Дослідження Б.Д.Гончарука повністю присвячувалося діяльності радгоспів-технікумів, яким автор надавав великого значення у підготовці "ідейно озброєних" кваліфікованих працівників сільськогосподарського виробництва. Важливим наслідком роботи означених організацій автор називав об'єднання громадських організацій технікумів і радгоспів та створення великих партійних, комсомольських та профспілкових організацій, які позитивно впливали на постановку навчальної, політико-масової, виховної роботи та виробничої діяльності [5, 61-66]. У роботі П.Сороки досліджувалося партійне керівництво зміцненням сільського господарства кваліфікованими кадрами впродовж 1966-1977 рр., де автор проаналізував існуючі форми підвищення кваліфікації сільськогосподарських працівників, зазначаючи, що в умовах розгортання науково-технічної революції суттєво зросли вимоги до керівних кадрів сільськогосподарських підприємств [22, 79-88]. Марксистсько-ленінське виховання кадрів сільгоспвиробників вивчали В.Хоменко та В.Цілуйко, які наголошували, що важливою рисою цього процесу у 1970-х роках стало "озброєння" працівників глибокими знаннями економічної політики партії, проблем ефективності виробництва, зако-

номірностей науково-технічної революції, перспектив комуністичного будівництва" [28, 126-132].

Підготовку кадрів сільських механізаторів у роки восьмої п'ятирічки проаналізував М.І.Кульбака, який у якості позитивного моменту підготовки спеціалістів розглядав поєднання масово-політичної роботи із зростаючим бажанням сільського населення одержати спеціальність, ставлячи прагнення до освіти у пряму залежність від отримання поруч із професійними знаннями радянського "комплекту" ідеологічних норм та орієнтацій [11, 85-91].

Після початку "перебудови" у 1985 році відповідно до настанов вищого партійного керівництва у радянській історіографії з'явилися праці, в яких пропонувалися "нові" підходи до оцінки кадрової політики партії та аналіз вимог до кваліфікованих спеціалістів. На перший план було висунуто необхідність оновлення кадрів, і у першу чергу це стосувалося працівників партійного апарату. Стали розглядатися різні аспекти роботи з молодими працівниками по залученню їх до комуністичного будівництва із аналізом партійної політики по висуненню молодих людей на керівні посади у різні періоди радянської історії. Варто відзначити, що у працях представників радянської історіографії у цей період з'явилось значно більше критичних зауважень на адресу партійної роботи з підбору та розміщення кадрів. Ці критичні зауваження стали відголоском загального по країні спрямування роботи науковців гуманітарних спеціальностей на виявлення різного роду недоліків у багатьох сферах життєдіяльності радянського суспільства.

У роки перебудови у працях українських радянських вчених знову почали лунати заклики щодо повернення до ленінських принципів кадрової політики. За основу для спрямування наукових досліджень бралися рішення XVII з'їзду КПРС. Зосередження уваги на підготовці кадрів диктувалося вимогами науково-технічного прогресу та прагненням підвищити соціально-економічний розвиток країни. У наукових дослідженнях з'явилися тези про недостатність просто високого рівня виконавчої дисципліни для керівних працівників, про необхідність підвищення ініціативності із прагненням брати на себе відповідальність за впровадження нового, прогресивного у роботу. "Перебудова" у розумінні роботи з кадрами мислилася як засіб руйнування психологічних стереотипів минулого щодо виконання своїх службових обов'язків та способі поширення критичних настроїв у суспільстві з метою підготовки керівників нового типу, які мали здібності до ефективного керівництва в умовах певного повернення до ринкових принципів діяльності економіки із поширенням госпрозрахунку. Стали висуватися ідеї щодо заміни керівників похилого віку новими працівниками, здатними до сприйняття нового курсу керівництва КПРС. У роботі М.М.Матвійчука та О.А.Спіріна висловлювалася думка про необхідність поширення вираженого підходу до масовості заміни одних працівників на інших. Вони вказували, що з одного боку не варто дозволяти кадрам "застоюватися" із запровадженням переміщення не тільки по вертикалі, а й по горизонталі, а з іншого – закликали відмовитися від занадто часті заміни керівників, оскільки це породжувало невпевненість у майбутньому у представників керівного складу різних ланок [14, 3-15].

Пострадянські науковці, як правило, висловлюють критичні зауваження на адресу кадрової політики КПРС, розглядаючи її у якості засобу збереження партійного диктату та зміцнення тоталітарного політичного режиму. Основні напрямки кадрової роботи у часи правління Л.Брежнєва висвітлено у роботі С.Семанова, який зупинився на оцінці возвеличення радянських керівників відповідно до їх особистих заслуг перед тим чи

іншим партійним лідером. Окремо автор розглянув питання про можливість передачі Л.Брежнєвим своєї влади українському політику В.Щербицькому та оцінці перспектив такої зміни вищого радянського керівництва, а також висловився на рахунок загальної системи підготовки керівних кадрів у радянській системі, порівнюючи принципи висунення осіб на керівну роботу у роки М.Хрущова та Л.Брежнєва. Загальний висновок дослідника зводився до того, що М.Хрущов здійснював кадрові переміщення виключно керуючись власними симпатіями-антипатіями, а Л.Брежнєв на початку свого правління надавав певного значення діловим якостям людей. Оцінюючи кадрові переміщення М.Хрущова, як "істеричні" дії, С.Семанов наголошував, що вони загрожували загрозі радянській державі, а Л.Брежнєв спробував не висуваючи нових ідей продовжити все краще, що залишалося від попереднього радянського лідера [19, 264, 266].

Кадрова політика Л.Брежнєва поміж потрапила у поле зору Л.Млечіна, який, порівнюючи М.Хрущова та Л.Брежнєва у цьому питанні, відзначав, що М.Хрущов вважав за необхідне постійно переставляти людей з місця на місце, часто створюючи тим самим хаос на окремих ділянках роботи, а Л.Брежнєв, навпаки, навіть тих працівників, яких у інтересах справи потрібно було звільнити, залишав на своїх посадах. У дослідженні проаналізовано кадрові переміщення у різні часи правління Л.Брежнєва. Окремо автор зупинився на протистоянні "московської" та "української" груп у вищому партійному керівництві, вивчивши наслідки цієї боротьби. У роботі фактично прослідковується так званий реванш номенклатури в роки брежнєвщини та окреслено принципи, за якими відбувалися призначення радянської керівної еліти на певні посади в державі [15, 113-141].

Загалом оцінюючи роль комуністів на виробництві радянські вчені розходилися практично лише в питанні щодо визначення того, що вони мали забезпечити: виконання народногосподарських планів чи контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій, де значна частина працівників не були членами партії. Така постановка питання не дає можливості визначити, яка основна роль відводилася партією на виробництві рядовим комуністам: авангарду робітничого класу, який своїм прикладом мав підняти широкі верстви робітництва на нові трудові звершення, чи своєрідної системи контролю за більшістю робітників, що не вступили до партії. У зв'язку із цим поставало ще одне питання, на яке радянським науковцям було важко знайти відповідь: що спонукало робітників до трудових подвигів – жорсткий партійний контроль на всіх рівнях виробництва, коли у працівників фактично не було іншої альтернативи для виживання як виконання партійних рішень (часто некритичне) чи приклад комуністів, що самовідданою працею надихали інших працівників працювати дійсно по-комуністичному? Загалом радянські вчені не ставили собі за мету відповісти на питання, чому у соціалістичному суспільстві, де кожен працює на себе, а, отже, зацікавлений у результатах своєї праці, потрібно "посилювати" кадри за рахунок направлення на роботу комуністів? Відкритим залишалося і питання, чи могли б без партійного втручання та тиску широкі маси трудящих здійснити ті трудові звершення, яких вдалося досягти, чи вони стали результатом виключно партійного диктату у всіх сферах життя, а більшість пересічних громадян зовсім не поспішали будувати майбутній комуністичний лад, маючи надію на краще життя, а прагнути задовольнити свої нагальні потреби вже у сучасний момент?

Крім того, не визначеним залишалося у багатьох випадках питання: що в роботі комуністів, які займали керівні посади, було головнішим – твердість у боротьбі за

виконання планів партії чи професійна фахова підготовка, яка давала можливість краще за безпартійних вирішувати народногосподарські проблеми. Така постановка питання обґрунтована тим, що у працях більшості радянських авторів, які вивчали розстановку комуністів на виробництві, проводилася думка, що завдяки їх відданості партії та суворому контролю вдалося вирішувати складні питання по налагодженню виробництва. Причому пересічний читач наштотується на думку, що керівник-комуніст мав суттєві переваги над керівником-безпартійним, оскільки саме втручання призначених партією комуністів на керівні посади дозволило вирішити ту чи іншу проблему. Фактично, значна частина комуністів, призначених на керівні посади, виконувала роль своєрідних комісарів (принаймні до тих пір, поки вони не опанували азів виробничої практики відповідного підприємства, установи чи організації), що слідкували за професійними робітниками, примушуючи їх працювати краще, оскільки матеріальна зацікавленість у результатах їх праці була практично у сучасному розумінні відсутньою.

Отже, у питанні визначення зв'язку ефективності виробництва із підбором і розміщенням кадрів радянські науковці на перше місце ставили суб'єктивний людський фактор, притримуючись думки, що завдяки героїчним зусиллям робітників, згуртованих партією, можна виконати завдання будь-якої складності. Така постановка питання відповідала ідеологічному партійному спрямуванню, чим завданням було виховання людей в дусі колективізму. Але з іншого боку подібне ставлення до кадрів відіграло негативну роль у процесі виконання народногосподарських планів, адже виграючи тактичну операцію, радянська влада програвала стратегічну битву. Мова йде про обмеження конкуренції та особистої ініціативи робітників в умовах, коли їх особисті досягнення завдяки партійним зусиллям ставали надбанням колективу.

Тривалий час історики відстоювали думку, що серед якостей керівників найбільш важливими, після політичної благонадійності, були організаторські здібності тих, кому доручали важливі ділянки виробництва. Такий підхід до підбору і розміщення кадрів призводив до поширення так званого "адміністрування", яке засуджувалося науковцями радянського періоду, але вони не прагнули відшукати корені такої ситуації.

Вчені, що писали свої роботи у часи перебудови, акцентували свою увагу з цього приводу на боротьбі з бюрократизмом, засуджуючи надмірне розростання управлінського апарату у часи існування СРСР. Констатуючи той факт, що за допомогою чіткої вертикальної системи управління вдалося за короткий строк вирішити численні питання, пов'язані із відбудовою зруйнованого війною народного господарства, вони не аналізували ролі і значення збереження таких форм керівництва у період подальших економічних перетворень в умовах розвитку науково-технічної революції, коли бюрократична тяганина була причиною відкидання значної кількості наукових винаходів.

Багато місця у працях радянських вчених відводилося також різноманітним питанням забезпечення високого рівня партійного контролю над кадрами народного господарства. Науковці відстоювали принцип посилення рівня контролю за трудовою діяльністю працівників. Але не прагнули відповісти на питання, чому в умовах соціалістичного суспільства, де кожен, теоретично, працює сам на себе, недостатньо високого рівня соціалістичної свідомості людей, а потрібен жорсткий партійний контроль за виконанням народногосподарських планів?

З іншого боку, твердження сучасних вітчизняних вчених, у працях яких партійний контроль та дисципліна

виступає чи не єдиним стимулом діяльності людей, не враховують високого рівня трудової активності працівників радянського суспільства, який був породжений тотальним колективізмом і на певній стадії розвитку суспільства в умовах, коли державний контроль ще не сковував виробництво, а стимулював його уникаючи глобальних криз, забезпечував відносно високі темпи економічного зростання.

Радянські вчені загалом робили вірний висновок, що саме вплив колективу, поєднаний із партійним керівництвом освітньою справою, дозволив за короткий проміжок часу суттєво підняти загальноосвітній рівень робітничого класу і селянства. А сучасні науковці справедливо зауважують, що тотальний партійний контроль сковував ініціативу та обмежував рівень підготовки кадрів інтелігенції, які не мали можливості розширювати коло своїх знань та поглиблювати рівень підготовки завдяки ознайомленню із дослідженнями своїх зарубіжних колег.

Оцінюючи кількість досліджень, присвячених аналізу підготовки кваліфікованих кадрів у 1960-1980-ті роки, варто також відзначити, що це питання більше досліджувалося у часи існування Радянського Союзу, а у сучасний період вітчизняні вчені більше звертають увагу на дослідження політичних процесів тих часів. Тому до останнього часу залишилися практично не дослідженими проблеми, пов'язані із формуванням в СРСР кадрової вертикалі, поверхово проаналізовано моральні засади підбору та розміщення керівних працівників та порядок підготовки місцевих партійних керівників.

Поза увагою вчених залишається й порівняльний аналіз рівня загальноосвітньої підготовки радянських працівників та їхніх зарубіжних колег. Це дало б змогу відповісти на питання, наскільки ефективними були заходи партії по масовому підвищенню культурно-освітнього рівня населення.

1. Бабін М.І., Стьопін А.П. Діяльність Компартії України по вдосконаленню марксистсько-ленінської освіти керівних кадрів у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 2. Бабич Д.І. Діяльність партійних організацій України по зміцненню сільськогосподарських керівними кадрами // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. 3. Бондарев Є.О. Діяльність Компартії України по зміцненню керівними кадрами сільськогосподарського виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. 4. Голиков С.З., Сурин А.А. Из опыта работы Компартии Украины по формированию резерва идеологических кадров (1966-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 100. – К., 1979. 5. Гончарук Б.Д. Партійне керівництво діяльністю радгоспів-технікумів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. 6. Гребенюк В.В. З досвіду роботи Харківської і Донецької обласних партійних організацій по добору і розстановці партійно-господарських кадрів на підприємствах важкої промисловості (1966-1970 рр.) // Наук.

праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. 7. Закусило О.М. З досвіду роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів (1971-1975 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. 8. Качківський М.М., Шавлович Г.Г. Діяльність партійних організацій України по підвищенню рівня науково-технічних знань трудящих у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 9. Красиловець Н.П. Партійне керівництво діяльністю комсомолу щодо підвищення виробничої кваліфікації молоді // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – 1974. 10. Кривошея Г.М., Ляшенко Е.П. Некоторые вопросы партийного руководства деятельностью инженерно-технических кадров Украины по улучшению управления промышленным производством // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 142. – К., 1986. 11. Кульбака М.І. Партійні організації Донбасу в боротьбі за підготовку кадрів сільських механізаторів у роки восьмої п'ятирічки // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. 12. Кульпинский В.Л., Мицкан И.А. Партийное руководство повышением квалификации учительских кадров Украинской ССР в годы восьмой пятилетки // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 99. – К., 1979. 13. Кучменко Б.А. Из опыта работы партийных организаций республики по подготовке учительских кадров (1966-1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 99. – К., 1979. 14. Матвейчук Н.М., Спирин А.А. Развитие XVII съездом КПСС ленинских принципов кадровой политики // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 142. – К., 1986. 15. Млечин Л.М. Брежнев. – М., 2006. – С. 113-141. 16. Мороховський В.П. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів в умовах науково-технічної революції (1966-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. 17. Рудик П.А. Діяльність партійних організацій України по добору і розстановці кадрів у промисловості (1966-1975 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. 18. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945-1982 рр.). – К., 1984. 19. Семанов С. Брежнев – правитель "Золотого века". – М., 2002. 20. Слюсаренко А.И., Мирошниченко В.И. Руководство Компартии Украины подбором и воспитанием пропагандистских кадров для системы экономического образования (1971-1975 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 100. – К., 1979. 21. Смирнов А. История Южной Руси. – М., 2008. 22. Сорока П.А. Партийное руководство укреплением сельского хозяйства квалифицированными кадрами (1966-1977 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 94. – К., 1978. 23. Спирин А.А. Некоторые вопросы кадровой политики КПСС и опыт работы партийных организаций Украины по их осуществлению в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 97. – К., 1978. 24. Спирин О.А. Развитие XXV з'їздом КПРС ленинських принципів кадрової політики // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 25. Ткачук А.В., Карабанов М.М. Діяльність Компартії України по удосконаленню марксистсько-ленінської освіти комуністів // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. 26. Федорчук П.С. Діяльність партійних організацій по підвищенню культурно-технічного рівня працівників важкої промисловості України (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. 27. Федорчук П.С., Томин Ю.М. Партийное руководство профессиональной подготовкой рабочих в системе профтехобразования Украины в условиях развитого социализма // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 99. – К., 1979. 28. Хоменко В.Я., Целуйко В.А. Деятельность сельских партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому воспитанию кадров (1971-1976 гг.) // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 94. – К., 1978. 29. Черченко Л.А. Партійні організації промислових підприємств України на чолі підвищення загальноосвітнього рівня робітничої молоді (1966-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. 30. Ямкова З.І. Керівництво партійних організацій України розгортанням економічної освіти трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976.

Надійшла до редколегії 17.04.09

Т. Орлова, канд. іст. наук

УКРАЇНЬСЬКА ЖІНОЧА ПРЕСА ВІД МИНУЛОГО ДО СУЧАСНОСТІ У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

В аспекті історіографії розглядається історія розвитку української жіночої преси від другої половини XIX до початку XXI ст.

The history of the development of women's press from the second half of the XIX till the beginning of the XXI century is examined in the aspect of historiography.

2009 рік є ювілейним в історії українського жіночого руху. 125 років тому виникли перші організації – у Києві гурток Олени Доброграєвої і у Станіславі "Товариство Руських Жінок" за ініціативи Наталії Кобринської. Проте історія жіночого руху в Україні значно довша, оскільки жінки здавна намагалися взяти участь у громадських справах, таких, як доброчинність і благодійництво. Виявом нових поглядів на роль і місце жінки у суспільстві стали твори видатних українських письменниць, таких як Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Наталія Кобринська та ін. Свою небайдужість до цих питань виявили видатні українці Тарас Шевченко, Іван Франко. Микола

Костомаров, Михайло Драгоманов, Михайло Павлик, Михайло Грушевський, Григорій Цеглинський. У своїх літературних творах та публіцистичних виступах провідні діячі української інтелігенції піднімали питання жіночої емансипації та її значення для доступу усього суспільства. Часто це були окремі публіцистичні виступи в загальних періодичних виданнях, але згодом постало питання про часописи, спрямовані саме на жіночу читачку аудиторію. Мова йде про жіночу пресу, яка стала не тільки найяскравішим проявом емансипаційних настроїв, але й невід'ємною частиною жіночого руху. Історія українського жіночого руху, а також його невід'ємної складової – преси стала однією

© Орлова Т., 2009

єю з вельми розроблених тем не тільки істориками, але й фахівцями з журналістики, філології, соціології. Окрім статей наявні монографії і кандидатські дисертації. В них традиційно наводиться невеликий історіографічний огляд відповідно до заявленої теми. Проте всебічного історіографічного дослідження наявних публікацій стосовно різних періодів та регіонів досі проведено не було. Мета пропонуваної до уваги статті полягає саме у цьому.

Перші спроби видання періодики для жінок мали місце у середині XIX ст.: це були редаговані О.Шеховичем тижневик "Лада" (1853 р.) і двотижневик "Русалка" (1868-1870 рр.). Вони друкувалися "язичієм", пропагували ідеї "общерусскости", редагувалися мужчиною, мали за мету затримати жінок на ідеалі чотирьох К (Kinder, Kuche, Kirche, Kleider – дитина, кухня, церква, сукні). Разом із тим журналі привернули увагу громадськості до проблем повсякденного життя жіноцтва та задоволення його духовних потреб.

Вважається, що фундамент розвитку періодики для жінок був закладений з ініціативи Наталії Кобринської випуском альманаху "Перший вінок" (1887 р.) та збірників "Жіночої долі" (1893, 1895, 1896 рр.). Ця подія одержала висвітлення і високу оцінку в численних спеціально присвячених їй студіях [3; 4; 10; 12; 16; 47; 48 та ін.]. Їх автори висловлюють думку, що ці видання окреслили коло проблем, пов'язаних з емансипацією жінки, підготували до їх сприйняття читачів, продемонстрували громадськості високий рівень перших збірок жіночої творчості, написаних, відредагованих і виданих жінками. Жінки-авторки і редакторки самовіддано працювали задля збереження української культури і розвитку національної свідомості. Від появи перших жіночих видань почалося обговорення важливості їх для суспільства, а також було започатковано низку спеціальних історичних досліджень, які виходять до нашого часу [1; 2; 5; 9; 13; 20; 21; 22; 30; 44 та ін.]. Треба зазначити, що сюжет стосовно преси присутній у всіх студіях, присвячених історії українського жіночого руху, проте обсяг статті не дає можливості розписати і цю історіографію. Що стосується спеціальних розвідок, то вони відрізняються рівнем досконалості і, часом, наукової сумлінності. Прикладом може бути стаття Наталії Олійник, приміщена у Незалежному культурологічному часописі "І" [22]. В преамбулі заявлено спробу проаналізувати розвиток і особливості жіночої преси в від початків її становлення до сучасності, визначити етапи її становлення, з'ясувати якісні зміни у структурі, змісті, призначенні періодичних жіночих видань, їх зв'язок з українським національним відродженням та жіночим рухом. Відзначаючи корисність намірів авторки, інша дослідниця історії жіночої преси в Україні Олена Пода зауважує: "...не надто приємно читати практично переказані сторінки інших посібників і статей. Вражає й суголосність її матеріалу зі статтями "Українська жіноча преса в минулому" Любові Волинець та "Жіноча преса в УРСР" Світлани Луцької" [32, с. 108]. Оскільки інша стаття, видана у 2006 р. О. М. Сушковою [42], дуже схожа на публікацію Н. Олійник, залишається лише здогадуватися, якими були її "першоджерела".

Спільними зусиллями автори розділили історію розвитку української преси на чотири основні періоди: від середини XIX ст. до 1920 р. – виникнення і становлення жіночої преси; 1921-1939 рр. – найвищий розвиток жіночої преси в Галичині та виникнення радянських жіночих видань у Східній Україні; 1940-1989 рр. – пасивність жіночої преси, вихід заідеологізованих радянських жіночих видань; і від 1990 р. – початок становлення та еволюції сучасної плюралістичної жіночої преси в Україні. Кожен період характеризується з наведенням

конкретних видань, що тоді виходили, та їх основних рис в цілому.

В якості повноцінної преси періодика для жінок заіснувала із виникненням видань, які за мету поставили виховання жінки – особистості, на що вплинули зміни в політичних умовах та настроях громадськості. У Львові під редакцією Дарії Старосольської від 1908 р. почав виходити часопис "Мета: Орган українських поступових жінок", а з 1912 р. – безкоштовний додаток до українського щоденника "Діло" – "Жіноче діло" під редакцією Олени Кисілевської. У нетривалий період української державності виходила також у Львові "Наша мета" (1919-1920 рр.). Відповідальним редактором працювала Д. Старосольська, а газета з часом перейшла у власність соціал-демократичної партії, орієнтувалася на пролетарок і тих, хто хотів змінити лад.

Після того, як лад змінився у Наддніпрянщині, розвиток української жіночої преси по різні сторони кордонів почав значно різнитися, що відбилося і в історіографії проблеми. У дореволюційні часи в підросійській Україні із відомими утисками національної культури і мови довгий час не могла існувати українська преса, але після революції 1905-1907 рр. вона заговорила на повний голос. Практичне кожне видання висувало питання, пов'язані із становищем жіноцтва. Матеріали готувалися не тільки жінками-письменницями – Софією Русовою, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Любов'ю Бідною-Жигмайло, Любов'ю Яновською, Оленою Пчілкою, але й багатьма чоловіками-публіцистами: Микитою Шаповалом, Володимиром Дорошенком, Юрієм Тищенком-Сірим, Симоном Петлюрою та іншими. Влітку 1917 р. у Києві вперше виходить часопис для жінок "Жіночий вісник" (побачили світ лише два номери 11 червня та 22 серпня) – орган Українського жіночого союзу. Короткий період непідконтрольного жорсткому партійно-ідеологічному диктату розвитку української жіночої преси знайшов своє висвітлення у працях В.А. Передерій, О.Ю. Поди, Н.М. Сидоренко, Т.В. Старченко, О.М. Сушкової та ін. [30; 35; 42].

На початку боротьби за створення "партії нового типу", яка мала очолити рух за повалення існуючого ладу і встановлення "диктатури пролетаріату", Володимир Ленін особливу роль відводив пресі, наголошуючи, що газета виступає не тільки колективним пропагандистом і агітатором, але й колективним організатором мас. Важливу роль преси у згуртуванні трудящих, зокрема жінок, навколо комуністичної партії та мобілізації їх на революційну боротьбу, відриві їх від буржуазних (феміністичних) організацій, – наголошувала у своїх публікаціях Жанна Тимченко [45, с. 8-9]. Окрім того, що самі більшовицькі газети, такі як центральний орган – "Правда", а також газети "Пролетарий" (Харків), "Голос социал-демократа" (Київ), "Звезда" (Катеринослав), "Донецкий пролетарий" (Луганськ), "Голос пролетария" (Одеса) та інші постійно приміщували матеріали, адресовані трудовому жіноцтву, видавався більшовицький журнал "Работница", в якому відзначалося, що під керівництвом більшовицької партії жінка-пролетарка "підє разом з свідомим робітником до організації такого ладу, який визволить її від усіх пут капіталу, – до соціалізму" [45, с. 8-9]. В свій час публікації радянських авторів намагалися довести масовість жіночої читачської аудиторії та ентузіазм у підтримці більшовицької преси [17]. З подібних матеріалів складалося враження, що всі українські пролетарки вміли читати, з нетерпінням чекали на появу нового номеру газети, де писалося про їх життя, а сама газета виходила на кошти, які вони зібрали для неї. Тобто – очевидне "перебільшення", що раніше називалося "фальсифікацією".

Із встановленням радянської влади засоби масової пропаганди та агітації продовжували свою роботу із індоктринації мас. Звичайно, таких понять не існувало, проте виходили праці, в яких роз'яснювалося значення преси для жіночого руху. Такою була книга Л. Сталь "Печать и женское коммунистическое движение", де доводилося, чому необхідна спеціальна преса для жіноцтва, і подався її розвиток на тлі історії самого жіночого руху [37]. Це був нарис історії жіночої преси із наголосом на її призначенні: "виховання широких відсталих верств, трудівниць міста і села і організація їх навколо партії" [37, с. 77].

У тоталітарному суспільстві всі сфери суспільного життя підпали під жорсткий контроль. Преса стала "орудием" партії, що поширилося і на видання для жінок. В Україні, починаючи з листопада 1920 р. виходив журнал "Жінка". У січні 1946 р. його назву було змінено на "Радянську жінку", а після 1991 р. він продовжував своє існування знову як "Жінка". У 1924 р. в Харкові став виходити двотижневик "Селянка України", з 1931 р. його назва змінилася на "Колгоспницю України", і редакція вже знаходилася в Києві. Висвітленню змісту і призначення цих та інших часописів присвятили свої розвідки С.Луцька [19], Н. Олійник [22], О.Сушкова [42], А. Волобуєва, Н. Сидоренко [6, 9-11], О.Пода [33].

Особливо цікавими представляються розвідки Олени Поди, яка здійснила гендерний аналіз матеріалів конкретних видань на рівні тематики і проблематики з метою показати фактори впливу на зміну соціального статусу жіноцтва, перерозподіл гендерних ролей у суспільстві, а також віддзеркалення цих процесів, знов таки у періодиці для жінок. Авторка виокремила наступні провідні теми: роль і значення жіночої преси; жінка і соціалізм; жінка і Жовтень; жінка – "маленька господиня"; чоловічі професії для жінок; жінка і наука євгеніка (саме слово довго не проіснувало в жіночій пресі, але йшлося про такі проблеми, як необхідність оформлення законного шлюбу і нетривалість громадянського, про позашлюбних дітей та аборти, засудження "анархії" у статевих відносинах тощо); жінка та її здоров'я; жінка та здоров'я її родини; жінка-мати; жінка юридично грамотна; жінка як маргіналія; жінка-модниця; жінка – візуальний образ; жінка як споживач рекламованого товару і послуг; виховання жінки силою друкованого слова (через поезію, прозу, драматургію), її окультурення; жінка як автор. В результаті дослідження авторка приходить до висновку, що головною метою преси для жінок було посилення ідеологічного впливу, активізація пропаганди, зокрема образу "нової жінки". Така жінка замість того, аби перебирати новинками моди, відвідує курси ворошилівських стрільків, де вчать захищати батьківщину, ударно працює, при чому, чим більше чоловічою є її професія, тим краще, бере активну участь у громадській роботі, намагається "звільнитися від домашнього рабства" за допомогою колективних кухонь, їдалень, пралень, дитячих садків тощо, а також дбає про здоров'я. Тобто владу жінка цікавила і як робоча сила, і як репродуктор [34, с. 149-150]. У своїх дослідженнях глибоких особливостей тогочасної жіночої періодици авторка спирається на напрацювання соціологів, політологів, практиків журналісткознавства, що надає її власним висновкам всебічності та фундаментальності. На відміну від багатьох інших дослідників жіночої преси радянського періоду Олена Пода наголошує, що за піклуванням про створення "нової жінки" стояла жагуча потреба влади у компенсації величезних втрат чоловічої робочої сили [33, с. 96].

При наявних публікаціях, присвячених жіночій пресі часів соціалізму, виникає бажання висловити деякі по-

бажання стосовно подальших розвідок. На наш погляд, варто було б інкорпорувати питання жіночої преси у ширше коло проблем, таких як радянське жіноцтво і засоби масової пропаганди і агітації, засоби масової інформації, масова культура, ідеологізація тощо. Існують широкі можливості дослідити вплив літератури, театрального мистецтва, кінематографа, радіо, телебачення, культурно-масової роботи (насамперед, організації свят та урочистостей) на формування "нової радянської жінки". Хоча частково ці питання зачеплені у монографії Олени Стяжкіної [39], проте у неї взятий період другої половини ХХ ст., а перша, набагато важливіша у цьому відношенні половина століття поки що чекає на своїх дослідників. Важливо наголосити, що преса разом із мистецтвом соцреалізму створювала вербальні і візуальні міфи досягнень під керівництвом комуністичної партії. Серед тих міфів на першому місці – міф про побудову в Радянському Союзі соціалістичного суспільства – найпередовішого і найгуманнішого в історії людства. Цей міф втовкмачувався у голови людей, багато хто у це повірив, про що свідчать прояви ностальгії за минулими часами у частини наших співвітчизників. Так само створювалися вербальні і візуальні міфи гендерних досягнень радянського ладу, які треба було навіювати жіноцтву, що і робили засоби масової інформації, зокрема, преса.

Ще однією нереалізованою темою бачиться детальний розгляд історії радянської жіночої преси по періодах, з виявленням переважаючих тенденцій, проблемно-тематичних та структурних змін та міри ефективності: перший – 1917–1928 рр. – період зародження і становлення, коли партія взяла курс на залучення "жіночих резервів" і використання періодичної преси для цього, коли ще треба було враховувати основні характеристики дореволюційних видань і разом із тим формувати типологічні характеристики нових журналів, які поступово скорочувалися у кількості і набували типологічної одноманітності. Другим періодом міг би бути час від 1929 р. – "року великого перелому" – до початку лібералізації радянського ладу, тобто до хрущовської "відлиги", коли ніяких відхилень від жорстко встановленої "лінії партії" не могло бути. Передостаннім періодом можна було б окреслити час до початку перебудови, що відзначався особливою фальшивістю у висвітлення досягнень соціалізму, з постійною демонстрацією "рівноправності жіноцтва у всіх сферах" без натяку на існування будь-яких проблем окрім недостатньої кількості дитячих садків і ясел. Останній період існування суто радянської періодици для жінок – час перебудови, коли за умов гласності починаються певні трансформації і в цій царині.

Якщо відносно наукових публікацій, присвячених жіночій пресі у Наддніпрянській Україні, не можна сказати, що їх багато, то відносно Західної України так сказати можна. Подібний стан речей визначається, насамперед, тим, що за радянськими кордонами зберігся самодіяльний жіночий рух, який мав чимало своїх видань. У міжвоєнний період у Львові виходило декілька публіцистичних часописів для жінок: "Жіночий вісник" (1922), "Жіночий голос" (1931-1939), "Жінка" (1935-1939), "Громадянка" (1938), "Світ українки" (1938), "Українка" (1938-1939), а також популярний часопис "Нова хата", який популяризував українську народну культуру. У Коломиї завдяки старанням Олени Сіменович-Кисілевської з 1925 року почав виходити журнал "Жіноча доля" (виходив до 1939 р. накладом 2500 примірників щомісяця). У 1932 р. у тому ж виданні спеціально для сільських трудівниць почала виходити "Жіноча воля" (у 1938 р. в Західній Україні були села, які перед-

плачували по 200 примірників цієї газети [11, с. 165]). Там же виходило спеціальне видання "Світ молоді" – для молодих жінок. В спеціально підготовленому анованому каталозі українських видань в Галичині періоду 1853-1939 рр. Валентина Передерій наводить відомості про 22 журнали та альманахи [46]. Слід також додати пресу інших регіонів, зокрема, Буковини. І значення власної преси для розвитку західноукраїнського жіночого руху, і вся сукупність видань, і окремі часописи стали предметом дослідження Оксани Гнатчук [8], Праксовії Дутчак [11], Любомира Кліща [14; 15], Степана Костя [18], Валентини Передерій [24; 25; 26; 27; 28; 29; 46]. Для них жіноча преса виступає в якості дзеркала, в якому відбивався розвиток руху, а також як засіб його формування. Дослідники підкреслюють, що для матеріалів жіночої періодики, що тоді друкувалися, була притаманна тематична спільність: відстоювалися збереження національної культури і мови, публікації торкалися тих сфер народного життя, в яких жінки відігравали суттєву роль, в публікаціях лунали заклики переходити від споглядальності, узвичаєної політичної безправності та інфантильності до активної громадської роботи – а через неї до духовного відродження українського народу. Важливо і те, що виходили ці видання завдяки зусиллям самих жінок, які виступали видавцями, редакторами, авторами, хоча серед останніх траплялися і чоловіки. До речі, саме чоловік – сучасний дослідник Степан Кость, на відміну від більшості інших авторів, показує розвиток жіночої преси, виходячи із специфіки жіночого руху на українських землях, на фоні його розгортання. Щоправда, назва його публікації – "Жіноча преса" [18] – не орієнтувала тільки на західноукраїнські видання, що можна побачити в тексті. Така назва передбачає ширше охоплення як регіональне, так і часове, адже жіноча преса існує і досі.

Сучасні науковці наголошують, що друковане слово, за задумом діячок жіночого руху, мало сприяти піднесенню національної свідомості пересічних українців, допомогти їм вийти на шлях рівноправної участі поруч з чоловіками у визвольному русі, розвинути їх духовність [11, с. 160]. Всі вони у своїх публікаціях наголошують велику роль жіночої преси у вихованні національної свідомості тогочасного західноукраїнського жіноцтва, у "згуртуванні всіх верств українського жіноцтва", не зважаючи на те, що велими значні відмінності були між селянськими жінками й інтелігентками міст, а також на те, що сильним був тиск з боку Польщі та Румунії, до складу яких входили ті райони.

Разом із тим подібні оцінки розділили далеко не всі зацікавлені в обговоренні проблеми особи. Прикладом може бути публікація Олени Теліги "Сліпа вулиця (Огляд жіночої преси)", що побачила світ у 1938 р. [44]. "Сліпою вулицею" названо саму жіночу пресу, відокремлену від реалій життя: "...коли взяти під увагу, що найбільшим бажанням жінки було завжди стати рівноцінним чинником в загальному житті, то вже сам факт існування до сього часу жіночої преси підкреслює лише відокремленість і підрядність жінки, будуючи знов сліпу вулицю "жіночого світу" з його специфічними зацікавленнями". Самі жіночі організації О.Теліга називає "жіноче гетто", закликає до співпраці із мужчинами, бо "...там, де цієї співпраці нема, в чисто жіночій пресі, культивується дуже часто все ота т. зв. "жіночість" в найбільш її примітивній і гальмуючій формі. Се та жіночість найгіршого роду, що викликає не пошану, а зневагу з боку мужчин; не захоплення, а іронічну усмішку. Одним словом, та жіночість з мішаними сахариною, дешевих парфум, гірко-солодких сльоз і химерних настроїв, – з якою, напевно, варто було б раз назавжди скін-

чити" [44]. Однак, як показує життя, з цим не покінчено досі. Постає питання стосовно виправданості подібних жіночих видань, яких в наш час існує величезна кількість. Та чи можна їх віднести до складової частини жіночого руху як такого?

На останньому етапі існування СРСР в Україні були поширені тільки три видання суспільно-політичного плану, адресовані жіноцтву: загальносоюзні "Работница" і "Крестьянка", а також місцева "Радянська жінка". Видавалося декілька журналів мод: московський "Мода", ризький "Силует" і київський "Краса і мода". В перших ідеологізація ставала все слабкішою, поступаючи місцем рецептам і викройкам, а також розповідям про жіночу долю. Оскільки інших джерел інформації про "секрети жіночої чарівності" не було, читачки погоджувалися на наявність перших політизованих сторінок. Слід зазначити, що передплатити або купити ці журнали було дуже складно – вони відносилися до сумнозвісного радянського "дефіциту".

У покажчику "Сучасна жіноча преса в Україні" [41], виданому у 1998 р., описано 77 видань (з повним набором даних) і 38 (з неповною інформацією). Подібного видання на кінець 2000-х років не зафіксовано. Зрозуміло, що за десятиліття, що минуло, деякі видання перестали виходити, інші з'явилися і частина з них встигла зникнути. Проте автори, які відслідковують тенденції розвитку жіночої преси, намагаються визначити насамперед типологію видань [22]. Виділяються наступні типи, в залежності від цілей, що знаходять свій вираз у тематичному змісті: видання соціального спрямування, які характеризуються великою кількістю соціальної інформації, де присутня політична позиція; проблемно-інформаційні видання, що дають ділову та іншу важливу інформацію; видання гуманітарно-пізнавального спрямування, розраховані на інтелектуальну жінку; видання, що висвітлюють проблеми сім'ї; видання релігійного характеру; видання, що стосуються здоров'я жінок; журнали, присвячені веденню домашнього господарства та рукоділлю; журнали мод.

Але здебільшого жіночі журнали за типом є змішаними. У ринкових умовах сформувався особливий тип жіночого журналу, представлений великою кількістю різних видань, частину з яких не можна назвати українською, бо це журнали на кшталт "Космополітену". Разом із тим існуючі видання можна було б розділити на традиційні жіночі журнали, які розповідають про моду, красу, здоров'я, сім'ю; журнали практичних порад і способу життя; журнали "романів та історій про кохання", а також журнали, які приділяють підвищену увагу суспільно-політичному життю, зокрема, жіночому руху. Спостерігається значне переважання тих, над якими глумилася Олена Теліга, де наша сучасниця Надія Степула вбачає продовження "сліпої вулиці": "... розкішні видання... наповнені "солодковою настроєвою жіночістю", яка еволюціонувала з тих часів у "цінічно-чуттєву", де крім невинних косметичних порад – і чітке націлювання жіночих душ на легке бездумне життя. В тих "жіночих часописах" так багато бруду, що говорити про виховання "ролі жінки в суспільстві" за їх допомогою не доводиться" [38].

На разі слід акцентувати величезне значення засобів масової інформації у формуванні гендерних стереотипів, що намагаються донести до громадської свідомості соціологи [7; 36; 40; 43]. Так звані "глянцеві журнали" пропагують бачення жінки як "друга людини", красивої лялечки, що слугує розвагою для чоловіка-бізнесмена. Сам чоловік постає зі сторінок такої продукції як споживач жінки, усіх її принад, кулінарних рецептів та сексуальних чар. Упорядники покажчика "Сучасна жіноча преса в Україні" ще понад десятиліття тому по-

мітили схожість порад, одноманітність подій, повторюваність читачьких запитів і відповідей фахівців, стандартність сюжетів "невигаданих історій", що нагадує фасон модного вбрання, яке майстер-редактор очепурить по-своєму [41, с. 20-21]. Оглядачі сучасних ЗМІ наголошують брак серйозних видань із альтернативним жіночим поглядом на навколишній світ, викриттям патріархальних стереотипів, здійсненням відповідного тиску на владні структури та свідомість читачів [31; 43, с. 157].

У сучасних засобах масової інформації гендерна тематика або зовсім відсутня, або розмита. Деякі жіночі організації видають власні вісники, дайджести, бюлетені, буклети. Всеукраїнське товариство ім. О.Теліги друкує "Жіночий світ", Всеукраїнська ліга українських жінок – "Вісник Ліги українських жінок", Харківський центр гендерних досліджень – "Гендерні дослідження", Всеукраїнська асоціація жінок підприємниць – "Жінки України", "La Strada-Ukraine" ("Ла-Страда – Україна") та інші. Проте подібні видання здебільшого призначені для внутрішнього користування або обміну інформацією з іншими організаціями і не є надбанням широкої громадськості. Подібний стан речей не можна вважати нормальним, адже існує необхідність висвітлення і популяризації діяльності жіночих організацій через засоби масової інформації, в чому відповідну роль мають виконувати жіночі видання.

В цілому можна помітити загальну тенденцію деполітизації жіночої преси. Все рідше вона звертається до сучасних гострих соціальних проблем. Видання некомерційних журналів є невідомою справою. Натомість жіночі журнали перетворилися на один з основних рекламних каналів, що виявляє орієнтацію на споживачську орієнтацію жіночої читачької аудиторії. Об'єктивна даність полягає у руйнуванні тоталітарної ідеології з її масовою індоктринацією, переході економіки на ринкові умови, соціальному розшаруванні населення, вільному обміні досвідом з західними спільнотами, що не могло не вплинути на ментальність колишніх радянських робітниць, селянок, громадських діячок, на творення нових соціальних ідеалів. Треба підкреслити, що із великої різноманітності факторів суспільного розвитку функціонування жіночої преси знаходиться під впливом насамперед двох факторів – політичного і культурного. Перший перетворює жіночі видання на засіб поширення політичної ідеології, що із крахом комунізму значною мірою втратило свою чинність. Другий сприяє формуванню багатофункціональних видань, що віддзеркалює стан суспільної свідомості, яка зазнала вплив різноманітних, доти незнаних явищ. Не треба забувати, що преса, засоби масової інформації в цілому, виступають потужними факторами соціалізації і формування стереотипів свідомості.

Так сучасні видання жіночої преси, часто зроблені на західний манер, пропонують новий погляд на гендерні відносини, коли жінка – не тільки об'єкт "чоловічого споживання", але й повноправна учасниця сучасного життя: вона відіграє головну роль в сім'ї, забезпечує себе сама, виступає в ролі бізнес-леді. Якщо уважніше подивитися на так званий "месідж" сучасних жіночих журналів, то можна роздивитися адресований жінкам заклик до самореалізації, індивідуалізації, до розкриття свого внутрішнього потенціалу, набуття високого освітнього і професійного рівня, здорового способу життя, що зарозом може забезпечити високий стандарт і якість життя. Всі ці риси відбивають вплив глобалізації, яка насправді є втіленням ідей вестернізації з двома головними гаслами прагматизму та гедонізму. Названі явища характерні насамперед для тих спільнот, які давно вже визначилися із власними державами і забезпечили

їм не тільки високий рівень індустріального, але й постіндустріального розвитку. Що ж стосується українства, то й досі залишаються актуальними питання розбудови національної держави й виходу з економічних негараздів недорозвинутого індустріалізму соціалістичного типу, що увійшов у кризу перехідного періоду.

Підбиваючи підсумки наведеного історіографічного огляду, можна сказати, що українська жіноча преса має тривалу і непросту історію розвитку, яка зазнала вплив різноманітних факторів і продовжує свою еволюцію. Дослідники різних гуманітарних фахів – від істориків до літературознавців – активно вивчають різні періоди, регіони, видання. Однак помічається нерівномірність розподілу їхньої уваги. Переважна більшість публікацій присвячена Західній Україні і періоду кінця XIX – першої третини XX століття. Чимало розвідок аналізують окремі видання, причому роблять це, у так би мовити, традиційному дусі, при відсутності серйозного всебічного огляду історії всієї української преси для жінок різного характеру і спрямування, з опорою на нові підходи. Особливе значення набуває ретельний аналіз сучасних жіночих видань з огляду на їх значення для формування гендерних стереотипів в суспільстві, яке перебуває у перехідній стадії свого розвитку. Такий час є часом, коли відкриваються "вікна можливостей". І для українського жіноцтва теж. Засоби масової інформації мають величезний вплив на свідомість, навіть коли це не усвідомлюється. Ось у чому полягає значення розуміння тенденцій розвитку мас-медіа, до кола яких входить і жіноча преса.

1. Бурачинська Л. Про завдання жіночої преси //Жіноча доля. – 1933. – Ч. 1. – С. 3-4. 2. Дучимінська О. Від самого початку //Жіноча доля. – 1934. – Ч. 12/13. – С. 13. 3. Величко І. До генези видання першого жіночого альманаху "Перший вінок" //Жіноча доля: Альманах на рік 1929. – Коломия, 1928. – С. 41-47. 4. Возняк М. Шляхом до "Першого Вінка" – Л., 1934. 5. Волинець Л. Українська жіноча преса у минулому //Сучасність. – 1974. – № 7/8. – С. 113-127. 6. Волобуєва А.М., Сидоренко Н. М. Вічний вогонь життя //Сучасна жіноча преса в Україні: Показчик /упоряд. А. М. Волобуєва, Н. М. Сидоренко – К., 1998. 7. Гендерні стереотипи у громадській свідомості та діяльність засобів масової інформації //Проблеми розвитку демократії та забезпечення рівних прав для жінок і чоловіків в Україні трансформаційного періоду: Наукова доповідь /ред. кол. В. І. Довженко (голова)- 2-е вид. – К., 1998. 8. Гнатчук О. Роль преси у згуртуванні жіночих товариств Буковини в 20-30-х рр. XX ст. та висвітлення їх діяльності//Питання історії України: 36. наук. статей. – Чернівці. – 2002. – С. 160-164. 9. Давидович М. Історичний нарис української жіночої преси //Жіночий світ. – 1970. – Ч. 10. – С. 2-4. 10. Деркач М. Ті, що творили "Перший вінок" //Жінка. – 1937. – Ч. 8/9. – С. 2-4. 11. Дутчак П. Становлення і розвиток жіночої преси в Західній Україні (20-30-ті роки XX ст.) //Науковий вісник Чернівецького університету. – 2002. – Вип. 123-124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 160-169. 12. Залеська-Онишкевич Л. М. Як сплетено вінок... //Перший вінок. Жіночий альманах. Видано у 100-ліття Українського жіночого руху. – Нью-Йорк, 1984. 13. Залізнякова О. Жіноча преса //Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Л.: НТШ, 1994. – Ч. 2. 14. Кліц Л. І. Журнал "Жіноча доля": Ідеологія. Тематика. Концепти. – Івано-Франківськ, 2005. 15. Кліц Л. І. Коломийський журнал "Жіноча доля" (1925-1939) в літературному процесі Галичини початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Херсон, 2006. 16. Книш І. Відгомін минулого кличе до голосу майбутнього (У сімдесяти роковини жіночого альманаху "Перший Вінок")//Книш І. Жінка вчора й сьогодні. Вибрані статті. – Вінніпег, 1958. 17. Конкіна Є. І. Робітниця України в діяльності ленінської "Правди" //Український історичний журнал. – 1972. – № 10. – С. 100-103. 18. Кость С. Жіноча преса //Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2007. – Вип. 30. – С. 123-141. 19. Луцька С. Жіноча преса в УРСР //Сучасність. – 1974. – № 7 / 8. – С. 128-132. 20. Малицька К. Про значення власної преси для жінок і як вона у нас розвивалася //На новий шлях: Календар-альманах "Жіночої долі" на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926. – С. 23-26. 21. Озеран А. Жіноча преса: історія та сучасність //Лінія найбільшого опору" (роль жіноцтва у національно-визвольних змаганнях українського народу кінця XIX – XX століття). – К., 2008. 22. Олійник Н. Жіноча преса в Україні: минуле і сучасність //Незалежний культурологічний часопис "І". – 2003. – № 27. – С. 112-129. 23. Український періодичний видання для жінок в Галичині (1853-1939 рр.): Анотований каталог /уклад. В. А. Передерій – Л., 1996. 24. Передерій В.А. Часопис "Жіноча доля" як джерело досліджень розвитку жіночого громадського руху в Галичині //Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – 1993. – Вип. 1.- С. 63-68. 25. Передерій В. А. Альманахи "Жіночої долі"

(1926-1930) //Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 1993. – Вип. 3. – С. 91-97. 26. *Передерій В. А.*, Часописи "Союзу українців" і національно-визвольний рух у Галичині (1922-1939) //Українська періодика: історія і сучасність: тези та повідомлення Всеукр. наук.-теор. конф. (Львів, 9-10 грудня 1993 р.) – Л., 1993. 27. *Передерій В. А.* Журнал "Нова хата" як тип видання (1925-1939) //Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 1994. – Вип. 1. – С. 79-89. 28. *Передерій В. А.* Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1853-1939) //Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 1995. – Вип. 2. – С. 45-65. 29. *Передерій В. А.* Періодика для жінок як джерело досліджень національно-культурного життя Галичини 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1996. 30. *Передерій В. А., Сидоренко Н. М., Старченко Т. В.* Жіноча доля на тлі доби: Літопис жіночого руху у світлі українських видань. – К., 1998. 31. *Пода О. Ю.* Проблеми і перспективи розвитку видань для жінок //Вісник Запорізького державного університету. – 2003. – Філологічні науки. – № 2. – С. 115-119. 32. *Пода О. Ю.* Кроки гендерного просвітництва української преси //Держава та регіони: Науково-виробничий журнал. Серія: Гуманітарні науки. – 2007. – № 2. – С. 106-117. 33. *Пода О. Ю.* Проблема гендерних настанов у радянській жіночій пресі //Держава та регіони: Науково-виробничий журнал. Серія: Гуманітарні науки. – 2007. – № 1. – С. 96-101. 34. *Пода О. Ю.* Концепція "нової жінки" на шпальтах радянської жіночої преси //Вісник Запорізького національного університету. Серія: Філологічні науки. – 2007. – № 1. – С. 146-152. 35. *Пода О. Ю.* Феміністична спрямованість преси Наддніпрянської перших десятиліть XX століття //Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2007. – Вип.

13. Лінгвістика і літературознавство. – С. 254-261. 36. *Помазан О.* Гендерні проблеми і мас-медіа //Гендерний аналіз українського суспільства. – К., 1999. 37. *Сталь Л.* Печать и женское коммунистическое движение – Москва – Ленинград, 1927. Хоча видання було здійснено не в Україні, проте, як було заведено, воно було поширено у всіх радянських республіках і мало настановчий характер. 38. *Степула Н.* Білий вальс //http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2008/09/04/33969. 39. *Стяжкіна О. В.* Жінки в історії української культури другої половини XX століття – Донецьк, 2002. 40. *Сутріна Г. Г., Сутрін Д. В.* Роль ЗМІ в формуванні гендерних стереотипів //Проблеми гендерної рівності в Чернігівській області та шляхи їх вирішення: Мат-ли обл. наук.-практ. конф. /голова ред. кол. І. В. Дрожжіна. – Чернігів, 2005. 41. Сучасна жіноча преса в Україні: Показчик /упоряд. А. М. Волобуєва, Н. М. Сидоренко. – К., 1998. 42. *Сушкова О. М.* Розвиток преси для жінок в Східній Україні (I половина XX століття) //Вісник Сумського державного університету. – 2006. – № 3. – С. 25-28. 43. *Таран Л.* Гендерні проблеми і засоби масової інформації //Гендер і культура: 36. статей /ред. В. Агеєва, С. Оксамитна. – К., 2001. 44. *Теліга О.* Сліпа вулиця (огляд жіночої преси) //http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=5917&read=true. 45. *Тимченко Ж. П.* Видатні жінки-революціонерки у Києві – К., 1971. 46. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853-1939рр.): Анотований каталог /уклад. В. А. Передерій. – Л., 1996. 47. *Франко І.* Альманах чи газета? //Франко І. Збір. творів: У 50-т. – К., 1980. – Т. 28. 48. *Фуртак М.* "Перший вінок" – перший жіночий альманах //Нова хата. – 1927. – Ч. 12. – С. 1-4.

Надійшла до редколегії 09.04.09

О. Пономарьов, асп.

ДИПЛОМАТИЧНИ ВЗАЄМИНИ МІЖ РОСІЄЮ І ТУРЕЧЧИНОЮ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ КОРДОНУ ЗГІДНО РІШЕНЬ БУХАРЕСТСЬКОГО МИРУ 1812 РОКУ

Розглянуто деякі аспекти зовнішньої політики Росії, зокрема, спроби делімітації кордону у Нижньому Подунав'ї після російсько-турецької війни 1806–1812 рр.

Is was considered some aspects of foreign politics of Russia, just attempt of boundary delimitation in Lower Podunai after Russian-Turkish war 1806–1812

Дослідження цієї проблеми, на перший погляд, здавалося б не має ніякої наукової перспективи для України, однак саме район дунайських гір, його економічна, транспортна, культурна і природоохоронна роль викликають сьогодні стурбованість у керівництва України і Румунії. Лише проаналізувавши історію Нижнього Подунав'я, врахувавши тяглість володіння дунайською дельтою у часі і юридично-правове підґрунтя для розмежування островів і водного простору дельти, – тільки тоді можна авторитетно говорити щодо будь-яких прав на ту чи іншу спірну територію.

Джерельна база цього періоду досить значна, враховуючи те, що з 1960-х рр. і до сьогодні триває фундаментальне видання документів міністерства іноземних справ Російської імперії, включаючи і досліджувані нами період[1;2;3;4;5]. Однак в колективних монографіях, присвячених історії зовнішньої політики Росії початку XIX ст., чомусь Бухарестському миру, його передумовам і наслідкам не приділено уваги[8]. Того ж 1997 р. у Інституті слов'янознавства (Москва) вийшов збірник "Балканские исследования / Отв. ред. В. Н. Виноградов", який повністю присвячений міжнародним відносинам у Європі від початку XIX ст. і до Віденського конгресу, де розглядається і дипломатична історія російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Проте, кричущо малі накладі, якими видається наукова література, призвели до того що цей збірник не вдалося відшукати навіть в наукових бібліотеках російських університетських міст. Традиційною зазначена проблематика була і залишається для Республіки Молдови, вчені, якої присвятили чимало праць подіям 1806-1812 р., що докорінно змінили долю їхнього краю і геополітичну ситуацію в Дунайсько-Чорноморському регіоні на довгі десятиліття уперед [12,17].

Східне питання завжди було на часі в російській зовнішній політиці. Не було воно виключенням і на початку XIX ст., коли у 1806–1812 рр. Росія вела дещо затяжну і не зовсім вдалу війну з Портою, вважаючи на її

політико-дипломатичні підсумки. На початку війни без особливих втрат Росія швидко захопила Пруто-Дністровське межиріччя, просуваючись далі до дунайських фортець, де саме і відбувалися головні події військового театру дій. Ця війна може бути названа дивною без усякого перебільшення, оскільки успішні військові дії змінювалися місяцями затишшя, а російські і турецькі дипломати не могли визначитися на яких умовах укласти мирний договір.

Османська імперія перебувала періоді чергового економічного занепаду, хоча на політичному небосхилі ситуація була більш-менш стабільною. З 1808 р. внаслідок дворічного перевороту країну очолив молодий та енергійний султан Махмуд II (1808-1839), який 1809 р. уклав союз з Великою Британією. Для Росії це був гарний привід, враховуючи Тильзитський та Ерфуртський домовленості закінчити війну перемогою з союзником британської корони. Але на зміну одному полководцю приходив інший, – поразки (П.Багратіона), хвороба (М.Каменського) і передчасні смерті (І.Міхельсона, О.Прозоровського) призвели до того, що у квітні 1811 р. генерал М.Кутузов став п'ятим (не рахуючи в. о. командувача Ланжерона) чільником Молдавської армії, яка воювала з турками на Дунаї [13,с.363-368].

Крім таких об'єктивних чинників як людський, Росія була обтяжена війною з Персією (1804-1813 рр.) і напруженими відносинами з Францією. Розпорошення сил супротивника звичайно додавало сили Порті, як у військовому так і в політичному сенсі. У переддень війни з Францією Росія нарешті почала усвідомлювати, що шанси укласти вдалий мирний договір з Туреччиною втрачено, і тепер доведеться використовувати методи таємної дипломатії.

В той же час, активна зовнішня політика Наполеона, який зумів втягнути Туреччину у сферу свого впливу шляхом обіцянок повернути їй Крим, узбережжя Чорного моря і Дунайське князівство, звільнивши останні від російського протекторату, давала свої плоди. Повірів-

© Пономарьов О., 2009

ши Наполеону, Порто висунула 1810 р. умову відносно того, що кордон з Росією має проходити по Дністру. У зв'язку з цим Олександр І писав, що невже турки "можуть думати, що ми погодимося на таку пропозицію, коли Бессарабія, Молдавія і Валахія давно вже покірні російській зброї, коли ми маємо у нашій владі усі фортеці на Дунаї..." [11, с.254]. Імператор вважав, що немає "ані потреби, ані пристойності задовольнятися іншим кордоном, ніж як Дунай" [11, с.255]. Розігрував турецьку карту Наполеон і для Росії. За словами Талейрана, французький імператор завжди мав "дві стріли у своєму сагайдаці – збереження Туреччини і її розділ", використовуючи їх у залежності від обставин [6, с.102]. Олександр І, знаючи про таємну дипломатію з боку Франції щодо Туреччини, усіляко намагався прискорити мир з останньою. Наполеон, навпаки підбадьорював султана, обіцяючи якомога всебічну підтримку, аби тільки війна з Росією не припинялася. Проте, 64-річний М.Кутузов остерігався приймати надто швидкі рішення, ще більше непокоячись залишитися осторонь справ після повернення до Росії, а тому не надто наполягав на укладенні мирного договору з Портою [7, с.209].

Претензії Порти зростали по висхідній і її уповноважені постійно зривали переговори, через що вони процес обговорення умов миру, і що головне майбутнього кордону відкладався. Імператор, будучи занепокоєний таким розвитком подій, для якомога швидшого укладення миру з Портою послав до Бухареста адмірала П.Чічагова з двома рескриптами. В одному з них йшлося про відкликання М.Кутузова і передачі усіх повноважень П.Чічагову, у випадку якщо мир ще не укладено. Другий рескрипт діяв у випадку коли мир було б підписано і також говорив про усунення М.Кутузова і передачу усієї армії адміралу [14, с.13]. Однак М.Кутузову не вдалося укласти договір щодо наступального і оборонного союзу Росії з Туреччиною, що напередодні війни з Францією було вкрай необхідно.

Безумовно, це викликало невдоволення Олександра І, який 2 травня 1812 р. писав навздогін П.Чічагову, – "усі уповноважені вже підписали попередні умови, на підставі яких Прут і Дунай будуть складати кордон. Відповідно, найпростіше... буде нічого не змінювати в цих умовах, щоб не завадити... справі миру... Якщо цей мир буде укладено – ми, без сумніву, отримаємо значні переваги при теперішньому стані справ" [10, с.67]. Прибувши до Бухаресту П.Чічагов переконався в тому, що турки дійсно були наполегливими у своїх вимогах й іншого варіанту мирного договору М.Кутузов за тих зовнішньополітичних обставин підписати не міг. Про що адмірал і повідомляв царю, пом'якшивши, таким чином, подальшу долю М.Кутузова, – "наполегливість турецьких уповноважених була такою сильною, що наприкінці слід було їм поступитися... мир був для нас необхідним, і він не міг бути укладеним на інших умовах за цих обставин" [14, с.19]. Також не знаходив адмірал надійної підтримки у союзі з Портою, яка на той момент була сильно виснажена [14, с.20].

При укладенні Бухарестського миру в його остаточному вигляді, важливу роль відіграла та обставина, що туркам стали відомі плани Наполеона щодо поділу Османської імперії, які виявилися згодом його вмілою дезинформацією [10, с.69]. Для Росії було важливим отримати мир негайно поки турки, не усвідомивши небезпечного положення Росії не почали активізувати військові дії. В цьому сенсі російській дипломатії сталися у нагоді: драгоман Порти Д.Мурузі, через якого отримували конфіденційну інформацію та спритний бухарестський купець Манук-бей, у маєтку якого і було укладено мирний договір 16 травня 1812 р.

У тексті ст. 4 Бухарестського договору, який пропонував європейський кордон між Росією і Туреччиною, зокрема говорилося наступне: "ріка Прут починаючи з її входу до Молдавії і до з'єднання її з Дунаєм і лівий берег Дуная з місця цього з'єднання до гирла Кілійського і до моря становитимуть кордон обох імперій... Сторони двох великих островів, що розташовані навпроти Ізмаїлу і Кілії, також порожніми і незаселеними залишаться простором на годину відстані, починаючи від найближчого пункту згаданого лівого берегу дунайського" [1, с.413]. Здавалося, що таке детальне пояснення не могло викликати приводу для розбіжностей, однак саме бажана для Росії незаселеність островів і викликала претензії з боку Порти. Але на правому березі Кілійського рукава розташовувалася Стара Кілія (о.Леті або о.Летя – румунською), якраз навпроти Кілії (материкова частина), що локалізувалася на лівому березі при відстані між ними 400 м., що було порушенням договору. Саме Стара Кілія розташована у зоні де припливи та відливи постійно змінюють лінію кордону, а також її переважно козацьке населення, яке було схильне до порушень кордону і стали каменем спотикання у російсько-турецьких відносинах щодо розмежування Дунаю.

Війна з наполеонівською Францією дещо відстрочила початок робіт з делімітації. Але вже 29 січня 1813 р. бессарабський генерал-губернатор І.Гартінг звернувся до губернатора С.Стурдзи, висунувши пропозицію щодо встановлення спільно з представниками Порти кордону по Дунаю, який би відповідав ст.4 Бухарестського трактату [12, с.254]. Делімітація кордону дала б можливість чітко визначити режим судноплавства в регіоні Нижнього Дунаю, вирішити проблеми карантину, незаконної міграції та безпеки обох держав. Проте Порто, наперед знаючи вимоги Росії і, не бажаючи поступатися островами розташованими навпроти Кілії та Ізмаїлу, почала стягувати в район дельти Дунаю свої війська, попередньо знявши прикордонну стражу, яка складалася з козаків-некрасівців. Про це 4 лютого 1813 р., поліцмейстер Кілії капітан Візірян інформував С.Стурдзу, а 20 лютого з інших джерел губернатор дізнався про те що Стара Кілія вже захоплена турками. А вже 23 лютого на адресу С.Стурдзи було відправлено депешу посла в Туреччині А.Італінського, в якій повідомлялося про турецьких чиновників, які готові оформити прийом Старої Кілії в османську юрисдикцію [17, с.114]. Більше того, турки були занепокоєні відмовою коменданта Ізмаїла Сомова прийняти депешу від турецького уряду під приводом нібито наявності чуми у місті.

Невдоволеність турок зволіканням російської сторони і рішучість щодо перетину Дунаю з боку яничар призвели до того, що наприкінці березня 1813 р. С.Стурдза призначає комісію з розмежування кордону, до якої з російської сторони увійшли надвірний радник Лейбін, стольник Кемко та підполковник Шардін [12, с.254; 17, с.114]. З турецької сторони було уповноважено Ахметазекі-ефенді. У відповідності до Бухарестського договору встановлювалося, що острови дельти від Ізмаїла і до гирла Кілійського рукава мають бути незаселеними жодною з обох держав, натомість ці острови можна відвідувати для рибальства і заготівлі дров. Незаселеною має бути й територія на 5 км вглиб на островах Чатал і Леті, які розташовані навпроти Ізмаїлу та Кілії, а означена територія має бути розмежованаю стовпами. Однак комісія до спільної думки не дійшла і її роботу було перенесено з Кишинєва до Константинополя. Там переговори проводив посол А.Італінський, який вимагав встановити кордон по Дунаю і переселення козаків-некрасівців у внутрішні області Туреччини.

Станом на травень 1813 р. робота російсько-турецької комісії з делімітації кордону не просунулася вперед. Більше того, ст.4 Бухарестського договору, через яку виникали суперечки, тлумачилася сторонами по-різному. Комісія мала визначити ті острови, які мають залишитися незаселеними і відповідно до цього провести демаркаційну лінію. Так російська сторона "простір на годину відстані", або як це тлумачив І.Гартінг "п'яти-верстовий простір", на якому не мали оселятися люди, розповсюджували на довжину обох островів Чатал і Леті. Натомість турецька сторона погоджувалася відмежувати такий простір лише суто навпроти Кілії та Ізмаїла, а не по усій довжині островів.

Наприкінці літа ситуація погіршилася і вже в серпні 1813 р. турецький комісар з розмежування Ахмет Зекі-ефенді під час зустрічі з І.Гартінгом зажадав висилки усіх турок з території Бессарабії на батьківщину, а також "передачі у виключне володіння Туреччини усіх островів на Дунаї, які згідно Бухарестського договору мають знаходитися у спільному володінні і залишатися незаселеними" та "проведення прикордонної лінії на відстані лише години шляху від Ізмаїла і Кілії, а не по великим островам"[2,с.365].

Наприкінці липня 1814 р. посол А.Італінський виходячи з повідомлень бессарабського губернатора писав до турецького уряду, що йому відомо про те, що турки порушуючи ст.4 Бухарестського договору, розпочали відновлення раніше існуючої батареї перед Старою Кілією для чого були прислані 300 робітників, які риють канал і ров. За наказом Порти їм допомагають мешканці, щоб ці роботи були закінчені якомога швидше[3,с.80]. Перед цим, 10 липня того ж року, бессарабський губернатор І.Гартінг наказав командирі кілійської інженерної бригади М.Герасимову позначити на карті місце поблизу Старої Кілії де турками закладено нове укріплення. А 26 липня 1814 р. М.Герасимов докладав І.Гартінгу що укріплення розташоване на відстані гарматного пострілу від фортеці Кілія, що є порушенням Бухарестського договору.

У квітні 1815 р. російський генконсул в Яссах А.Піні мав зустріч з представником молдавського господаря щодо збільшення чисельності Росією своїх військ в Бессарабії. Такі дії викликали занепокоєння в Яссах, оскільки чисельність складала майже 18 тис. вояків[3,с.290]. Того ж місяця командувач 4-м піхотним корпусом А.Рудзевич повідомляв генконсула, що чисельність військ зросла через те, що замість трьох полків виведених з Бессарабії у 1814 р., у 1815 р. почали прибувати до цього краю шість полків що разом складають дивізію, яка головним чином розквартирувалася поблизу Бендерської і Аккерманської фортець. Збільшення на пояснення Рудзевича сталося через повернення з-за кордону військ, які брали участь у війні з Францією[3,с.304-305]. Таке посилення було викликано необхідністю зміцнити російсько-молдавський кордон по Пруту, адже як зазначав сам А.Піні він повідомляв господаря щодо необхідності "повернення бессарабських мешканців-утікачів і про заборону молдавським обивателям переправлятися на ліву сторону Прута"[3,с.291]. Прикордонна стража була ще слабкою і знаходилася у стадії формування, тому сподівання щодо охорони кордону великою мірою покладалися на армію. Проте не виключено, що таким чином Росія прагнула не тільки збільшити військову присутність у регіоні а й прискорити процес делімітації.

Наприкінці червня 1815 р. А.Італінський надіслав ноту турецькому уряду щодо порушень ст.4 Бухарестського договору. Зокрема російський посол зазначав, що турки "захопили лівий берег так званих стамболій-

ських гирл і чинять звідти різного роду безлад – підпалюють до... Вілково, то обманом, то насильством забирають у мешканців їхні рибальські снасті, знімають або знищують буї, які російське командування встановлює для безпеки судноплавства в цих місцях" а також розтрошили російський пором[3,с.414].

Однак на рівні високої політики в Туреччині відбулися певні позитивні зміни, які були викликані перемогою Росії у війні з Наполеоном і відповідно зміцненням авторитету Росії у світі. Змінювалися і інструменти проведення зовнішньої політики, домовленості великих держав між собою набирали все більшої ваги. Віденський конгрес 1815 р. відкрив новий період в історії міжнародних відносин, коли нове політико-дипломатичне мистецтво, як зазначає Г.Кліветі – призвело до переписування історії відносин між державами. Від "історії договорів та угод", класичний розвиток яких припав на XVII-XVIII ст., це мистецтво сягнуло "успіху історії дипломатії" у XIX ст., на горизонті якого основний акцент ставився на визначенні не так правової сфери, скільки чинників втілення політики, яка базувалася на силі[16, с.25]. В той же час дипломати провідних європейських держав з 1815 р. вводять у вжиток поняття "європейський концерт", що означало узгодженість дій великих держав при прийнятті важливих рішень щодо міжнародних відносин. Саме міжнародні відносини, як об'єкт політики європейських держав починаються з рішень Віденського конгресу 1815 р., знаходячи послідовне втілення у політичне життя Європи на подальших конгресах.

Після закріплення дипломатичного успіху у Відні, російські дипломати і військові почувалися впевненіше. Так ще на початку 1816 р. генерал П.Кисельов, який інспектував південні губернії, докладав імператору Олександру I, щодо необхідності змінити російсько-турецький кордон на Дунаї (в бік глибшого просування по островах дельти), запевняючи про неготовність Порти чинити опір діям Росії [9,с.175]. Новий посол в Константинополі Г.Строганов також розпочав енергійну діяльність по врегулюванню кордонів з Туреччиною. Так, 2 грудня 1816 р. у пам'ятній записці на адресу Порти він заявляв, що Росія "не може спокійно... дивитися на постійну протидію Порти щодо демаркації дунайського кордону і на наслідки, що з цього витікають, які відносяться до виконання ст.4 договору. Великі острови... мають залишатися незаселеними, вони не повинні належати жодній з двох держав. Але там мешкають некрасівці. Ця група людей згідно ст. 5 ...конвенції, укладеній в Айнали-Кавак, не мала права проживати в цих місцях", а мешкати в глибині Порти, якомога далі від Чорного моря, – зазначалося далі у записці [4,с.334]. Посол також наголошував щодо неприпустимості відновлення артилерійських батарей поблизу Старої Кілії.

Для виготовлення точної карти дунайських гирл з нанесенням на неї розмежувальної лінії, ще в середині 1816 р. в Придунав'є прибув полковник І.Богданович, якого було призначено комісаром до російсько-турецької комісії з розмежування. При роботі на островах дельти завдяки турецьким чиновникам виникали численні труднощі, але незважаючи на це карту було складено. Під час розмови з реїс-ефенді 5 квітня 1817 р. Г.Строганов обговорював питання щодо розмежування дунайського кордону, але сторони відклали це питання на майбутнє, оскільки до спільної думки дійти не вдалося. Тривала перерва у переговорах непокоїла Г.Строганова через що він опосередковано через драгомана російської місії А.Фонтона у травні того ж року зробив запит на адресу реїс-ефенді. На що турецький міністр відповів, що Порта готова задовольнити вимоги Росії щодо розмежування кордону, і щодо виселення некрасівців з островів дельти, а також може взяти зобо-

в'язання не відновлювати укріплення на правому березі Дунаю, але розмежувальна лінія запропонована послом 5 квітня 1817 р. не відповідає ст.4 Бухарестського договору. Прийняття цієї лінії керівництвом Порти зобов'язало б її зруйнувати Стару Кілію, яка згідно ст. 4 договору знаходиться поза розмежувальною лінією [4, с.747, прим.247]. Через таку відповідь Г.Строганов не став наполягати на нових зустрічах, а зажадав поради з боку свого керівництва.

Тим часом Г.Строганов, обґрунтовуючи правильність проведення розмежувальної лінії на карті, надіслав 2 травня 1817 р. турецькому уряду змістовну ноту, де зазначав, що не можна вважати лінію кордону остаточно визначеною, оскільки вона постійно змінюється в залежності від того звідки дме вітер, а час припливу та відливу також робить точку відліку "відстані в одну годину" умовною. Якщо турецька сторона погоджується вважати правий берег Кілійського рукава за точку відліку під час відливу, то російська сторона може вважати такою точкою під час припливу – лівий берег Сулінського рукава. Виходячи з цього, посол пропонував визначити не саму лінію кордону, а "лише нейтральний рубіж, який охоплює простір від двох до трьох годин шляху, не залишаючи жодної точки для дотику між прибережними мешканцями обох імперій і, відповідно, ніякої можливості для виникнення суперечок" [4, с.543].

У відповіді на цю ноту реіс-ефенді 2 червня 1817 р. зазначав, що згідно пропозиції Росії розмежувальна лінія мала б пройти по "великому острову в годині шляху від лівого берегу Сулінського гирла". Турецький міністр виходячи з цієї пропозиції зазначав, що вона не принесе шкоди Порті і не дасть переваг Росії, але покладе край територіальним суперечкам прибережних мешканців. Також зазначалося, що прийняття позиції російської сторони призведе до виселення мешканців Старої Кілії, хоча вона розташована поза розмежувальною лінією.

У своїй доповіді К.Нессельроде від 1 червня 1817 р. Г.Строганов зазначав, що новий реіс-ефенді займає позицію відмінну від позиції попереднього глави турецького МЗС, і що він заявляє про дотримання усіх зобов'язань взятих Портою. Посол також зазначав, що Порта сама висловила готовність обговорювати претензії Росії щодо демаркації Дунаю, не торкаючись при цьому інших проблем. Далі посол доповідав, що 19 травня 1817 р. він мав бесіду з реіс-ефенді під час якої було досягнуто домовленості щодо принципів ведення переговорів. Також, на думку посла, нота та відповідь на неї з боку Порти та копії карт знятих з місцевості мають слугувати тимчасовими документами щодо розмежування кордону [4, с.576-577].

У депеші від 15 червня 1817 р. Г.Строганов черговий раз повідомляв К.Нессельроде про бесіди з реіс-ефенді щодо розмежування по Дунаю. Вже цього разу "турки вагалися між бажанням проявити... прихильність до укладення міцної угоди і боязкістю того, що своєю... поступкою вони дадуть... можливість відступати в інших наших вимогах від точного змісту договорів" [4, с.757]. Далі турки просили посла сформулювати його вимоги і зазначити статті щодо розмежування по Дунаю являється єдиною по якій Росія просить відійти від букви договору. Також Порта остерігаючись ще додаткових вимог з боку Росії просила провести розмежування негайно. Стосовно Старої Кілії реіс-ефенді зазначив, що в тому разі якщо Порта все ж таки погодиться на проведення розмежування без урахування точного рубежу, який встановлено договором, то вона хотіла б здійснити переселення мешканців цього селища непомітно, як би незалежно від існуючих обставин [4, с.758]. Для більшої переконливості Росія почала стягу-

вати війська в район Нижнього Дунаю, що було досить важливим аргументом для Порти.

Нарешті засідання комісії, яка конструктивно підійшла до розгляду розмежування Дунаю відбулося 21 серпня 1817 р. в Константинополі. З російського боку були присутні: посол Г.Строганов, драгоман А.Фонтон і радник Д.Дашков. З турецької сторони – конференц-міністр Халіл-ефенді, реіс-ефенді Джаніб-ефенді та інші офіційні особи. Г.Строганов, визнаючи право Туреччини на острови Чатал і Леті, запропонував після виселення мешканців Старої Кілії за лінію розмежування, взяти за її відлік відстань у годину їзди від Сулінського гирла. Причому від демаркаційної лінії до самого лівого берегу Сулінського рукава простір буде заселений, решта території Чатала і Леті, а також дрібних островів мала бути вільною від проживання і відвідування. Евакуація мешканців Старої Кілії мала відбуватися протягом одного року [4, с.761]. Старокілійців переселили до селища Бештепте, а вже після 1829 р. і це селище разом з Муріґолом, Махмудією і Коліною були виселені до Добруджі [18, с.129].

Пізніше, 4 жовтня 1817 р. посол Г.Строганов повідомляв командувача військ в Грузії О.Єрмолова стосовно того що під час зустрічі з представниками Порти досягнута попередня домовленість з розмежування по Дунаю, висловлюючи сподівання на успіх подальших переговорів [5, с.13]. Адже на чорноморському узбережжі Кавказу делімітація ще не відбулася, як не завершилася вона і на Дунаї, а тому посол своїм повідомленням попереджав генерала, щоб з його боку не було різких звернень на адресу Порти, які б могли зашкодити завершенню цього важливого процесу.

Так, з осені 1817 р. місцевість де розташовувалася Стара Кілія з її хінтерландом (районом, що прилягає до порту, в цьому випадку – прибережна смуга) відійшла під контроль Росії зміцнивши її позиції в цьому регіоні, і головне усунула причину суперечок між рибалками та мешканцями російського лівого берегу Дунаю та козаками-некрасівцями, які мешкали на островах дельти і вели свій промисел у Кілійському гирлі. Перенесення лінії розмежування в сторону Сулінського гирла дозволила Росії більш активніше використовувати Дунай для розвитку власної економіки, внаслідок чого у 1818 р. в Ізмаїлі, а в 1828 р. в Рені було відкрито порти.

Однак остаточно демаркація російсько-турецького кордону на "відстані в одну годину" від лівого берегу Сулінського гирла, як було домовлено 21 серпня 1817 р. в Константинополі буде тривати протягом 1817–1826 рр., зважаючи клопоту дипломатам обох країн. І тільки Аккерманська конвенція 25 вересня 1826 р. закріпить ці домовленості, визначивши конференцію 21 серпня 1817 р. невід'ємною частиною цієї конвенції, визнавши таким чином, її правові наслідки [15, с.59-60].

Наступна російсько-турецька війна 1828-1829 рр. і Адріанопольський мирний договір, який підсумує військові і політико-дипломатичні здобутки Росії в цьому регіоні закріплять за нею усі острови дунайської дельти, визначивши при цьому простір вільний від проживання на "відстані двох годин шляху" вже на правому березі Георгіївського гирла, унеможлививши існування будь-яких точок перетину з придунайським населенням Порти [15, с.72-73].

1. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского МИДа. Серия I. Т.VI. – М., 1962. 2. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского МИДа. Серия I. Т.VII. – М., 1970. 3. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского МИДа. Серия I. Т.VIII. – М., 1972. 4. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского МИДа. Серия II. Т.I (IX). – М., 1974. 5. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского МИДа. Серия II. Т.II (X). – М., 1976. 6. Гальберштадт Л.И. Восточный вопрос // Отечественная война и русское общество 1812-

1912. Т.2. – М., 1911. 7. Из записок графини Эдлинг // Русский архив. 1887. Кн.2. 8. История внешней политики России. Первая половина XIX века. – М., 1997. 9. Кассо Л.А. Россия на Дунае и образование Бессарабской области. – М., 1913. 10. Письма императора Александра I к адмиралу Чичагову // Сб.РГО.Т.6.1871. 11. Полов А.Н. Сношения России с европейскими державами перед войною 1812 г. – СПб., 1876. 12. Чертан Е.Е. Новые данные об установлении государственной границы России по Дунаю в 1813-1817 годах // Вековая дружба. – Кишинев, 1961. 13. Широкоград А.Б. Русско-турецкие войны 1676-1918 гг./под общ. ред. А.Е.Тараса.

– Мн., 2000. 14. Эпизоды из истории 1812 года // Русский архив. 1892. Кн.2. 15. Юзефович Т. Договоры России с Востоком. – СПб., 1869. 16. Cliveti Gh. De la "istoria tratatelor" și "istoria diplomatică" la "istoria relațiilor internaționale" // Itinerarii istoriografice. Profesorului Leonid Boicu la împlinirea vârstei de 65 de ani. – Iași, 1996. 17. Poștarencu D. Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus. – Chișinău, 2006. 18. Radulescu A. Bitoleanu I. A concise history of Dobruja – Bucharest, 1984.

Надійшла до редколегії 14.04.09

I. Семеніст, асп.

АМЕРИКАНСЬКО-ЯПОНСЬКИЙ СОЮЗ БЕЗПЕКИ: ПЕРЕДУМОВИ ПРИЙНЯТТЯ НОВОГО СОЮЗНОГО ДОГОВОРУ (1991–1996 РОКИ)

Висвітлено проблему американсько-японських відносин та прийняття нового союзного договору у галузі безпеки між США та Японію у 1991-1996 рр.

The article pays attention to the relationship of United States and Japan and signature of US-Japan Security Agreement (1991-1996)

За останні роки як у Сполучених Штатах, так і в Японії було опубліковано чимало видань, що висвітлюють тему американсько-японського союзу безпеки та окремі його аспекти. Разом з тим, впадає в око й те, що незважаючи на важливість американсько-японського союзу безпеки для обох країн, увага дослідників більшою мірою прикута до розвитку двосторонніх економічних відносин, загальної характеристики ситуації у регіоні Східної Азії, фактору "посилення Китаю" та ін. питань, тоді як американсько-японський союз безпеки згадується лише побіжно, без дослідження усіх передумов трансформації союзу.

Що стосується української історіографії даної проблематики, то підвалини досліджень американсько-японських відносин та американсько-японського союзу безпеки зокрема, лише закладаються у вітчизняній історичній науці. А перед українськими дослідниками ще стоїть чимало завдань, що потребують детальнішого висвітлення у наукових розробках.

Початок дослідженням на дану тематику в Україні поклала дисертація І. Дубового – "Політика США щодо Японії (80-і – початок 90-х рр.)" [5]. Дане дослідження стало першою роботою в Україні, що присвячено американсько-японським відносинам. У роботі значну увагу було приділено аналізу характеру військово-політичної стратегії США щодо Японії у 80-і – на початку 90-х рр. XX ст. Важливе значення для розвитку українських досліджень з даної напрямку дослідження посідають роботи С. Проня [8], [9], Н. Франчук [2], [10], П. Драгана [4].

Разом з тим, в українській історіографії відсутні дослідження, присвячені аналізу геополітичних передумов підписання нового союзного договору між США та Японію, залишається недослідженим дискусії поч. 90-х рр. XX ст. з приводу доцільності продовження існування американсько-японського союзу у період після закінчення "холодної війни". Заповнити лакуну у цьому напрямку і має на меті дана стаття.

Із часу укладення першого американсько-японського договору у сфері безпеки на початку 50-х рр. XX ст. американсько-японський союз безпеки упродовж усієї "холодної війни" був важливою ланкою в доктрині "стримування" та наріжним каменем оборони Японії, а сама Японія перетворилася на важливого партнера США.

Проте закінчення епохи "холодної війни" та розпад соціалістичної системи, зникнення СРСР із політичної карти світу значно змінило стратегічну ситуацію у Східній Азії. Події, що розгорталися у Східній Азії після 1991 р. були сповнені драматизму та пошуком відповідей на складні питання політичного, військово-стратегічного та економічного арактеру.

Перша половина 90-х рр. XX ст. стала періодом значної трансформації політики у галузі безпеки США та Япо-

нії, а також дискусій щодо "вибору шляху". В обох країнах лунали заклики до відмови від американсько-японського союзу безпеки, який був основою двосторонніх відносин із початку 50-х рр. XX ст.

Зміна стратегічної ситуації у Східній Азії та в світі в цілому, поставила на порядок денний питання про доцільність продовження існування американсько-японського союзу безпеки. Окрім того, серед американського суспільства починає поширюватися думка, що в сучасних умовах японська економічна потуга становить більшу загрозу, ніж військова міць СРСР (згодом Російської Федерації), а в умовах закінчення "холодної війни" американсько-японський союз безпеки перестає бути необхідним. Так, наприклад, на думку З. Бжезинського, у пострадянський період американсько-японський союз є анахронізмом: "Японія не повинна відігравати роль "непотоплюваного американського авіаносця" на Далекому Сході, вона також не має бути головним військовим партнером США в Азії або потенційно провідною країною в Азійському регіоні. Помилково направлені дії в одній із вищеназваних областей можуть відрізати США від континентальної Азії, послабити перспективи досягнення стратегічного консенсусу з Китаєм і, таким чином, підірвати можливість США посилити стабільність геополітичного плюралізму в Євразії" [3].

До того ж, після завершення "холодної війни", американська адміністрація зменшила свою активність в АТР, вважаючи, що ситуація в регіоні стабілізувалася.

У свою чергу, в Японії з'являється чимало прихильників відмови від американсько-японського союзу безпеки, поширюється прагнення вийти з-під опіки США. Частина японських політиків виступає за перетворення Японії у "нормальну країну", включно із відмовою від обмежень нав'язаних США під час прийняття конституції, зокрема відмови від 9 статті Основного закону.

Поштовхом до подібних дискусій в японському суспільстві стала криза у Перській затоці, під час якої союзники по антиіракській коаліції різко розкритикували Японію за небажання відправити свій військовий контингент, вважаючи, що Японія знову вирішила відкупитися від проблем, демонструючи, таким чином, "дипломатію чекової книжки". Подібна реакція союзників шокувала більшість японців, які довго розцінювали безпеку та мир як справу обмежену лише їхньою територією [19]. Очевидним є те, що Японія виявилася не готовою швидко відреагувати на подібні виклики у міжнародній політиці, адже за роки "холодної війни" її зовнішня політика знаходилася у фарватері політики США, що призвело, певною мірою, до "атрофування" зовнішньої політики Японії. Подібний стан речей породив серед японського істеблішменту законне прагнення віднайти власну ідентичність Японії на міжнародній арені, конвертувати еко-

номічну міць у політичний вплив, позбутися іміджу "політичного карлика з великим гаманцем". Більше того, у політиків правого спрямування починає з'являтися роздратування тією обставиною, що на світовій арені Японія фактично відіграє роль статиста.

Криза у Перській затоці різко висвітлила необхідність повномасштабної участі країни у міжнародних зусиллях із забезпечення миру та стабільності.

Усе це породило в Японії численні дискусії з приводу нової стратегії зовнішньої політики Японії, що на тлі офіційної позиції уряду Японії точилися протягом усього останнього десятиліття XX ст. Суперечки на тему безпеки, що розгорнулися на початку 90-х рр., підняли цілий ряд питань: Чи є Японія регіональною азіатською державою або її інтереси носять глобальний характер? Чи потрібна їй політична роль у світі або досить обмежитися економічним статусом? Який оптимальний характер відносин зі США відповідає інтересам Японії? Чи здатна вона домогтися самостійної та незалежної ролі у світі; за які цінності та за які світ вона має боротися? [1].

Таким чином, із закінченням "холодної війни" обидва союзники розмірковували над доцільністю існування військово-політичного союзу в умовах постбіполярності та відмови від договору 1960 р.

Однак розвиток стратегічної ситуації в регіоні змушує обидві країни переглянути свої позиції щодо майбутнього союзу. Справа у тому, що незважаючи на деяке покращення ситуації у регіоні у 1989-1991 рр., на відміну від Європи, закінчення "холодної війни" не привело до епохальних змін у Східній Азії та АТР загалом. В обох країнах після періоду ейфорії, що спостерігалася із закінченням "холодної війни", ситуацію у галузі безпеки починають описувати в категоріях "транзитності та непевності". Справді, усі попередні загрози збереглися, а до нових додалися нові. До потенційних загроз союзники відносили: а) неконтрольовану регіональну гонку озброєнь; б) проблема Корейського півострова, у тому числі північнокорейська ядерна програма; в) тайванська проблема; г) територіальні суперечки в регіоні; д) небезпека розповсюдження ракетних та ядерних технологій. Окрім того, на сторінках американської та японської літератури з питань безпеки все активніше починає дискутуватися "фактор китайської загрози". Вищезазначені проблеми змушують обох партнерів відсунути питання двосторонніх проблем на задній план та активізувати свої зусилля у напрямку зміцнення американсько-японського союзу безпеки.

Тому у 90-ті рр. XX ст. США починають першими робити необхідні кроки у напрямку зміцнення союзу з Японією, причиною цього стала потреба запобігти формуванню в цьому регіоні потужного стратегічного суперника, зовнішня політика якого не узгоджувалася б із амбіціями Вашингтону на лідерство у системі міжнародних відносин у віддаленій перспективі. Таким чином, США із середини 90-х рр. починають розглядати американсько-японський союз безпеки як один із елементів "стримування" Китаю.

Уже до середини 90-х рр. XX ст. США визначилися у відношенні військової присутності американських військ на японській території. У представленому у лютому 1995 р. у конгресі президентом США Б. Клінтоном доповіді "Стратегія національної безпеки США" були підтверджені плани США зберегти свої збройні сили в АТР (на рівні 100 тис. чол.), у тому числі в Японії [14]. У розгорнутому вигляді даний підхід був викладений в іншому важливому документі того часу – доповіді міністра оборони США "Стратегія безпеки США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні" [20].

"Збереження миру, стабільності та забезпечення процвітання АТР відповідає найважливішим національним інтересам США, впливаючи на благополуччя американського народу. Перспективи розвитку економіки, просування

демократичних цінностей та прав людини, традиційні інтереси безпеки – все це вимагає постійного залучення США у справи регіону. Збереження присутності США в Азії має надзвичайно важливе значення для системи міжнародної безпеки, що формується після завершення "холодної війни" [21], зазначалося у доповіді міністра оборони. При обґрунтуванні цього значення зазначалося наступне:

"Військова присутність США гарантує безпеку морських комунікацій, важливих для доступу до близькосхідної нафти, сприяє регіональному співробітництву та стримуванню військових конфліктів у регіоні. Вона запобігає встановленню в АТР політичного та економічного контролю над величезними ресурсами та передовими технологіями з боку якої-небудь держави або коаліцій держав, що проводять ворожий до нас курс. Присутність США також дозволяє державам, що розвиваються, виділяти ресурси на потреби економічного росту та розширення ринків" [22].

У докладі підкреслювалося, що "витрати на підтримку миру та стримування конфліктів були б при відсутності нашої передової присутності значно більшими. Сполучені Штати повинні бути широко залучені у справи регіону по економічній, політичній та військовій лінії" [23].

Стосовно Японії у документі прямо зазначалося: "Укріпленню двосторонніх відносин з Японією ми приділяємо найбільшу увагу. Вони мають фундаментальне значення як для політики безпеки США в АТР, так і для наших глобальних стратегічних інтересів" [24].

Таким чином, США з усією визначеністю у середині 90-х рр. XX ст. проявили свою активну зацікавленість у збереженні військової присутності на території Японії.

Але якщо США ще знаходилися під впливом перемог у "холодній війні", перетворення їх країни на єдину наддержаву та появи можливості поширення власних цінностей в усьому світі, то Японія вкрай некомфортно почувалася у нових умовах постбіполярного світу. Подібна обставина викликана, перш за все, суб'єктивним відчуттям незахищеності, адже відповідно до конституції, що була нав'язана окупаційною владою, Японія була обмежена у своїй обороноздатності та забезпеченні власної безпеки. Крім того, із початком 90-х рр. країна вступила у тривалу смугу економічної кризи, що природно викликало необхідність проведення структурних реформ, у тому числі і в сфері зовнішньої політики. До того ж, з кінця 80-х рр. КНР починає демонструвати надшвидкі темпи економічного зростання та військового переоснащення, що разом із можливим скороченням американської військової присутності в АТР, породжувало занепокоєння в Японії з приводу майбутнього поведінки КНР, та непевності у тому, що США зможуть гарантувати їх безпеку.

Саме тому японське керівництво виявилось не готовим розірвати залежність від США. На тлі гострих суперечок, що точилися в Японії, протягом першої половини 90-х рр. XX ст., офіційна дипломатія залишалася вірною своєму традиційному курсові. Так, якщо у "Дипломатичній Синій книзі" (щорічник МЗС Японії) за 1990 р. зазначалося, що аргументація на користь збереження союзу безпеки зменшується через економічні труднощі між країнами [15], то у виданні за 1995 р. тональність вже змінилася: "Не дивлячись на деякі сумнівні фактори в японсько-американських відносинах у 1994 р., такі як внутрішньополітичні зміни, в обох державах, а також труднощі в японсько-американських рамкових переговорах, котрі розпочалися у 1993 р., обидві держави продовжують докладати зусилля для розвитку майбутніх двосторонніх зв'язків у трьох політичних сферах: безпека, глобальна кооперація та економічні відносини" [11]. У свою чергу, 22 січня 1996 р. прем'єр-міністр Японії Р. Хашімото, у своїй парламентській промові заявив: "...японсько-американські відносини є найбільш важ-

ливими двосторонніми відносинами не тільки для Японії, але й для всього світу, і вони є наріжним каменем миру й стабільності в АТР та в усьому світі" [18].

Натомість, впливовий японський політик та колишній прем'єр-міністр Я. Накасонє наводить свої аргументи на користь збереження договору безпеки зі США: "...якщо вже Японія наполягає на своїй прихильності "без'ядерним принципам", то невідворотним є і збереження нею договору безпеки зі Сполученими Штатами та чітке слідування закріпленим у ньому положень. Перегляд позицій з цього питання вплине не тільки на внутрішньополітичну ситуацію, але й на країни Азії та світу. Зміна підходу до договору безпеки жодним чином не відповідає чим-небудь інтересам, це може здійснити шокуюче враження на світову громадськість та викликати вкрай негативну реакцію з її боку. Таким чином, я вважаю, що Японія своїми непередуманими діями не повинна наносити збитки інтересам збереження стабільності у світі" [6].

Зрозуміло, вірогідність припинення військової присутності США у Східній Азії навіть у ситуації "постконфронтаційної ейфорії" після розпаду СРСР не була високою. Але відповідні умонастрої виникали і в США, і в Японії. Так, наприклад, подібні настрої помітно активізувалися у 1995 р. Тоді приводом для чисельних демонстрацій з вимогою ліквідації військових баз США на о. Окінава став черговий злочин американських військових.

Від офіційних заяв сторони перейшли до конкретних дій. Так, протягом 1994-1995 рр. між американською та японською сторонами було проведено численні консультації, результатом яких став обмін думками та вихід на якісно інший рівень співробітництва між обома країнами у галузі безпеки. Консультації 1994-1995 рр. створили передумови для підписання нового союзного договору.

Зокрема, на американсько-японському саміті у липні 1994 р. президент США та прем'єр-міністр Японії підтвердили свої наміри міцно підтримувати договори безпеки. До того ж, незалежний діалог супроводжувався на різних рівнях з метою збільшення довіри до договорів безпеки: зустріч в рамках американсько-японського консультативного комітету з безпеки, що проходила у березні 1994 р. – вперше з моменту зміни кабінетів міністрів в обох країнах. Крім того, американський секретар з безпеки двічі відвідав Японію, а США відвідав міністр закордонних справ Й.Коно та директор управління національної оборони Т.Тамадзава.

У січні 1995 р. відбулася підсумкова зустріч між президентом Б.Клінтоном та прем'єр-міністром Т.Мураяма. Під час зустрічі обидва лідери проаналізували розвиток американсько-японських відносин протягом останньої половини століття та обговорили співробітництво між країнами у таких питаннях як збереження та підтримка договорів безпеки, стимулювання діалогу у сфері безпеки, вирішення глобальних питань [11].

Крім того, у вересні та листопаді 1995 р. відбулося засідання американсько-японського консультативного комітету з безпеки (зустріч у форматі 2+2). Секретар з безпеки У.Перрі ті віце-президент А.Гор відвідали Японію – на зустрічі вони знову підтвердили, що американсько-японські договори безпеки складають основний елемент безпеки Японії, а також миру та безпеки в АТР. На зустрічі між прем'єр-міністром Т.Мураяма та віце-президентом А.Гором було узгоджено створення Спеціального комітету дій з питань Окінава як органу двосторонніх консультацій на високому рівні між США та Японією.

А у грудні 1995 р. на зміну існуючим (дія яких закінчувалася в березні 1996 р.) були підписані нові спеціальні угоди (Special Measures Agreement). У результаті яких японська допомога у компенсації витрат на утримання та забезпечення обслуговуючим персоналом була продовжена на п'ять років, починаючи з 1996 фінансового року [12].

Усе це проходило на фоні зростаючого інтересу США до взаємовигідного технологічного обміну з Японією в оборонній сфері, а "підтримка подібних обмінів починає становитися все більш важливою для забезпечення ефективного виконання американсько-японських договорів безпеки" [13].

На подальший розвиток подій вплинув розвиток загальностратегічної ситуації у регіоні. Початок 1996 р. був відмічений різким загостренням військово-політичної ситуації у Східній Азії під прямим впливом погіршення китайсько-тайванських відносин. Китай демонстрував силу, намагаючись здійснити вплив на Тайбей у ході підготовки президентських виборів у березні 1996 р. На населення Японії ці події справили надзвичайно сильний вплив: на тижні тайванська проблема стала провідною темою на сторінках газет, в теле- та радіоповідомленнях, коментарях, репортажах.

Кожен із союзників, керуючись власними мотивами, поспішав скористатися моментом для подальшого укріплення двостороннього союзу. У квітні 1996 р. відбулася зустріч у Вашингтоні прем'єр-міністра Р.Хашімото та президента Б.Клінтона. Між ними було досягнуто згоди про те, що "присутність США в Японії є необхідною умовою підтримки стабільності в АТР" [7]. А далі був зроблений наступний важливий крок в цьому напрямку.

У цьому ж місяці у Токіо керівниками обох країн була підписана "Японсько-американська спільна декларація з безпеки – альянс на XXI ст.". У якій важливість американсько-японських відносин пояснювалась тим, що "Японія та США поділяють спільні цінності демократії, капіталізму", а також, що "національні політики обох країн орієнтовані на відстоювання свободи, демократії та поваги до прав людини" [17]. У ній сторони виразили впевненість у тому, що американсько-японські відносини є наріжним каменем у підтримці стабільності та процвітання в АТР, а також важливим елементом американської присутності в цьому регіоні. США підтвердили свій намір підтримувати в АТР 100-тисячний контингент американських військ. Японія, у свою чергу, виразила готовність здійснювати організаційну підтримку США під час проведення спільних військових навчань, а також у випадку участі американських збройних сил у миротворчих операціях [20].

Прийняттям цього документу вносилися якісні зміни у відносини союзників. Попередній договір безпеки 1960 р. істотно доповнювався. Тепер на Токіо у повній мірі стали поширюватися зобов'язання із забезпечення безпеки у регіоні (відповідно до договору 1960 р., гарантом безпеки Японії виступали США, а Японії з її конституційними обмеженнями не брала на себе зобов'язань брати участь у військових операціях США за межами японської території).

За підсумками підписання документу голова Білого дому із задоволенням заявив, що Спільна декларація "прочистила зуби" американсько-японському союзу. Ну, а японське суспільство, як відмічав професор Токійського університету К. Хірано, було буквально шоковано раптовим прийняттям настільки радикального вибору [16].

У підсумку, американсько-японський союз у 90-ті рр. XX ст. набув більшої симетричності та взаємодоповнюваності між обома країнами.

Таким чином, можна прийти до наступних висновків:

1) Геополітичні зміни у регіоні створювали необхідність для США та Японії шукати нові підходи до формування власної безпеки та національних інтересів. Наразі з огляду на час, що минув можна стверджувати, що у випадку зі США та Японією переміг "серединний шлях" – курс на збільшення симетричності у відносинах між обома країнами. Подібний розвиток ситуації викликаний кількома чинниками:

По-перше, стало очевидно, що незважаючи на свій наддержавний статус, США не мають змогу виконувати

роль глобального дирижера, а тому виникло природне бажання перенести частину тягаря на своїх союзників.

По-друге, як і у випадку з Японією, у США починають спостерігатися економічні труднощі, наслідком яких стало скорочення військових витрат, а відповідно й скорочення можливості впливу на стратегічну ситуацію у світі.

По-третє, стало очевидним, що ідеї перетворення Японії у "нормальну" країну, через внутрішньополітичні та зовнішньополітичні чинники є принаймні утопічним. Пояснюється це тим що за роки, що минули після завершення Другої світової війни пацифізм глибоко вкоренився у японському суспільстві, а кількість прихильників перегляду конституції, зокрема її 9 статті у 90-ті рр. була ще незначна. Окрім того, однобічне переозброєння Японії, перетворення Сил самооборони на повноцінні збройні сили могло зашкодити іміджеві Японії як миролюбної країни, яку вона ретельно формувала протягом десятиліть, того ж це могло призвести до підвищення темпів гонки озброєнь, що і так спостерігалось в АТР. Варто також згадати і побоювання з приводу "китайського фактора" та майбутнього поведіння КНР. Але хоча загроза з боку КНР проєкціювалася на майбутнє, то реальну загрозу у Японії, так само як і в США, відчували з боку Північної Кореї. Навіть один з найбільших прихильників перетворення Японії на "нормальну державу" Я. Накасонє виступив за збереження союзу між США та Японією.

3) Вище зазначені обставини і продиктували на користь збереження американсько-японського союзу безпеки у 90-ті рр. XX ст., його трансформації у постбіполярну добу. Це, в свою чергу, сприяло переорієнтації союзу із "вузького" завдання забезпечення безпеки Японії на підтримку стабільності в цілому у регіоні.

1. Арин О. А. Азиатско-тихоокеанский регион: мифы, иллюзии и реальность / Олег Арин (П.Ш.-А. Алиев). – М. : Флинта, Наука, 1997. – С. 433. – ISBN 5-89349-37-1. – ISBN 5-013663-8. 2. Баранова Н. Східна

Азія у доктринальних засадах тихоокеанської політики США (кінець 1990-х – 2000-і рр.) / Надія Баранова (Н.Франчук) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 36. – Ч. II. – С. 76-78. 3. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский ; пер. с англ. О. Ю. Уральской. – М. : Международные отношения, 1998. – С. 246. – ISBN 5-7133-0967-3. 4. Драган П. І. Трансформація японсько-американського військово-політичного союзу в постбіполярний період : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Драган П. І. – К., 2009. – 203 л. 5. Дубовий І. О. Політика США щодо Японії (80-і – початок 90-х років) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.03 / Дубовий Ігор Олексійович. – К., 1993. – 210 л. 6. Накасонє Я. Государственная стратегия Японии в XXI веке: пер. с япон. / Ясухиро Накасонє. – М. : NOTA BENE, 2001. – С. 82. – ISBN 5-8188-045-8. 7. Там само. – С. 86. 8. Пронь С. США та Японія на рубежі тисячоліть: історичний досвід та перспективи відносин / Сергій Пронь // Науковий вісник дипломатичної академії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 435-438. 9. Пронь С. Нова "модель безпеки" в азіатсько-тихоокеанському регіоні та американсько-японські відносини / Сергій Пронь // Дослідження світової політики. – 2003. Вип. 22. – С. 190-196. 10. Франчук Н. С. Політика США у Східній Азії в умовах постбіполярності : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Франчук Надія Сергіївна – К., 2008. – 198 л. 11. 1995 Diplomatic Bluebook. Toward a creation of a New Era / Ministry of foreign affairs, Japan. – Tokyo. – P. 34. 12. Там само. – P. 38. 13. Там само. – P. 38. 14. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement, The White House, February 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nss/nss-95.pdf>. – Назва з екрану. 15. Diplomatic Bluebook 1990 / Ministry of foreign affairs, Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mofa.go.jp/policy/other/bluebook/1990/1990-contents.htm>. – Назва з екрану. 16. Hirano K. The Role of the Japan-U.S. Relationship in Asia: The Case for Cultural Exchange / Kenichiro Hirano // Japan Review of International Affairs. – Vol.10. – No.4. Fall 1996. – P. 314-334. 17. Japan-U.S. Joint Declaration on Security – Alliance for the 21st Century (17 April 1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mofa.go.jp/region/n-america/us/ security/security.html. – Назва з екрану. 18. Policy Speech by Prime Minister Ryutaro Hashimoto to the 136th Session of the National Diet (January 22, 1996) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/alliance/ry_136.html. – Назва з екрану. 19. Sook-Jong Lee. Japan's changing security norms and perceptions since the 1990s // Asian Perspective. – Vol. 31. – No. 3, 2007. – P. 128. 20. The United States Security Strategy for the East Asia-Pacific Region, Department of Defense, February 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA298441&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf>. – Назва з екрану. 21. Там само. 22. Там само. 23. Там само. 24. Там само.

Надійшла до редколегії 23.04.09

О. Сухобокова, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКИЙ ВІДДІЛ РАДІОСТАНЦІЇ "ГОЛОС АМЕРИКИ": ДО 60-РІЧЧЯ ВІД СТВОРЕННЯ

У статті розглянуто створення та початок діяльності Українського відділу радіостанції "Голос Америки".

The article deals with the creating and the beginning of activity of Ukrainian Service of Voice of America radio station.

Наприкінці 2008 р. непомітно для широкого загалу припинив радіомовлення Український відділ "Голосу Америки", який регулярно транслював свої передачі в Україні з 1949 р., тобто майже 60 років.

Попри знаковість і значущість "Голосу Америки" (далі – ГА) як яскравого символу епохи та одного з атрибутів і знарядь "холодної війни", історія діяльності його Українського відділу залишається практично не дослідженою. Поодинокі згадки про нього зустрічаються лише в окремих публікаціях, присвячених його керівникам – видатним українським громадським діячам, або "ворожим голосам" в цілому. Такий стан наукової розробки теми пояснюється обмаллю інформації про Український відділ радіостанції з одного боку, а з другого – фокусуванням уваги дослідників насамперед на історії друкованих засобів масової інформації. Відтак вивчення діяльності Українського відділу "Голосу Америки" розширить уявлення про зарубіжне радіомовлення в Україні і доповнить доробок історії журналістики.

ГА – нині найпотужніша міжнародна мультимедійна радіотелеелектронна система – був заснований урядом США як федеральна радіостанція в 1941 р. у м. Нью-Йорку. Це було одним з етапів підготовки вступу Штатів до Другої світової війни: ГА мав слугувати протидією

нацистській пропаганді і знаряддям психологічного тиску на Німеччину та її союзників. Від початку радіостанція підпорядковувалася створеним урядом США інформаційним структурам (з 1941 р. – Зарубіжна Інформаційна служба США, з 1953 – Інформаційне Агентство США), контролювалася та фінансувалася Конгресом. У 1976 р. Статут ГА (укладений 1960 р.), що гарантував незалежність та чесність інформаційної політики радіостанції, було прийнято як закон США та завізовано президентом Дж.Фордом. Фінансування ГА досі здійснює Конгрес через Раду з питань мовлення ("Broadcasting Board of Governors"), якій підпорядкована ця мультимедійна компанія [18].

Вперше ГА вийшов в ефір 24 лютого 1942 р., через 29 днів після нападу Японії на Перл-Харбор, з передачею німецькою мовою. Радіостанція швидко розвивалася, було налагоджено мовлення англійською, французькою, італійською. На початку 1943 р. ГА мав 27 національних відділів, а у 1944 р. в ефір виходили вже сотні радіогодин більш ніж 40 мовами світу [16].

Невдовзі після закінчення Другої світової війни діяльність ГА набула нового змісту – він став одним із важливих інструментів ідеологічного протистояння США та СРСР у "холодній війні" [19]. Фактично, відбулася

© Сухобокова О., 2009

переорієнтація у його роботі на СРСР та країни Центрально-Східної Європи. Так, 17 лютого 1947 р. було розпочато мовлення Російським відділом ГА. Але, оскільки СРСР було багатонаціональним державним утворенням, перед керівництвом ГА постало завдання організувати мовлення не лише російською, але і мовами інших народів, що проживали на його території.

Вище керівництво ГА дуже відповідально ставилося до підбору директорів своїх відділів – саме від них залежали організація роботи відділу та реалізація політики радіостанції. Як найважливіші, можна виділити наступні критерії вибору кандидатур на ці посади: походження (національність), досвід публічної діяльності, професіоналізм, авторитет, надійність, лояльність до уряду США та його політики, вірність демократичним ідеалам та негативне ставлення до радянської влади, а також обізнаність із ситуацією у СРСР та комуністичним режимом. Чи не найкращою ілюстрацією цього є призначення у 1953 р. директором Російського відділу ГА колишнього радянського комбрига, військового розвідника і дипломата О.Барміна, який в 1937 р. "втік на Захід" і почав співпрацювати з спецслужбами США та викривати комуністичний режим.

Великі надії у інформаційно-пропагандистській боротьбі проти СРСР вище керівництво та відповідні служби США покладали на Український відділ ГА, тож посада його директора була не менш відповідальною. За допомогою у його створенні ГА звернувся до видатного українського громадського і політичного діяча, одного з найактивніших учасників українського національно-визвольного руху Никифора Яковича Григорієва (1883-1953).

Може здатися дивним, що керівництво ГА вирішило залучити до співпраці соціаліста-революціонера, який до того ж нещодавно переїхав до США і тільки-но отримав громадянство (1946 р.). Виникає логічне запитання, чому на цю посаду не запросили значно авторитетнішого і "перевіреного" діяча української діаспори США. Зокрема є відомості, що досить впливовий в урядових колах США Український конгресовий комітет висував своїх претендентів на цю посаду [11]. Але в особі Н.Григорієва вбачали не стільки соціаліста-революціонера (у США його партійна приналежність сприймалася лояльніше, ніж в СРСР), скільки свідомого та послідовного борця за незалежність України, її демократичний розвиток. Це і стало визначальним для керівництва ГА та урядових організацій, що його курували. До того ж він був не лише досвідченим політиком, а він вирізнявся неабиякою енергійністю та активністю, а його організаторські здібності були підтверджені усією попередньою діяльністю. Так, Н.Григорієв пройшов шлях від шкільного вчителя до члена Української Центральної Ради і міністра освіти УНР. В еміграції у Чехословаччині він разом з М.Шаповалом став співзасновником та одним з керівників Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів і славнозвісного Українського громадського комітету, а також Українського інституту громадознавства у Празі, Українського національного музею-архіву та Українського робітничого університету. Очоливши 1932 р. Закордонну організацію УПСР, Н.Григорієв спрямував її діяльність на створення єдиного національно-демократичного фронту, співпрацюючи з українськими політичними силами Європи та Америки [14, с.7-10].

Найвагомішим аргументом для керівництва ГА стала громадсько-політична діяльність Н.Григорієва на північноамериканському континенті (1938 р. він переїхав до США). Протягом 1938-1940, 1942-1943 рр., а також у повоєнні 1946-1947 рр., він об'їхав майже всі міста США та Канади з українськими громадами, чита-

ючи лекції "проти нацизму і за демократію" [15]. Український політик був глибоко переконаний, що німецький нацизм і радянський комунізм мають однакову імперсько-шовіністичну сутність, тому український народ разом із світовою демократією повинен боротися проти них обох, домагаючись незалежності [20]. Саме це стало основною ідеєю його спеціальних англійських праць: "Війна та українська демократія", "Війна, Канада, українці і світ після війни", "Демократія, її витоки та завдання". Артикульовані Н.Григорієвим думки були оригінальними і водночас відповідали світоглядним засадам демократичного суспільства, тож він швидко здобув увагу американської і канадської громадськості та медіа. Діяльність політика привернула також увагу вищого керівництва США – у вересні 1942 р. йому запропонувало співпрацю військове командування США [8].

Важливим, з огляду на завдання ГА, було і те, що Н.Григорієв мав особисті контакти з сотнями українських громадських діячів, лідерами різних політичних угруповань та організацій в Європі, у різних зонах окупації, у Великобританії, Франції, Швейцарії, Бельгії й інших країнах, українськими організаціями США і Канади.

Крім значного досвіду громадсько-політичної, просвітницької та організаторської діяльності, Н.Григорієв мав і чималий досвід журналістської та публіцистичної роботи. За приблизними підрахунками він – автор понад 250 різноманітних наукових, публіцистичних, методичних праць та художніх творів. Успішною була його діяльність як редактора і видавця, в тому числі таких відомих часописів як "Нова Україна" та "Трудова Україна" (Чехословаччина). Одразу по приїзді до США він працював журналістом у популярному українському тижневику "Народна воля" та займався видавничою діяльністю [9].

З 1941 р. Н.Григорієв також працював ведучим української радіогодини на місцевій радіостанції у м. Скрентоні [12]. А в 1943 р. у розпал Другої світової війни намагався організувати трансляцію українського радіомовлення з Америки до Європи. Але тоді на заваді реалізації цього проекту стало налагодження співпраці США з СРСР [11].

Таким чином, в особі Н.Григорієва поєдналися суспільно-політичні переконання, особисті і професійні якості, які цілком відповідали спрямуванню та завданням ГА. Так, наближені до урядових кіл США емігранти з України та Росії А.Марголін та Ф.Мансєтов, які рекомендували його дирекції радіостанції, відзначали його високий професіоналізм, моральність та непримириме ставлення до будь-якої диктатури [7]. Водночас є поки що непідтверджені офіційними документами дані, що кандидатуру Н.Григорієва підтримало й Міністерство закордонних справ США [10].

Вже у жовтні 1948 р. керівництво ГА запропонувало Н.Григорієву посаду директора свого Українського відділу. Але через те, що обставини не дозволили йому одразу взятися за організацію роботи (в той час він керував у Канаді мережею українських шкіл при Інституті П.Могили і не міг переїхати до Нью-Йорка), а також через різноманітні технічні моменти створення відділу тривало близько року [13].

На момент створення Українського відділу (листопад 1949 р.) його штат складали 9 постійних працівників та 2 тимчасових (сьогодні тут працює 19 штатних і 7 позаштатних співробітників, з них 20 у штаб-квартирі ГА у Вашингтоні, 6 в Україні). Певною мірою символічно, що вони були з різних регіонів України – Київщини, Лівобережжя, Холмщини, Поділля, Галичини. За словами Н.Григорієва, у такий спосіб Український відділ ГА представляв "цілу соборну Україну" [13].

Регулярне мовлення на коротких хвилях відділ почав з нью-йоркського Брукліну 12 грудня 1949 р. На початку його обсяг становив 5 годин на добу для українського населення СРСР, в тому числі 1 година для Далекого Сходу СРСР [5].

У своїй роботі Український відділ керувався основними засадами редакційно-інформаційної політики ГА. Ще під час першого ефіру 24 лютого 1942 р. було задекларовано його кредо: "Новини можуть бути добрими чи поганими, але ми завжди говоритимемо вам правду" [16]. Основним завданням ГА було і є слугувати надійним джерелом чіткої, повної, збалансованої та об'єктивної інформації для тих, хто прагне отримати правдиві новини і сповідує демократичні цінності. В офіційних документах, що висвітлюють принципи роботи радіостанції підкреслюється, що вона не є речником уряду США чи виразником позиції будь-якої особи або угруповання, а її журналісти суворо дотримуються найвищих професійних стандартів [17]. Чітке та послідовне виконання цих настанов з перших днів роботи ГА забезпечило йому репутацію виваженого та достовірного міжнародного джерела інформації в усьому світі. Причому це визнавало навіть керівництво СРСР, яке пильно стежило за глушінням сигналу радіостанції [6].

Дотримуючись стандартів журналістської роботи та загальнополітичних настанов керівництва ГА, Український відділ мав можливість самостійно створювати свою програму передач, відповідно – визначати їх ідейне наповнення. Визначальну роль у формуванні засад діяльності Українського відділу, поза сумнівом, відігравав його перший директор – Н.Григорієв, скеровуючи роботу відповідно до власних світоглядних імперативів та політичного досвіду. Останній підказував йому, що у визначенні напрямку роботи, змістовного та ідейного наповнення програм відділу головну роль має відігравати не загальна лінія інформаційної політики ГА, а специфіка становища його цільової аудиторії – українців. Першочерговим завданням Українського відділу він вважав саме культурно-просвітницьку роботу, аргументуючи це нагальними потребами українського народу заповнити духовний вакуум, утворений внаслідок національних катастроф, що поневолили і роз'єднали українську націю у XX ст. "Ми проїли надбання предків, а самі не мали змоги ширше працювати коло того. Нове покоління виростало в умовах боротьби і недооцінювало культури, на якій будується політика, – стверджував він. – Тепер Голос Америки єднає українців по всьому світу пригадуванням їм їх спільного історичного і сучасного культурного скарбу, помагає складати єдиний культурний смак і погляд, і рівень і т.п." [4].

Чимало уваги Українським відділом приділялося знайомству слухачів з визначними українськими політиками, громадськими та культурними діячами, історичними постатями, письменниками: Т.Шевченком, Л.Українкою, Г.Сковородою, М.Драгомановим, М.Грушевським, В.Винниченком, С.Єфремовим, І.Котляревським, М.Гоголем, П.Грабовським, Б.Грінченком, В.Стефаником, Л.Глібовим, М.Лисенком, М.Коцюбинським, О.Олесею та багатьма іншими. Перерахувати імена усіх, чия діяльність висвітлювалася відділом, неможливо, адже кожного дня у програмі було по 2-3 подібні розповіді. Значна кількість передач приурочувалася до річниць важливих історичних подій в Україні. Відділ не лише нагадував про них українцям, а й відтворював історичний контекст, хід подій. Так, спеціальними розвідками було відзначено знакові події української національної революції 1917-1921 рр. – створення Української Центральної Ради, проголошення універсалів, жовтневий більшовицький переворот та листопадові події у

Києві 1917 р., перший з'їзд рад у Києві, Зимовий похід тощо [1, с.1-19].

Зважаючи на те, що одним із головних завдань Українського відділу ГА було викриття радянсько-більшовицької влади як тоталітарної та окупаційної, значна увага у його роботі приділялася висвітленню її політики, спрямованої проти українського та інших народів СРСР. Самі лише назви радіопрограм початку "холодної війни" розкривають діапазон, піднятих ним проблем: "Диктаторський режим в СРСР", "Чекісти і людське життя", "Національна політика в СРСР", "Порівняння московського і київського комунізму", "Методи радянської індустріалізації", "НЕП і колективізація в Україні", "Цифри голоду в Україні", "Марксизм і релігія в СРСР", "Доля українських письменників", "Українська інтелігенція на Соловках", "Самогубство Скрипника" і т.д. У 1949-1952 рр. спеціальними програмами було відзначено усі роковини виявів більшовицького терору в Україні, у тому числі десяту річницю масового вбивства політ'язнів при відступі Червоної Армії з Харкова у 1941 р., "возз'єднання" Західної України з УРСР та пов'язані з цим події, річницю арешту Л.Курбаса тощо [2, с.1-2].

Досить детально Український відділ висвітлював становище в УРСР – нестерпні умови праці у колгоспах і на виробництві, катування у тюрмах, злочинно-безвідповідальну політику місцевої влади у сільському господарстві, промисловості, культурі. Цим проблемам було присвячено зокрема такі передачі: "Нова кампанія проти українських селян", "Трудодні в радянських колгоспах", "Українці в Сибіру", "Українське мистецтво під диктатурою", "Руйнування історичних цінностей в Києві", "Радянська педагогіка", "Щасливі діти в Радянській Україні" та ін. Здобуту журналістами інформацію ілюстрували надані очевидцями відомості. Зокрема, співробітникам відділу вдалося записати інтерв'ю з колишньою вчителькою з УРСР про заідеологізовану радянську систему освіти. Зачитувалися спогади колишніх політ'язнів про їхнє перебування у радянських тюрмах і концтаборах [1, с.4-6, 8-9, 11-16].

Сильне враження на слухачів Українського відділу ГА справляв його літературний блок. Тематично підібрані уривки з художніх творів українських письменників поглиблювали сприйняття відомостей про становище українського народу та злочини сталінського режиму. Наприклад, після передач про вбивство С.Кірова цитували твір С.Підгайного "Недостріляні" про резонанс, який те мало для радянських політ'язнів. Регулярно зачитувалися уривки з творів І.Багряного "Тигролови" і "Сад Гетсиманський", роману В.Винниченка "Слово за тобою, Сталін" та його публіцистичної праці "Заповіт борця за визволення" [1, с.6-9, 12-18].

Поряд з тим в ефірі відділу постійно лунала українська музика – колядки, щедрівки, інші обрядові та народні пісні, козацькі думи, а також класичні твори українських композиторів, зокрема М.Лисенка та К.Стеценка. Музичне оформлення часто супроводжувало й читання поезії. Як правило, використовувалися записи у виконанні знаменитого українського хору бандуристів під керівництвом Г.Китастого. У програмах відділу було місце і для гумору – зачитувалися гуморески та сатиричні оповідання, в тому числі і на політичні теми, а також байки Л.Глібова.

Важливим ідеологічним завданням, що виконував Український відділ, було протиставлення двох протилежних світів та способів життя – американського та радянського. Саме на це були спрямовані розповіді про громадське та культурне життя українських емігрантів у США і Канаді з акцентом на вільному розвитку там української культури і науки ("Українські народні доми в США", "Українська преса в США", "Українська право-

славна церква в Америці", "Українська вільна академія наук", "Українські інститути Канади", "Українські науковці США та Канади", "Українці в Голівуді" і т.п.), приватної економічної ініціативи ("Колгоспи в СРСР та приватні ферми в США", "Вартість автомобілів у США і СРСР" тощо) [1, с.3-5, 8-11, 13-17]. Журналісти відділу брали інтерв'ю у переміщених осіб і репатріантів, які вдруге втекли з Союзу. Часто в ефірі лунали звернення відомих українських емігрантів на кшталт "Листа від переміщених осіб" або "Чому я не хочу повертатися додому" І.Багряного чи "Листа В.Винниченка до комуністів та соціалістів Європи й Америки" [1, с.5, 10-12, 17].

Відповідно до настанов керівництва ГА якнайширше висвітлювати життя американського суспільства, Український відділ знайомив своїх слухачів з історією та сьогоденням Америки ("Декларація незалежності США", "14 пунктів Президента Вільсона", "Дж.Вашингтон (Вашингтон і Шевченко)", "Демократія в США", "Америка – багатонаціональна країна", "Різдво у США" тощо). У реальному часі відділ висвітлював найважливіші події у житті української еміграції: з'їзди українських громад та політичних організацій, зокрема Українського конгресового комітету Америки та Української вільної академії наук, роботу українців у канадських та американських представницьких органах влади тощо. Також журналісти відділу ретельно відстежували реакцію українських громад та преси США і Канади на події, що відбувалися на "Великій Україні" [1, с.3-11, 14-18].

Директор відділу, Н.Григорієв, особисто чимало працював над змістовним наповненням ефіру. Так, використовуючи особисті зв'язки з українськими діячами у різних країнах Європи та Америки, він забезпечував ефір інформацією про життя там українців. Часто в радіоефірі зачитувалися повідомлення, відгуки, нові літературні твори (навіть ще не опубліковані) та листи українців з Польщі, Австрії, Франції, Англії, Австралії, Аргентини, Кореї та інших країн [3]. Відтак слухачі відділу дізнавалися про життя українців майже по всьому світу.

Попри ідеологічний підтекст роботи ГА та виконання ним по суті політичного замовлення вищого керівництва США, Український відділ у перший період свого існування не став знаряддям пропаганди. Навіть поверховий огляд його радіопрограм засвідчує, що головна увага приділялася не стільки політичним і громадським питанням, стільки культурі. Саме через літературу і музику, на прикладах життя і творчості відомих українських митців, діяльності українських політиків розкривалася історія та сьогодення українського народу. В цьому полягає головна особливість роботи Українського відділу, що вирізняє його серед інших національних відділів ГА, де основу інформаційного блоку становили політичні новини, розгляд та інтерпретація подій міжнародного й американського суспільного життя.

Наступники Н.Григорієва на посаді директора Українського відділу ГА – Є.Залевська (1953-55 рр.), В.Кедровський (1955-63 рр.), Д.Корбутяк (1963-64 рр.), М.Терпак (1964-77 рр.), О.Драган (1977-88 рр.), М.Французенко (1988-91 рр.), В.Біляїв (1991-98 рр.), Л.Рудинс (1999-2005 рр.), А.Кармазин (з 2005 р.) – намагалися зберегти і продовжити започатковані Н.Григорієвим традиції роботи відділу. Його основними завданнями, окрім інформування про події в світі, Америці та Україні, залишалися культурно-просвітницька робота, боротьба з радянсько-комуністичним режимом, пропаганда демократичних цінностей, ідеї незалежності України та об'єднання навколо неї українців [5].

З початком Перебудови в СРСР умови роботи Українського відділу ГА дещо змінилися: суттєво зменшилися "придушення антирадянського мовлення" (глушіння), а слухачів "ворожих голосів" перестали переслідувати. В листопаді 1988 р. за ініційованим М.Горбачовим рішенням Політбюро ЦК КПРС про цілковите усунення радіоперешкод у СРСР було остаточно припинено глушіння.

Після розпаду СРСР і утворення незалежної української держави, Український відділ ГА продовжував відігравати важливу роль у формуванні її громадянського суспільства, правової держави, утвердженні демократичних свобод, таких як свобода слова, та розвитку національних незалежних мас-медіа. У 1992 р. Український відділ ГА почав транслювати свої програми у внутрішньому радіоефірі України та деяких FM станцій; було відкрито власний корпункт ГА у Києві, згодом – в Одесі, Харкові, Дніпропетровську. З січня 1993 р. – транслює свої телепрограми, проводить прямі ефіри з телеканалами України. У 2002 р. почала функціонувати веб-сторінка Українського відділу [5].

На початку ХХІ ст. пріоритетним напрямом ГА стала боротьба з міжнародним тероризмом. Відповідно відбулася зміна її політики – переорієнтація на країни Близького Сходу та Південно-Східної Азії. Натомість з 2004 р. послідовно згортається радіомовлення у країнах Європи, що вступили до НАТО, Європейського союзу, а також у пострадянських країнах Східної Європи, що мають демократичне суспільство з власними незалежними медіа. В цьому переліку опинилася і Україна: 31 грудня 2008 р., менш ніж за рік до 60-річчя від заснування Українського відділу, було припинено радіомовлення українською.

Поза сумнівом, робота Українського відділу ГА стала одним із важливих чинників формування національної та політичної свідомості українців, а відтак – підготовки ґрунту для відродження в Україні державності та демократії. Це підтверджує і те, що, незважаючи на стрімкий розвиток інформаційних технологій, коли програми Українського відділу доступні у телевізійному та електронному режимі, "Голос Америки" насамперед асоціюється із забороненою в радянський час заокеанською радіостанцією.

1. Архів автора. – Articles broadcast by the Ukrainian Unit IBS. 1949-1952.
2. Там само. – "Голос Америки" про українські справи (рукопис).
3. Бібліотека-Музей Осередку української культури і освіти у Вінніпезі. – Фонд М.Мандрики. – Спр.5. – Лист М.Мандрики до п.Кірюка. 29 грудня 1950 р. 4. Там само. – Лист Н.Григорієва до М.Мандрики. 17 грудня 1950 р. – Нью-Йорк.
5. Історія Української служби Голосу Америки // www.voanews.com/ukrainian/history.cfm.
6. Плейкис Р. Радіоцензура // www.radiojamming.info.
7. Родинний архів Н.Григорієва. – Лист А.Марголіна Ч.Таєру, виконавчому директору "Голосу Америки". 17 жовтня 1948 р.
8. Там само. – Лист Вільяма Г. Вандербілта, командуючого USNR і Вільяма Дж. Горіана, директора USNR до Н.Григорієва. 9 вересня 1942 р.
9. Там само. – Лист Н.Григорієва до дружини. 29 червня 1946 р.
10. Там само. – Лист Н.Григорієва до дружини. 24 листопада 1948 р. Саскатун.
11. Там само. – Лист Н.Григорієва до М.Шавали. 14 листопада 1949 р. Нью-Йорк.
12. Там само. – Лист Н.Григорієва до родини. 9 лютого 1941 р. Б.м.
13. Там само. – Лист Н.Григорієва до Ф.Мансветова. 19 листопада 1948 р. – Саскатун.
14. Сухобокова О.О. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н.Я.Григорієва (1883 – 1953 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008.
15. "Bearer of Victory" cheered on birthday // *The evening telegram*. – 1943. – March 22nd.
16. The Beginning: An-American Voice Greets the World II // www.voanews.com/english/about/Beginning-of-an-American-Voice-Greets-the-World-II.
17. The Journalistic Code // www.voanews.com/english/about/JournalisticCode.cfm.
18. Voice of America. A Trusted Source Of News And Information Since 1942 // www.voanews.com/english/about/FastFacts.
19. VOA in Postwar Years. Reductions and Eliminations in the Language Services // www.voanews.com/english/about/2007-Post-WWII-history.
20. War Likely, Ukrainian Educator Declares // *Democracy and Chronicle*. – 1938. – November, 13th.

Надійшла до редколегії 24.04.09

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ АДМІНІСТРАЦІЇ ЛІНДОНА ДЖОНСОНА ЩОДО ІРАНУ (1964–1968 РОКІВ)

Розглянуто основні аспекти зовнішньої політики періоду адміністрації Ліндона Джонсона стосовно Ірану. Проаналізовано період формування відносин між урядами Сполучених Штатів Америки та Ірану.

The article deals with main aspects of the United States foreign policy towards Iran during L. Johnson administration. The author analyzed the period of building a relationship between the governments of the United States of America and Iran.

Дана стаття присвячена зовнішній політиці уряду Сполучених Штатів Америки стосовно Ірану у період з 1964 по 1968 року, а саме періоду адміністрації Ліндона Джонсона.

У сфері політичних та економічних інтересів Сполучених Штатів Америки Іран займав і досі займає пріоритетне місце завдяки своєму географічному положенню та нафтовим родовищам. Таке зацікавлення можна пояснити також тим, що Іран одна з найвпливовіших країн Близького Сходу, яка активно приймає участь у формуванні політики в регіоні.

Слід зазначити, що друга половина двадцятого століття ознаменувалася посиленням американських інтересів на Близькому Сході та стрімким розвитком відносин між Америкою та Іраном. Протягом тридцяти років між двома країнами формувалися основи дружби і співробітництва. У 1979 році Ісламська Революція в Ірані поклала кінець активній співпраці двох країн і релігійна верхівка Ірану оголосила США ворогом номер один.

Для того щоб зрозуміти причини явних антиамериканських настроїв, які охопили Іран у 1970-х роках та пояснити фактори, що призвели до розірвання відносин зі Сполученими Штатами Америки є важливим дослідити основні аспекти зовнішньої політики США стосовно Ірану після перевороту 1953 року. В цьому контексті важливо зазначити основні аспекти в зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки щодо Ірану у 1960-х роках, а саме за часів адміністрації президента Ліндона Джонсона.

Необхідно наголосити, що дана проблема вже знайшла певне відображення у зарубіжній літературі, але майже не досліджувалася вітчизняними фахівцями.

Досить важливим і достовірним джерелом з даної проблеми є збірка документів з зовнішніх відносин, що видається Державним департаментом Сполучених Штатів Америки "Зовнішні відносини Сполучених Штатів"[1, 8] за 1961-1968 роки, в якій надруковані документи державного значення. Також вагомим джерелом під час підготовки даної статті стала промова Імама Хомейні [10].

Досить важливим джерелом інформації з даного питання є періодичні іранські газети: "Кейхан Интернешнл", "Етelaат", "Пейгаме Емруз"[7, 6, 3].

Якщо говорити про дослідників, які піднімали цю проблему, то, в першу чергу слід назвати працю американського професора Джеймс А. Білла [2], який на широкій джерельній базі досліджує американо-іранські відносини у XX ст. Разом з тим звертає увагу на той факт, що головні думки дослідника були більше зосереджені на персоналіях як з іранської так і з американської сторони. Це на наш погляд не зовсім повно відображає події того часу.

Всі вищезазначені роботи є важливими, але, не досить широко охоплюють події того часу, не дають відповіді на деякі питання. Тому автор даної статті робить спробу ще раз розглянути певні аспекти політики Сполучених Штатів Америки щодо Ірану у 60-х роках XX ст. і тим самим розширити дану проблему у науковому значенні.

Відразу необхідно підкреслити, що за часів президентства Ліндона Джонсона відносини між США та Іраном набули дещо іншого характеру у порівнянні з періодом адміністрації Кеннеді. Хоча Ліндон Джонсон і під-

тримував політику впровадження реформ в Ірані, так звану "Білу Революцію", яку було започатковано з ініціативи Кеннеді, але контроль над діями уряду шаха Мухаммеда Рези Пехлеві був послаблений. Хоча, в цілому, відносини між двома країнами в той час ще є досить міцними, а доказом поглиблення відносин між керівниками США та Ірану слугують численні візити як шаха, так і інших високопосадовців до США, та американських чиновників вищого рангу і бізнесменів до Ірану. Наприклад, шах з офіційними візитами побував у Сполучених Штатах Америки у липні 1964 року, серпні 1965 та червні 1968 року, також він зупинявся на деякий час в Нью-Йорку у травні 1965 року. Іранські і американські високопосадовчі особи обмінювалися візитами у цей період. Прем'єр-міністр Ховеїда у грудні 1968 року прибув до Америки з тижневим візитом, який широкого висвітлювався в пресі. В свою чергу, Девід і Джон Рокфеллери саме в цей період їздили в Іран, де вели переговори з Іранським керівництвом. В квітні 1968 року в Тегерані відбулася конференція про права людини, куди, як голова делегації прибув Рой Уілкінс, що мав завданням відбивати критичні напади щодо абсурдності проведення такого направлення конференцію в країні, де панує жорстокий поліцейський режим та репресії [2, с.169]. На думку автора, обмін візитами у другій половині шістдесятих років двадцятого століття свідчить про формування досить дружніх відносин між двома країнами в порівнянні з попереднім періодом адміністрації Кеннеді.

В той же час, у контексті зовнішньої політики США щодо Ірану в період адміністрації Джонсона, варто згадати угоду про імунітет 1964 року, а саме: надання спеціальних пільг для американців, що проживали в Ірані і, вихід на політичну арену Ірану релігійного лідера Аятоли Хомейні. В період, коли в США президентську посаду обіймав Ліндон Джонсон, Іран переживав наслідки економічного спаду 1959-1963 років, який особливо відчували нижчі прошарки населення країни. Прем'єр-міністр Мансур, спробував погасити бюджетний дефіцит у 300 млн. дол. підвищенням податків на паливо і газ. Але оскільки газ був основним засобом для опалення, податки викликали хвилю незадоволення і Мансур змушений був відмовитися від такого способу відшкодування дефіциту. Таким чином економічна ситуація в країні була досить нестабільною.

Саме за таких політичних та економічних обставин 13 жовтня 1964 року Меджліс прийняв закон, який надавав американським військовослужбовцям, що проживали в Ірані, і їх сім'ям повний дипломатичний імунітет. Це фактично звільняло американців, які працювали на позиціях військових радників, від іранських законів; американські військові чиновники більше не могли бути притягнуті до відповідальності в іранських судах за будь-які порушення, що були вчинені ними в Ірані.

Ту т важливо було б згадати, що Міністерство Оборони США активно проштовхувало цей закон ще з 1962 року [8, с. 519-520]. Це були неодноразові спроби переконати іранський уряд прийняти політику, яка явно не укріпляла національні інтереси країни. Розуміючи, що закон викличе засудження з боку народних мас, шах і його радники у Міністерстві Закордонних Справ намагалися протистояти американському тиску.

Варто зауважити, що ще у березні 1962 року американське посольство в Тегерані офіційно звернулося до іранського уряду з пропозицією щоб американські військовослужбовці отримали імунітет, який передбачався для членів адміністративного та технічного персоналу в "додатку до заключного акту Конвенції ООН про дипломатичні імунітети", що був підписаний у Відні 18 квітня 1961 року. Представники американського уряду в Ірані дещо переглянули цей додаток і запропонували "для досягнення більш чіткого і згадженого виконання вищезазначеного принципу надати імунітет будь-якому цивільному або військовому службовцю Міністерства оборони Сполучених Штатів Америки та їх сім'ям, які перебувають на території Ірану. На дану пропозицію іранське Міністерство закордонних справ відреагувало 17 листопада 1963 року нотою, в якій зазначалося, що для вирішення даного питання потрібно скликати спеціальну комісію, в юрисдикцію якої входить питання визначення американських громадян, що перебували на території Ірану, які відповідають за своїм статусом особам зазначеним у Віденській Конвенції, і мають право на отримання імунітету. Після того як комісія приймає рішення щодо імунітету пропозиція передається на розгляд і голосування до меджлісу. Через місяць посольство Сполучених Штатів Америки надіслало ноту до МЗС Ірану, де, зокрема, нагадувалося про те, що "військові і цивільні службовці Міністерства оборони США і їх сім'ї перебувають на території Ірану згідно домовленостей і угод між урядами двох країн про військову допомогу і консультації".

Уряди США та Ірану обмінялися ще кількома нотами і вже в кінці 1964 року іранський уряд погодився подати на голосування в меджліс пропозицію США[1]. В решті решт іранські урядовці ухвалили "Угоду Про імунітет". Проголосувало: 74 – за і 61 – проти угоди. [9].

Формат американської угоди про статус сили був розроблений ще на початку 1950-х років для американських військ, дислокованих в країнах НАТО. Ці угоди паралельно юрисдикції полягали, на сам перед, в тому, що як Сполучені Штати Америки, так і країна, в якій знаходяться війська, здійснюють юридичне управління. Так, наприклад, якщо за скоєний американцями злочин уряд США вирішує уникнути судового процесу, то це може зробити країна, що приймає військових. На відміну від угоди про статус сили, які відносяться до більшості американських військовослужбовців, що перебувають закордоном, в Ірані, за новою угодою, США надається виняткова кримінальна юрисдикція по відношенню до всіх американських співробітників, яка діятиме в будь-який час. За угодою, Іран відмовляється від судового переслідування за злочин, навіть у випадку, якщо американська влада, зі свого боку, вирішила уникнути переслідування. За винятком договору з Західною Німеччиною, ірано-американська угода була безпрецедентною. Угода робила недійсним будь-який іранський правовий контроль, а імунітет поширювався на досить велику кількість американських службовців[1].

Передбачаючи які наслідки для американсько-іранських відносин матиме угода про імунітет деякі посадові особи Державного Департаменту США робили спроби переглянути та пом'якшити її умови, але їм це не вдалося. В той же час деякі дослідники-іраністи, спостерігаючи за подіями в Ірані, дозволяли собі критичні висловлювання в бік американського уряду. Так, професор Гарвардського університету Янг у 1965 року зазначав "іранська преса відобразила бурхливу негативну реакцію народу відразу після укладання угоди, зазначається уряд, що пішов на її підписання". Той самий професор у 1969 році зазначав що "угода про імунітет була катастрофічною помилкою для американських

інтересів в Ірані, що такий деспотичний акт був витлумачений як знак грубого імперіалізму"[2].

Реакція народу була миттєвою. Іранські націоналісти висловлювали обурення незалежно від своїх політичних уподобань. Невдоволення народних мас стало ще відчутніше коли 25 жовтня 1964 року, а саме через 12 днів після того як Меджліс проголосував за угоду про імунітет, парламент проголосував за те, щоб затвердити законопроект, який би дозволив іранському уряду погодитися на кредит у 200 млн. дол., що надавався американськими приватними банками та гарантувалися урядом США (а саме бонус в 185 млн.дол. від п'яти офшорних нафтових концесій США і західноєвропейських фірм та в 15 млн. дол. за додаткову нафтову угоду з Консорціумом). Цей кредит мав покращити фінансову ситуацію в країні, але Махаммад Реза Пехлеві вирішив використати ці гроші на закупівлю найсучасніших видів військової техніки. Було очевидно, що ці гроші були "політичним хабарем" за прийняття нового закону про імунітет [1,10].

Для чіткого розуміння причин виникнення і поступового поширення антиамериканських настроїв, що почали панувати в іранському суспільстві за декілька тижнів після підписання угоди про імунітет треба сказати декілька слів і про діяльність релігійного лідера Ірану Аятоли Хомейні.

26 жовтня 1964 року в Тегерані відбувся виступ релігійного лідера Аятоли Хомейні, який публічно засудив угоду про імунітет. Його промова, як зазначає більшість з дослідників, була однією з найважливіших політичних заяв, зроблених в Ірані у двадцятому столітті. Хомейні говорив чітко, емоційно і спирався на факти. Те, що промова була переконливою, підтверджує кількість людей, які підтримали Хомейні. Головна суть промови зводиться до того, що "гідність Ірану була знищена" і що "віднині в країні буде безкарне свавілля американців"[10]. Хомейні чітко зазначив в чому полягала угода, а саме, що "на розгляд меджлісу було подано закон, згідно з яким Іран хоче приєднатися до Віденської конвенції. Разом з законом було подане положення, за яким всі американські радники і їх родини, технічні та адміністративні посадові особи та службовці та всі хто з ними пов'язаний мають правовий імунітет у відношенні будь-яких злочинів, які можуть бути ними вчинені в Ірані. Іранські суди не мають права судити американців, а їх справи мають бути відправлені до США".[10] В своїй промові релігійний лідер засуджував будь-яку експансію, як радянську чи англійську, так і американську, але підкреслив, що на даний момент "найбільший ворог Ірану – Америка". За цю промову 4 листопада 1964 іранський уряд вислав Хомейні з Ірану. Хомейні часто згадував про цю угоду у своїх промовах навіть після Ісламської Революції 1979 року.

Варто зауважити, що американські дипломати приділяли більше уваги підтримці уряду шаха і мало звертали увагу на ті настрої, які панували в іранському народі. Так, посол США в Ірані Мейер у серпні 1966 року заявив, що відносини між США і Іраном "ніколи ще не були настільки міцними як сьогодні" [7]. Американські високопосадовці не бачили, і не хотіли бачити посилення антиамериканських настроїв в Ірані. Це була їх помилка.

Разом з тим, необхідно наголосити, що США були зацікавлені не лише тільки у політико-економічному посиленні Ірану; вони укріплювали його військово-економічний потенціал, розглядали його як "бастіон" свого впливу на Близькому та Середньому Сході. Укріплюючи Іран, США мали на меті в подальшому надати в його розпорядження контроль над усім районом Перської затоки, оскільки їх хвилював розвиток національно-визвольного руху в арабських країнах і можливість скорочення потоку нафти і відповідно доходів від країн з прогресивними режимами[1].

Важливо зазначити, що Мухаммед Реза Пехлеві підтримував американську політику на Середньому Сході. Американські і іранські інтереси співпадали в цьому регіоні. Зокрема шах Ірану відчував неприязність до президента Єгипту. Він критикував і засуджував радикалізм Насера майже під час кожної зустрічі з американськими дипломатами. Під час офіційного листування з Ліндоном Джонсоном шах пише про сусідні з Іраном країни, зазначаючи, що Єгипет отримує військовий інвентар від Радянського Союзу і у разі, якщо президента Насера "попросять" втрутитись, останній буде готовий здійснити інтервенцію.[12]

Про свою підтримку політики Сполучених Штатів Америки у В'єтнамі шах неодноразово згадував під час зустрічей з офіційними представниками американського уряду.[11]

Іранська преса певною мірою відображала політичні та економічні настрої американських правлячих кіл та бізнесменів стосовно Ірану. Так, у червні 1966 року президент одного з американських банків Рудольф Петерсон, коли виступав в ірансько-американському товаристві з доповіддю на тему "неореалізм у зовнішній політиці США", особливо підкреслив, що приватні банки США "довіряють іранській економіці і готові вести переговори з представниками іранських ділових кіл про економічне співробітництво, вигідне для обох сторін" [3, 2.06.1966]. Це свідчить про те, що американські ділові кола були рішуче налаштовані на співпрацю з іранською економікою.

Під час перебування в Ірані у квітні 1967р. Річард Ніксон заявив кореспонденту іранської газети "Кейхан Інтернешинал", що американський уряд мусить допомогти Ірану стати "сильним" і особливо підкреслив, що США зацікавлені мати "сильних друзів і союзників". Для цього США забезпечують зброєю іранську армію, надають їй необхідне спорядження, навчають іранський командний склад за американським взірцем. Американська преса писала про Іран під час візиту шаха у Вашингтон 22-24 серпня 1967 року як про "одного з найвірніших друзів Америки на Близькому та Середньому Сході", а про шаха – як про "особистого друга" президента США Ліндона Джонсона. [3, 23.04.1967]

"Одним з найважливіших результатів переговорів шаха у Вашингтоні", як зазначали іранські газети у вересні 1967 р., "було підтвердження Сполученими Штатами Америки життєво важливою ролі Ірану в заповненні вакууму в районі перської затоки після виводу з цього району англійських військ" [6, 4.09.1967].

Те, що Мухаммед Реза Пехлеві дав згоду на заміну британських військ іранськими у зоні Перської затоки, для того щоб зберегти вакуум сили в цьому регіоні є підтвердженням підтримки політики, яку проводили США у В'єтнамі. Шах Ірану наголошував на тому, що розуміє наскільки виснажливою для Сполучених Штатів Америки є війна у В'єтнамі і чому забезпечення стабільності у близькосхідному регіоні за допомогою американської армії на той момент було проблематичним для США[11].

Варто згадати про ще один важливий аспект в зовнішній політиці США стосовно Ірану, а саме: численні поставки зброї та військового спорядження. В 1967-1968 роках Сполучені Штати Америки продали Ірану в кредит зброї приблизно на 96 млн.дол., у 1969-1970 роках продаж військової техніки складав вже близько 289 млн.дол. [2, с.159]. Це говорить про серйозні стосунки у військовому співробітництві на той час.

У 1967 році у меморандумі до Президента Ліндона Джонсона один з американських дипломатів, Мак Намара писав: "Поставки військового спорядження забезпечили роботою 1,4 мільйона людей в Сполучених Штатах Америки за один рік і принесли понад 1 млрд.

дол. прибутку у американській промисловості протягом останніх п'яти років.....Програма продажу військового спорядження передбачає менше семи відсотків від військового виробництва Сполучених Штатів Америки і здійснюється не для того, щоб зробити його бізнесом для американської індустрії, але фактом залишається те, що імпорт забезпечує робочі місця та має певні вигоди для економіки США в цілому". Це було одним з вагомих аргументів для збільшення експорту зброї та військового спорядження в Іран у 1960-х роках [4]. Поставка зброї та військового спорядження було першочерговим питанням для шаха Мухаммада Рези Пехлеві. На думку автора, саме те, що адміністрація Джонсона йшла на поступки шахові у забезпеченні Ірану новітньою зброєю та військовим спорядженням, а шах, в свою чергу, не перешкоджав розвитку американського бізнесу в Ірані і можна назвати тим "покращенням у відносинах" між двома країнами.

Можна зробити висновок, що на зовнішню політику Сполучених Штатів Америки часів адміністрації Джонсона впливало декілька факторів. По-перше, президент Джонсон сам був прихильником політики сили. Не дивлячись на те, що президент підтримував економічний розвиток, соціальну справедливість і політичні реформи в Ірані, основна увага приділялася посиленню військової могутності Ірану. По-друге, США були втягнуті у виснажливу війну у В'єтнамі, а шахський уряд підтримував політику США у цій війні, що сприяло зближенню двох урядів. По-третє, іранський уряд засуджував політику єгипетського президента Насера. І останнє, найважливіше, це багаті нафтові поклади Ірану.

З іншого боку, підписання угоди про імунітет, ініційованою урядом США, мало негативні наслідки для відносин між Іраном та Сполученими Штатами Америки, викликало невдоволення народу та активізацію релігійної еліти країни.

Таким чином, період правління адміністрації Джонсона у зовнішніх відносинах з Іраном ознаменувався домінуванням політики підтримки режиму Пехлеві і ігнорування позицій і потреб іранського народу в цілому. Зростаюче невдоволення народу Ірану політикою власного уряду, поставками зброї та військового спорядження, наданням спеціальних повноважень американським громадянам, що перебували на території Ірану і втручанням американського уряду у внутрішні справи країни викликали антиамериканські настрої та зрештою призвели до проголошення Америки ворогом Ірану.

1. Foreign Relations of the United States, 1964-1968. vol.XXII. Iran // http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii. 2. James A. Bill. The Eagle and the Lion: the tragedy of American-Iranian relations.- New Haven-1988. – с.520. 3. Інтерв'ю кореспондента перської газети // Kayhan International. – Teheran. -1966, 1967. 4. Memorandum, Robert McNamara to the President, 9.02.1967 // http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/s.html. 5. Telegram From the Embassy in Iran to the Department of State // http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/html. 6. Інтерв'ю кореспондента іранської газети // اطلاعات // Еттелаат. – Тегеран.-1967. 7. Інтерв'ю кореспондента іранської газети // پیغام امروز /Пейгам-е емруз. –Тегеран.- 6.08.1966. 8. Foreign Relations of the United States, 1961-1963, vol. XVII, ed. by Nina J. Noring. – Washington: United States Government Printing Office. – 1994. 9. Telegram From the Embassy in Iran to the Department of State. Tehran, October 14, 1964 // http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii/f.html. 10. Запис промови Аятоли Хомейні у 1964 році // <http://74.125.77.132/search?q=cache:E4mBzEmfEfoJ:www.truevo.com/Khomeini-Shah-capitulation-to-US-English-subtitles/id/2831279549+speech+of+Khomeini+1964&cd=7&hl=uk&ct=clink&gl=ua>. 11. Telegram From the Embassy in Iran to the Department of State/ Tehran, November 2, 1966 // Foreign Relations of the United States, 1964-1968. vol. XXII. Iran// http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii. 12. Letter From the Shah of Iran to President Johnson // Tehran, January 7, 1964 // Foreign Relations of the United States, 1964-1968. vol.XXII. Iran// http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxii.

Надійшла до редколегії 30.04.09

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 97

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 17.02.10. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 444. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 29-5085.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28